

W 11879 / T. X. č. 1.

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186305825

3186305825

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

Видавництво наук. товариства ім. Шевченка

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСЬКОГО.

ТОМ XVII.

ІСТОРИЧНІ
МОНОГРАФІЇ
МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

ТОМ X.

МАЗЕША

ЧАСТЬ I.

Ціна 1 р. 50 кр.

У ЛЬВОВІ 1895.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім.
Шевченка і Ставропігійського Інститута у Львові.

Просимо переглянути інші сторони окладинки,

w 14879/T. XI. č. 1.

ЗМІСТ XVII. ТОМУ.

„Рускої Історичної Бібліотеки“.

ГЛАВА ПЕРША. Рід Мазени. Їго молодість. Побут на дворі польського короля. Пригода з Фальбовськими. Перехід Мазени до козаків. Події єго життя до гетьмановання. Вибір. Обмеження самоволі. Поступок з майном Самійловича. Заснування Новобогородска. Невдоволення Запорожців. Переслідування сторонництва Самійловича. Неприхильність гетьмана до митрополіти Четвертинського, єго родича і деяких старшин. Перший донос на гетьмана.

стор. 1—13

ГЛАВА ДРУГА. Приготовання до нового походу на Крим. Звістки від турецьких християн. Архимандрит Ісая. Шакловитий у Мазени. Гадки про гетьмана на Україні. Похід в степи. Стріча з Татарами. Поворот. Похвали і нагороли Голіцйна. Приїзд Мазени з старшинами в столицю. Переворот в управі. Гетьман у Трійці. Додаткові статті. Ласки царські.

14—21

ГЛАВА ТРЕТЯ. Неспокій на Україні в неприємности гетьмана. Ворохобня з Запорожа. Писар Сажка. Зносини Запорожців з Польщею. Атаман Лаука. Підозріння на Польщу. Вороги Мазени на Україні. Леонтій Полуботок. Михайло Василевич Галицький. Насквіль на гетьмана. Підсилка Шумлянського. Домарацький. Чернець Соломон. Видача їх і смерть. Чалієнко і інші вороги гетьмана. Новий насквіль. Мати і сестра Мазени. Довіріє і ласкавість московського правительства для Мазени.

22—34

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА. Охолоджене відношення між дворами польським і московським. Обава мира між Польщею і Кримом. Народні невзгоди на Україні. Побіг люду на Січ. Неспокій в Січі. Петрик. Їго поява в Січі. Їго листи до жінки і до Кочубея. Бунтівничі заміри. Побіг Петрика в Кізікермень і в Крим. Бунтівничі поклики до Запорожців. Договір Татар з козаками при Кам'яному Затоні. Бунтівничий універсал Петрика до українського народу. Неудачі. Побіг Татар і Петрика. Обоз Петрика під Пе-

реконом. Нові неудатні забіги. Відступлення під Полтаву. Побіг з під Полтави. Неспокій в Запорожській Січі. Заходи проти володільців і арендарів. Военні походи відрядів козацьких з дикі поля

34—59

ГЛАВА П'ЯТА. Петра перша облога Азова. Діла Шереметєва і Мазепи над Дніпром. Покорення турецьких наддніпрянських городів. Обоз в Таваньску. Вісти про намір бісурманів вірвати ся в Україну. Приготованне до відпору. Напад Татар зимою 1695—1696. Зруйнованне місточок і сіл. Відступлення Татар. Смерть Петрика. Приготовання до другого азовського походу. Відирава козаків до Азева. Запорожський отаман Чалий. Постій Шереметєва і гетьмана на Коломаці. Здача Азова. Подвиги козаків під Азовом. Ласки царські. Стріча Мазепи з царем в Острогжску. Смерть запорожського отамана Чалого. Бунт кийського полку проти свого полковника

59—65

ГЛАВА ШЕСТА. Направа кріпостей над Дніпром. Підготовання до нових воєнних діл. Донос стародубця Сусла. Неудачний похід боярина князя Довгорукого і гетьмана в наддніпрянські низини. Оборона Таваньска. Заходи привести козаків до зради. Відступлене музулманів від Таваньска. Безуспішний похід гетьмана і князя Довгорукого в 1698 р. Недорід в Україні. Побіги на правий бік. Еміграція в Московські землі. Посілости гетьмана в Рильським повіті. Сусіди. Стріча гетьмана з царем в Воронеж. З'їзд 1699 р. в Гадячі. Змаганя оборони краю. Плян великої війни проти Турків. Конгрес в Карловних. Мир Росії з Туреччиною на 30 літ.

65—75

ГЛАВА СЕМА. Переслідування стрільців. Донос Забіли і Солонини на гетьмана. Прихильність царя до гетьмана. Наділення гетьмана почесною кавалера ордену Андрея Первозваного. Торговля салітрою. Коршми. Зруйнованне турецьких кріпостей над Дніпром. Збудованне кріпости коло Січі. Самоволя Запорожців. Грецька каравана. Неудалі наміри гетьмана позискати хана. Неспокої в Україні. Обиди Українців заподіяні москалями. Злочини і розбої

75—86

ГЛАВА ОСЬМА. Відновлене козацтва в правобережній Україні. Палій. Самусь. Искра. Абазин. Попередні події життя Палія. Життя Палія в Хвастові. Їго подвиги проти Татар. Конфлікт з Поляками. Конституція соймава про знищення козацтва. Неудатні заходи Поляків прогнати Палія. Бунт Українців проти польських панів. Козаки добувають Білу-Церкву. Жорстокість обох сторін. Пригнетенне бунту. Жаданя злати Білу-Церкву Полякам. Упір Палія. Самусь і Искра переходять на лівий бік Дніпра. Обжаловують Палія о зносни з царськими ворогами. Плян Мазепи заманити і схватити Палія

86—113

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА. Участь Українців у війні північній в перших роках її. Дяк Борис Михайлов у гетьмана. Ради Мазепи.

Перші посилки козаків в Лівонію і Інгрію. Участь козаків в Грестферській битві. Успіхи шведського короля в Польщі. Козаки добувають Бихів. Ласки царя для гетьмана. Неспокої в Запорожжі. Похід гетьмана на правий бік Дніпра. Мирович і Апостол з козаками в Польщі. Справа з Палієм. Арешт Палія. Поворот Мазени з військом назад. Судьба відрядів козацьких засланих в Польщу. Зсилка Палія в Сібір 113—128

ГЛАВА ДЕСЯТА. Прихильність царя для гетьмана. Поїзд гетьмана в Москву. Недовіріє до Поляків. Смерть сотника Мандрики. Справа розмежування границь Туреччини. Запороже в тій справі. Новий похід Мазени з військом в Польщу. Новий король в Польщі. Невдоволення польських панів. Покорення Замостя. Поворот козаків на Волинь. Мазена в Дубні. Полковник Горленко. Шакости заповідяні. Українцям Москалями. Хрестини в Білій Крилиці. Книгиня Дольска. Перша покуса 128—134

ГЛАВА ОДИНАЦЯТА. Сваюля Запорожців. Козаки на Литві. Нова покуса Мазени княгинєю Дольською. Неохота Мазени до Менжикова. Успіхи шведського короля в Саксонії. Альтранштатський договір. Август зрікає ся польської корони. Самоволя Москалів на Україні. Будова печерської кріпости в Києві. Жалоби старшин і полковників. Побут короля в Жовкві. Неудачні заходи помиритися з шведським королем. Союз царя з Поляками, що не признала Станислава. Мазена в Жовкві. Менжиков і Мазена. Гауґт Заленський. Тринітар. Дальші роботи коло печерської кріпости. Заходи Поляків заволодіти правобережною Україною. Козаки в Польщі. Зносини Кароля і Станислава з Туреччиною. Мазену в третє спокушують княгиня Дольска і король Станислав. Мазена звірює ся своему генеральному писареві. Невислані листи до царя і канцлера. Приїзд до Мазени єзуїти Заленського. Тайний посол Мазени у короля Станислава. Непорядки в царській державі. Грамота царя непокоююча Українців 134—162

ГЛАВА ДВАНАЦЯТА. Видима приязнь гетьмана до царя і его вельможь. Донос на гетьмана поданий козаком Мироном. Похід Шведів на Литву. Шведи добувають Гродно. Кароль в Сморгонах і Радосовицях. Булавини і Запорожці. Бунт Булавинський. Участь козаків в его втихомирненню. Письмо пана Тарла до Мазени. Мотря Кочубейвна. Донос Кочубея і Искри на гетьмана. Слідство в справі доносу. Тривога Мазени в часі слідства. Хиткість Орлика. Старшини пристають до замислів Мазени. Видача Кочубея і Искри Мазепі і їх смерть 162—198

Бри
хет
сил
Вил
скн
тве
з і
і з
64
днв
то і
їни
Кал
дом
Маз
стаі
ман
буд
то є
мір

зроб
або :

Глава I.*)

По звістці, поданій в Археологічну комісію грапом Брюель-Плятером, Іван Степанович Мазепа-Колединський, шляхетного роду гербу Бонч, родив ся 1629 р. Звістка ся має силу: грап Брюель-Плятер — сам властитель архіва князів Вишневецьких і опріч того все мав зносни з иншими польскими властителами давнійших архівів; але ся звістка, не затверджена ніякими сучасними звістками, не згоджуєть ся з шведськими звістками тих сучасників, що близько бачили і знали Мазепу в 1708 році; вони кажуть, що тоді він мав 64 р., тоді як єму повинно було бути 79 років, як би він родив ся 1629 року. Зовсім може бути, що обидві звістки не такто певні. Як думали усі сучасники, Мазепа був родом з України і вперше побачив світ Божий в селі Мазепинцях, на річці Камяній.

Ся маєтність надана була 1572 року королем Жигимондом-Августом предку Івана Степановича, шляхтичу Миколі Мазепі-Колединському, з обовязком відбувати з неї службу до староства білоцерківського. Сам Іван Степанович, будши гетьманом, оповіщав „Малоросійський Приказ“, що у батьків єго було двоє дітей — син та дочка, і батько вирядив сина, то-б то єго, Івана Степановича, на вихованне до двору Яна-Казіміра, де він був „поковим“. Король послав єго в трех, ще

---

*) Ся монографія подаєть ся в деяких подробицях скорочена. Подекуди зроблені додатки на основі повійших джерел; вони поставлені або під текстом, або заведені в кляри. Ред.

з двома шляхтичами, кудись за кордон задля освіти на 3 роки: король Ян-Казімір мав звичай кожен рік висилати задля сего трех молодців шляхоцького стану королівським коштом. Повернувшись 1659 року з чужих країв, Мазепа виступав яко королівський дворянин з важною справою до гетьмана козацького Івана Виговського, а в дальших роках — до гетьманів Юрія Хмельницького і (1663 р.) до Павла Тетері. Видко, що хоч він був ще й молодий, але вже король ему довіряв, яко чоловіку розумному і дотепному. Певно, що в той час він вірно служив польському урядови. Скоро ему трапила ся пригода, що примусила его покинути двір королівський, а на останку зовсім і Польщу.

Кажуть, що сей парубок, для свого часу дуже добре вихований, набравсь коло королівського двору панських звичаїв, а до того ще й вродливий припадав до впадоби жіноцтву; він кохав ся з одною панею, але чоловік її, підстерігши, звелів схопити Мазепу, привязати коневи до хвоста і пустити в поле; сей кінь, ще необ'їзджений і приведений до господаря з України, опинившись на волі, майнув з привязаним до его хвоста чоловіком в українські степи. Козаки знайшли его ледве живого, відходили і він зостав ся межі козаками. Найпевнійше і найбільше про се розказано в записках Паска, що служив з Мазепою разом у дворі Яна-Казіміра і подає деякі звістки про молодий вік Мазепи. По его звісткам, в 1661 році Мазепа, пробуваючи у королівському дворі, наговорив перед королем на свого товариша Паска, нїби він з волі коронного війська, що тоді ворогувало з королем, їздив до війська литовського підіймати его на свого господаря. Паска арештовано, і по розборі діла виправджено і король подарував ему 500 червінців, а Мазепу до часу вирижено з двору, але скоро знов було допущено. На другий 1661 р. Пасек, не забувши образи на підпитку, ударив Мазепу. Мазепа кинув ся до зброї. Дворові, що були при сему, не боронили Мазепи, бо не любили й не поважали его: він був „козак“ і в їх очах не з дуже значних (nie bardzo nobilitowany). Бійка в двірці та ще й під дверима покоїв, де пробував тоді король, вважалась за велику провину, але король, прочувши про се сказав: „Поклеп здаєть ся тяжчим, як рана. Ще добре, що не завелись межі собою де небудь на

дорозі". Він призвав до себе Паска і Мазепу, звелів їм перед своїми очима обняти ся й простити один одному свої образи.

Другого 1663 р. Мазепа вийшов з Польщі, як каже Пасек, з сорому. Пасек оповідає таким чином випадок з чужою жінкою та суворим чоловіком. На Волині було в Мазепи сельце; в сусідстві з ним жив в своїй маєтности якийсь пан, на імя Фальбовський. Пробиваючи часом у своєму селі, Мазепа втер ся до господи Фальбовського, вподобав ся его жінці і почав бувати там часто в такий час, коли господаря не було дома. Хатня челядь донесла пану, що Мазепа і пані Фальбовська листують ся межи собою, а зустрівшись, балакають на самоті. Пан Фальбовський, не сказавши нічого жінці, попращав ся з нею, нібито рушаючи кудись далеко, і поїхав з двору. Від'їхавши, трохи він зупинив ся на тій дорозі, якою як ему було донесено, Мазепа їздив до его жінки. Аж тут біжить звичайний післанець з карточкою від жінки до Мазепи: се був той самий слуга, що дав знати пану про звязок его жінки до Мазепи. Пан Фальбовський взяв у слуги жінчину карточку і прочитав у ній ласкавий заклик Мазепі з оповісткою, що чоловік поїхав в далеку дорогу. Фальбовський вернув карточку посланцеві і сказав: „Ідь і проси відповіді. Скажи, що пані звеліла, щоб швидче!“ Слуга поїхав далі з карточкою а пан зістав ся ждати там, бо до Мазепиного двору звідгіль не було й двох миль. Післанець, зробивши, що ему було доручено, вертавсь назад з листом Мазепи, де він обіцяв приїхати зараз. Небагато промайнуло часу, аж їде й сам Мазепа. Стріли ся, привитались, як гарні знайомі.

— „Куди їдете, ваша мосць?“ питає пан Фальбовський. Мазепа назвав якесь инче місце.

— „До мене прошу заїхати!“ промовив пан Фальбовський. Мазепа відмовляв ся, що ему треба поспішати в те таки місце і тут же додав: „Тай виж, мось-пане, як бачу, теж кудись їдете“. Тут пан Фальбовський береть ся до Мазепи, показує его лист до своєї жінки і питає: „А се що?“ Мазепа став ні живий ні мертвий. Він запевняв, що їде до его господи без него вперше. — „Хлопе! промовив Фальбовський до слуги, що недавно возив до Мазепи карточку, — скільки раз сей пан бував в мой хаті без мене?“ — Слуга відповів: „стілки раз, скільки у мене волося на голові“. Фальбовський промовив до

Мазепи: „Вибирай тепер собі смерть!“ — Мазепа прохав, щоб не вбивати його, і у всім признав ся. Фальбовський звелів ему розбирати ся до тіла, посадив на власного коня охляп, повернувши лицем до хвоста, звелів звязати ему руки назад, а ноги підв'язати мотузком під черевом коня, потім звелів сего гарячого коня налякати криком і побити нагаєм та до того вистрілити у него скілька раз над самим вухом. Переляканий кінь у весь дух полетів до дому вузькою стежкою, що йшла чагарами поміж шипшиною, дичками, та тернами. Навіть і той, хтоб держав поводи у руках, повинен був, їдучи по сій стежці раз-у-раз нагинати ся і ухиляти ся від колючок, инакше гілля зачіпало-б его за голову, або роздирало-б его одержу; а як то було, каже оповідач, голому сидіти спиною до голови коня, що з переляку і болю летів що духу!... Мазепу, коли він виїхав з дому, провожало двоє чи троє слуг; але пан Фальбовський не пустив їх з їх паном, щоб не ратували его. Ледве живого Мазепу кінь доніс до воріт его двору. Мазепа кричить, кличе вартового: вартовий, почувши голос хоз'яїна, відчинив був браму, але як побачив опудало на коні, зараз зачинив ся й сховав ся. Мазепа кличе челядь: а та виглядає зза дверей і тільки хрестить ся. Мазепа запевняє людей, що він їх пан, але вони ему не ймуть віри і ледве-ледве міг порозумітись з ними і в'їхав у двір, змерзши і поколений до крови¹⁾.

Пасек, особистий ворог Мазепи, каже, що власне після сего випадку він на все покинув Польщу з сорому. Але літопись Величка, кажучи між инчим, що Мазепа вступив до двору Яна-Казіміра вже після того, як вчив ся в Києві риторики, а потім десь філософії, і через природний хист свій дійшов усякої освіти („яко былъ бѣглець во вс. рѣчахъ), оповідає,

---

¹⁾ Про сей випадок з Мазепою подав цікаву розвідку д. І. Каманин в „Київській Старині“, 1886 кн. IX. Зауваживши, що перекази польських мемуаристів дуже різняться ся між собою і не показують певної знаємости справи, догадують ся, що ті перекази про Мазепу пішли з powodu его приключки з Оленою Загоровською, відомої з розводного процесу Загоровських. Володимирський земський суддя Загоровський мав молоду й гарну жінку, що не любила его та тішилась з кохацями. Між ними був і Мазепа. Палко закоханий Мазепа змовляв ся з Оленою, як би згубити її чоловіка, але сей лист попав до рук самого-ж его. Загоровський після сего кинув жінку, але що було Мазепі, про те з документів не відомо, може і зчинив з его яку наругу. *Ред.*

що Мазепа покинув двірську службу тоді, як, Ян-Казімір, руйнувши з війском у похід до лівобічної України під Глухів, дорогою зупинив ся в Білій Церкві, значить під кінець р. 1663. Тут Мазепа відстав від війська короля і зістав ся коло свого старого батька, що жив в своїй маєтності, в селі Мазепинцях. Коли Павло Тетеря, що був з польської руки козацьким гетьманом, утік до Польщі і на чолі козаків став Петро Дорошенко, Іван Степанович Мазепа прилучив ся до сего і незабаром визначив ся перед ним („для своєї розторопности і цїкавости“). Спершу его настановлено ротмістром гетьманської надвірної компанії, а далі обрано его за писаря. Пробуваючи коло Дорошенка, Мазепа одружив ся з заможною удовою Фридрикевичевою, що мала від першого шлюбу сина на імя Криштоф. Весілля се відбуло ся в Корсуні. Нам не відомо, якої фамілії зроду була его жінка, але вона була родичка прилуцькому полковникови Горленку.

Дальші випадки в житті сего чоловіка — перший его приїзд за посланця від Дорошенка в Переяслав до гетьмана Самійловича, подорож его з невольниками у Туреччину, коли его Запорозжці перехопили на дорозі, его мандрівка у Москву, де він на шкоду Дорошенкови потрапив підлеститись до московських бояр, довге его перебування коло гетьмана Самійловича спершу за військового товариша, потім на уряді генерального осавула, на останку каверзи его у можливого фаворита, князя Василя Голіцина, на пагубу гетьманови Самійловичеви, все отсе розказано в попередних наших монографіях.

Коли скинули Самійловича (20 липня р. 1687), назначено було 25 липня обранне нового гетьмана. З вечера 24 липня кілька російських полків і „стрільців“ по наказу князя Голіцина вийшли на широку площину над річкою Коломакош, недалеко козацького обозу. Вони напнули царський намет, на 100 сяжень від обозу постановили біля намету стільці та лави а перед самим наметом невеличкий столик, засланий килимом.

Другого дня 25 липня о 10 годині рано туди вийшов старший війська московського князь Василь Голіцин з боярами; за ними слїдком тягло ся московське військо. Разом з ними понесли клейноди: бунчук, булаву і царську корогву. Купи козаків — кінних 800 чоловіка і піших 1200 — наближилсь до намету. З них викликано було кілька значних старши

і вони слідком за боярами, рушили до військової церкви, куди понесли і гетьманські клейноди. У церкві архимандрита, протопопа і попи відправили коротенький молебень і посвятили клейноди. Після того всі вийшли з церкви. Клейноди положено на столі перед наметом, поставлено там образ „Всемилюстого Спаса, поклали хрест і Євангеліє. Боярин Голіцин став на лаву і оповістив козаків, що на їх прохання царі — великі господарі — надіслали свій указ милостивий, щоб Івана Самійловича гетьманом у них не було, а на його місце обрати другого, кого вони, старшина, і усе військо улюблять і „вільними голосами оберуть“. Далі „дяк“ прочитав царську грамоту такого-ж змісту. Козаки гукнули:

„Раді ми за великих господарів вмирати й кров свою лити, і в підданстві у них бажаємо бути по віки“.

„Козаки! — промовив Голіцин, — по вашим давним звичаям, оберіть собі гетьмана вільними голосами, дайте знати, кого бажаєте обрати гетьманом“.

Кілька хвилин було тихо. На останку ті, що стояли ближче, виголосили імя Івана Мазепи. Вони, звісно, знали, що можний фаворит прихильний до него і бажає ему гетьманства. Се імя швидко стали вигукувати і в задніх купах. Кілька голосів було вигукнули імя обозного Василя Борковського, але зараз же его покрили голоси: „Мазепа, Мазепа нехай буде гетьманом“. Мазепа, що невимовно штучно вмів улещувати ся до всякого, встиг придбати собі багато прихильників, незалежно від того, що більша частина була готова обрати его гетьманом, знаючи, що того хоче Голіцин.

Не один раз князь Голіцин висловляв своє питання і не один раз на відповідь ему прогрімало імя Івана Мазепи. Потім „дяк думний“ став на лаву і прочитав спершу умови, на яких піддавав ся московській державі гетьман Богдан Хмельницький у Черяславі: сі статті становили основний закон, по якому гетьманщина стала частиною російської держави; після того прочитано було нові статті: то був рішенець царський на суллїку, подану перед тим козаками. Оголошувало ся, що ново-обраний гетьман зо всею старшиною повинен підписати сі статті і відповідно їм присягти на вірність. Обозний Борківський, як найзначнійша з уряду особа по гетьману, дав на се згоду від усього козацтва. Після сего старшина підписала по-

казані статті, а новообраний гетьман перед хрестом і Євангелієм присягнув на своєму високому уряді. Після цього йшла церемонія, що звичайно відбувала ся при обранні кожного гетьмана. „Ближній боярин“ царський, з відповідними словами, доручив Мазепі клейноди гетьманські. Після церемонії усі Москалі рушили у свій обоз, а новообраний гетьман провадив Голіцина і инчих бояр до половини дороги. Одного дня після сего новий гетьман приймав усіх російських урядників та свою старшину. Багато випито тоді на здоров'є, стріляли 5 раз з гармат, а після бенкету ударовано було 15 значнійших осіб. 29 липня рушив гетьман з козаками і двома російськими пішими полками. Опріч того з ним вийшов кінний полк смоленської шляхти, що для заспокоєння „свавольства“ на Україні, мав бути коло гетьмана до того часу, поки гетьман не знайде можливим відрядити его.

Усіх нових статей, що додано було до статей Хмельницького, було 22. Більша частина їх переказує те, що вже постановляло ся при обранні попередніх гетьманів по суплікам козаків, які все стояли за непорушність вільностей своїх, себ то свобода від усяких податків і тягарів, що накладали ся тільки на міщан і поспільство, не підсудности воеводам, права володіти маєтностями по привилеям, права вільного обрання гетьмана. Гетьман не повинен був змінити старшин без указу царя, хоч провинних дозволено було ему карати по своїм правам смертю, оповіщаючи про се царя. Число війська зоставало ся на волю ради, але удержання — по 30 золотих рядовому козакови давало ся тільки на 30.000 укомплектованих реєстрових. Удержував ся також полк з 1000 чоловіка для гамовання свавольців, що покинувши свою роботу, називали ся козаками, підіймали в краї непевність і зраду, а в Батурині покладали ся бути стрілецькому полкови московському, для охорони гетьманської особи, але щоб гетьман давав на его харч. Козаки у своїй суцільці і тепер вимагали дозволу приймати чужоземних послів, як бувало і при перших обраннях, але уряд не вважав прохання і до сего додав: як з Польщею установлено згоду довічну, то гетьман і старшина повинні доглядати, щоб гетьманці задовольняли ся містами, що відійшли до царя і ніяким чином не втручали ся в ті міста, що по трактату довічної згоди зостали ся під польським королем; а як би з боку Поля-

ків з'явилась яка небудь противність, то гетьман і старшина повинні писати про се до великих господарів, а самі не повинні порушати згоди з Поляками. З кримським ханом російська держава ще отверто воювала і через те українському урядови ставило ся в обовязок посилати по потребі війскову силу проти Татар. Щоб вдержати напади Татар, було покладено збудувати на Дніпрі проти Кодака фортеці тай на річках Самарі, Орелі і на устьях Берестової і Орчика і осадити їх українськими мешканцями. Разом з тим запорожцям і усім українським мешканцям забороняло ся мати торгові зносини з Татарами до кінця війни з Кримом. Старшина у своїй супліці просила, щоб добро скинутого Самійловича повернено було в війсковий скарб, але уряд рішив повернути туди тільки половину, а другу повернути в скарб царя.

Від берегів Коломака гетьман рушив до Гадяча і туди приходили до него властители маєтностей і орандарі скаржити ся на свавольну чернь, що багатьох крамарів і взагалі можних людей пограбувала а инчих побивала. Виявило ся, що навчали поспільство на таке свавольство ті козаки, що, ще до обрання нового гетьмана зараз, як було скинуто Самійловича, утікли з обозу над Коломаком. По гетьманському наказу полковники і сотники почали ловити у своїх округах свавольців, закидати їх у тюрми і чинити над ними слідство. Тоді по деяких полках сі слідства робились з великим мордованнем.

Тим, кого вважали за головних привідців і бунтарів, ломали руки й ноги, инчих карали не такою страшною смертю, рубали голови, або вішали, у инчих відбирали майно, а деяких, що прилучали ся до провинности по несвідомости, били киями, приказувавши, що з них вибивали дурість. На останку гетьман розповсюдив універсал, яким дав право кожному, хто мав від кого небудь образу, звертати ся до суду, а не правити самовільно.

З Гадяча гетьман укупі з генеральною старшиною, прибув до свого Батурина і звідтіл відрядив наданий ему відділ смоленської шляхти, при собі zostавивши тільки тих стрільців, що з волі царя були призначені до охорони его особи.

Тоді переглянули і поділили майно скинутого Самійловича. З Москви прибув царський урядник, що мав забрати з его добра половину, призначену у царський скарб. Не мало було

єго добра: воно опріч грошей, складало ся з металічної посуду, чоловічої і жіночої одежі, ріжних оздіб, футер, зброї. Поділ тяг ся кілька тижнів. Як свідчать сучасник, дещо з сего добра ще до поділу, а дещо і після поділу свавольно розікрала рідня гетьмана і єго слуги: деякі дещо взяли собі і з дозволу гетьмана. Тоді з'явили ся такі особи, що були трохи не жебраками при першому гетьманови, а при новому відразу стали властителями майна на кілька тисяч золотих. Величко каже, що він сам особисто знав таких і згадує про двох: про одного запорожця, що був покойовим у гетьмана, а про другого — цілурника. Такі щасливі забагатіли від кришок, що падали до них з скарбниці Самійловича, що у думках сучасників прибирала неймовірну великість. Недурно виноватили нещасного гетьмана в ненажерливости і грабительстві: покої і скарбниці єго мали багато усяких речей дорожчих, як показує захований опис; багато було у него повозів, коний, скоту стад. Кажуть, що половина не пішла ні в царський, ні в військовий скарб. Мазепа не настановив окремого скарбника військового, що взагалі пильнував би військового скарбу, а старшини тоді теж не завважили сего значного питання. Вони дали новому гетьманови волю заправляти військовим скарбом, як забажав, як було й за Самійловича, байдуже, що останнього в усему винувачено. У нового гетьмана були свої слуги; їм він доручив приходи й видатки і тільки певними речинцями давав рахунки на зібранню старшин та полковників, але ті в таких випадках, звичайне, тільки ухвляли виправи гетьмана. З сего виникало те, що з доходами властиво гетьманськими поводили ся дуже економічно, а військовий скарб розтрачував ся не тільки на харчованне охотного війська і на удержанне козака, але й на власні примхи гетьмана і єго двору, а також і на всякі подарунки. Щоб прихилити до себе старшину, гетьман, як осів ся в Батурині, трохи не що дня справляв бенкети старшині та полковникам і обдарював гостей своїх з Самійловичевої скарбниці. Самому князю В. Голіцину Мазепа, дякуючи за прихильність при обранні, заплатив 10.000 карбованців з того-ж джерела.

Другу половину 1687 р. проведено в бенкетах веселих та гулянках в Батурині, а з початку весни 1688 р. узяли ся будувати „городки“ відповідно статті умови, затвердженій на

виборчій радї. Найвартівнійший з сіх „городків“ на річці Самарі розпочато було в марці, а скінчено до серпня того-ж року. Заправляв будівлею сам гетьман з Леонтієм Неплюєвим та Григорієм Косаговым. Московський уряд думав виконати сю будівлю, зганяючи на роботу українське поспільство, але гетьман вважав за незручне відривати людей від дітних робіт і думав, що краще виконати сю справу козаками, обраними з шести полків. Роботою занято було до 20.000 рук. „Городок“ сей лежав на гетьманському боці річки Самари, вище Вільного-Броду і нижче другого броду, що називається Пісковатий. Гетьман сповіщав, що ся фортеця буде „по околичних державах значна й славна, великим господарям на честь, а ворогам на страх і руїну“. Гетьман, по царському наказу, універсалами пригласив охочих, як Українців так і Росиян селити ся коло ново-збудованої фортеці; місця для осель давали ся за валом.

„Городок“ було названо Новогородським. Воеводою наставлено Косагова з 1000 війська, та швидко змінив его Волконський, а Косагову зведли знову бути в знайомому ему Запорожі.

Будівля городка на Самарі ростурбувала запорожців. Мазепа бачив се ще вперед, через що, збираючись будувати городок, дбав, щоб не пустити вістки про се на Запороже. Але про се запорожців сповістив Ліпохой, що був в Москві посланцем з Січі. Там скоїв ся бунт вже по весні і кошовий Грицько Сагайдашний писав гетьману, що все низове військо прохає великих господарів, щоб не будувати городків на землях низового війська, де в запорожців є маєтности — свої гаї і пасіки. Гетьман відповів, що „городок“ будесть ся для складу військових та харчових запасів на час походу проти Татар, а зовсім не для того, щоб на все зайняти край та чинити шкоду запорожському рибальству та пасікам. Щоб заспокоїти кошового, гетьман послав ему в подарунок 1000 червінців. Запорожське незадоволення, як бувало й все, зостало ся тільки при одному івалті. Запорожці все шукали приводу, щоб турбувати ся, але швидко й заспокоювали ся.

Важливіше було те, що всяке турбованне на Запорожі легко й швидко відбивало ся по гетьманщині. Городові козаки по гетьманщині не мали таких приводів, як Запорожці, не за-

довольняти ся будівлею на Самарі „городків“, натомість в Україні було немало людей, яких запорожці, що все вештали ся по гетьманщині, могли відбивати. То, як і в перші часи, були робочі люди, так звані мужики, що своєвольно вбили ся в козацтво. На сей раз такі люди були в останньому поході кримському і, випадково ставши козаками, не хтіли зрікати ся козацтва і вертатись в поспільство, а сего вимагав у них український уряд на тій підставі, що вони, будши заможнішими, виступили з поспільства; а в поспільстві zostали ся вбогі, на яких виключно лежать усі тягарі, що несли перше укуні з ними й ті, які своєвольно вийшли з поспільства у козаки. Опріч того, у полках лубенському й миргородському запорожці підбивали люд виявляти ремствовање на утиски полкової старшини і гетьман доносив, що можна бояти ся бунту. Через такі відомости московський уряд наказував гетьманови, щоб уживав і війська, як що буде треба, для заспокоєння запорожців і знищення непевности на Україні з запомогою московського війська; а для охорони гетьманської особи в Батурин послано ще 300 чоловіка на додаток до перших 700.

Але гетьман зрозумів, що вістка про турботи на Україні може у Москві збудити думку, що він сам не вміє держати в спокої свій край, і через те поспішив звістити, що він вже поладодив ті неправди, які робив людям попередній гетьман, утихомирив край і сам пробував безпечно найпаче під охороною двох стрілецьких полків і охочекомонних. Кошовий вже не противив ся царській волі, але в Січі все ще лунали бунтарські голоси, доводячи, що запорожцям краще без царської волі помирити ся з кримською ордою і вільно торгувати з Кримом. Одначе, балакаючи про таку згоду з Кримцями, січовики не цурали ся й війни з ними і сердили ся, чому Косагов не веде, як обіцяв, їх на війну. „Нає просто дурять — кричали запорожці: — кажуть, ніби фортецу збудовано для війни, а на війну не йдуть і виходить, що її збудували тільки нам на досаду“.

Скинувши Самійловича, Мазепа бояв ся близьких прихильників его, що zostали ся по Україні. — Найближчим з рідні скинутого гетьмана був небіж Самійловича, Михайло Василевич Галицький, гадацький полковник. Відбігши полковництва, він жив в слободі Михайлівці на Слободзеї. Новий

гетьман не давав йому спокою і там; обвинувачував его попередні вчинки, що до полкового урядовання, і опріч того за „плевосѣятельныя“ слова. Другий прихильник і приятель попереднього гетьмана Самійловича був Леонтій Полуботок; зненавидів гетьман і его і доніс у Москву, що Полуботок зносить ся нишком з кримським ханом. Не лежала гетьманська душа й до митрополіти Гедсона, що мав приятельські зносини з Самійловичем, а найбільш до небожа его князя Юрія Четвертинського, що заручив ся з дочкою Самійловича. Гетьман бояв ся, щоб князь Юрко, якого покликано, щоб жити в Москві, не пошкодив ему; він писав до свого оборонця князя Василя Вас. Голіцина, ніби до него дійшла чутка, що Юрко Четвертинський, пробуваючи в столиці, ганьбить гетьмана, похваляєть ся, що настановить знов попереднього гетьмана, а той вже помстить ся на ворогах своїх, — та й на Україпу „озиваєть ся“ князь Юрко до молодої своєї; „Простав“, що мав пильнувати за ним у Москві, не забороняє ему нічого, бо „все був з ним на підпитку“. Про самою митрополіту Гедсона Мазепа писав, що се чоловік лихий та завзятий і гетьман боїть ся від него і явного і потайного. Душа гетьмана не лежала до Гедсона, от він і приятелював з архієпископом Лазарем Барановичем, що ранійш був у розладі з Гедсоном. Гетьман допоміг Лазареві повернути назад три протопопії, що Гедсон, відібравши, прилучив до київської митрополіти; разом Лазар просив увільнити его від влади київського митрополіти і піддати безпосередньо московському патріарсі. В свому листі до царів Лазар скаржив ся на Самійловича і радів, що з обраннем нового гетьмана настали кращі часи.

Гетьман в своїх відомостях ганьбив не тільки тих, що були приятелями і прихильниками Самійловича, але гудив помалу і других, таких навіть, що спершу укупі з ним робили на погибель Самійловича і яким показував з виду прихильність і ласку. Так генеральному осавулови Войцю-Сербину він дав універсал на маєтности в селі Підлипному, в ніженському полку, а полковнику переяславському Дмитрашку-Райчі — на село Березань в полку переяславському і сам прохав у „Малоросійському універсали“, щоб видали їм грамоти на его універсали. Але той же гетьман потай писав до Москви про Войцю-Сербіна, що він ему, гетьманови, неприхильний, а про Дми-

трашка-Райчу пригадував злі вчинки ще за Многогрішного та Бруховецького, — доводив, ніби полчане ненавидять его за те, що, будучи волохом, він наставив сотниками своїх земляків, і усі полчане просять, щоб він не був у них полковником і не жив би у них у місті. Через донос гетьмана покликали Дмитрашка-Райча в той час у Московщину. Коли гетьман рушив будувати Новобгородек, Дмитрашко, пробуваючи у Сівську, жалівся князю Голіцину, що гетьман чинить прикрости его жінці, що зостала ся на Україні, а гетьман з сего приводу тому-ж Голіцину писав, що на Дмитрашка-Райчу думають, ніби він думає зрадити і его варто підвести під військовий суд. Мазепа мав за потрібне пустити славу на київського полковника Солонину: згадав про лист Солонини до гетьмана, в якому той просив захистити его від „Москви“. Солонина натякав тут на київського воєводу, особистого ворога, але Мазепа надав его словам більш загальне значінне. „Дивно — додав гетьман, — як сей мужик наважуєть ся писати так“.

Так нишком Мазепа шкодив своїм спільникам в справі Самійловича — він їх бояв ся. Сі люди недавно довідали ся, як можна, підлещуючись до московських дуків, скидати своїх гетьманів; вони могли думати, чи не можна й з Мазепою зробити тогож самого, що зробили з Самійловичем. І Мазепа наперед дбав, як би зіпхнути тих, від кого міг чекати шкодливих для себе каверз, але напевне не знаючи, чи вдасть ся ему се, не хотів накликати на себе докорів за кривду. Через те він і вів двоїсту політику: тим же самим з виду сприяв, а потай ганьбив доносами, щоб про случай забезпечити собі віру Москви, коли сі люди надумують ся шкодити ему.

У Києві тим часом з'явив ся перший писаний донос на самого гетьмана, з якого почала ся ціла низка їх, та усе одного змісту. Автором его був якийсь піп-розстрига з Путівля. У сім доносі говорило ся, що гетьман нишком зносить ся з Поляками, дружить з ними і потай купує собі маєтности в Польщі. Київський воевода послав попа з товаришем у Москву, а з Москви їх переслали у Батурин до гетьмана. „Міркую, писав Мазепа до Голіцина, що сі медники з намови людей мені ворожих з вигадками послані суть.“ Сповідуючи, що він поставив до їх варту, гетьман запевняв перед князем Голіциним свою щирість, незлобність і непохибну вірність престолу.

Глава II.

Під кінець літа р. 1688 в Москві ухвалили на весну знов розпочати війну з Туреччиною. Від римського імператора та Венеціанської республіки в Москву прийшли заклики, щоб укупі воювати проти Турок. В Москву почали приходити заклики і від православних зі сходу, що були у мусульманській неволі. Від колишнього константинопольського патріарха Діонісія (его скинуто за приятельованне з Росією) прийїхав архимандрита Ісаїя. Ісаїя привіз від усіх вселенських патріархів грамоту, де писано про теж саме, що писали римський імператор та Венеціанська республіка: настав бажаний час, коли є надія з користю зазброїтись проти бусурмен, бо вони стали занадто безсильні і самі кажуть, що підходить час їх погибели. Алеж вони неполюдськи розлютували ся проти християн по Румелїї, Морей, Болгарії та Сербії і вчинили над ними багато мук та наруги. Сей самий Ісаїя привіз грамоту і від волоського (молдавського) господаря Щербана. Щербан просив прийняти всіх християн під царську руку, запевняв, що й сам він, і его сусїда, мультанський (волоський) господар, бажать піддати ся московському престолови ради єдиної віри і зараз же дадуть на запомогу цареві 70.000 війска. Через сего-ж таки архимандриту надїслав грамоту і наречений сербський патріарха Арсеній; він писав про те-ж саме, але й застерегав проти згоди з західними християнами.

Привезені Ісаїєю грамоти переписано і послано до Мазепи, щоб і він поміркував над ними, і Мазепа у своїй грамоті, що послав в Москву, одностайне з сербським патріархом зауважав на те, що західні помічники тільки про те і дбають, якби викоренити всхідне православїє та замінити его на латинство у Царгороді та підданих єму землях. Пробуваючи в такому страху, правовірні християни, і духовні і миряни, не мають ничого захисту; тільки „великі господарі“ висловляв ся Мазепа, певне мають на меті сказати вищому урядови щось миле. З царського наказу гетьман сповістив волоського господаря, що відповідно згодї, укладеній між царями та польським королем, війско з обох держав по весні піде у похід, щоб небезпремінно визволити з мусульманської неволі усіх християн.

19 вересня в Москві виголошено царський наказ, щоб усі „служилі люди“ лагодили ся на весну у похід проти Кримців, а 28 вересня Мазепа звістив, що Українці, як почули про похід, то вельми зраділи і „лінуватись ніхто не буде“. Гетьман рааяв, щоб по весні рушати яко мога ранійше, а щоб ворог не спалив у степу торішньої сухої трави і щоб не зробив степової пожежи, незручної російському війскови, то беззастережно у осени самим треба випалити степ: тоді й нова трава по весні почне швидко рости та й ніщо їй не шкодитиме рости а військо буде йти по новій весняній траві, а се війскови буде здоровійше, бо тоді ще не почнеть ся лїтня спека та й не встигне з'явити ся морове повітря, котре звичайно запорожці заносять з Криму через свої ноходи. А у бусурменів буде обмаль наші для коний, аби-ж у Татар не були ситі конї, то тоді з ними легко справити ся. Таку пораду давав гетьман і якби її послухали, то, може-б і похід був вдачний.

У жовтні виїхав до гетьмана любимець царівни Софії та князя Голїцина, Шакловитий, з милостивим словом до гетьмана, а вкупі з тим і з потайною дорукою дознати ся про вірність самого гетьмана та про те, о скільки прихильні та звіряють ся на гетьмана самі Українці. Шакловитий сповістив в Москві, що хоча з подій гетьмана й не знати про его зраду, але Українці не люблять і не звірять ся на него, а кажуть, що він увесь — Поляк і спотайна листуєть ся з польськими панами. Через такі звістки в Москві не підупало довіріє до гетьмана, навпаки, у той час воно повинно було побільшати, бо щирість его застереження проти західних держав стверджувала ся звістками від російського посланця у Відні, Возницина, котрий потай дописував, що цїсарська величність нестеменно хоче погодити ся з Туреччиною окреме, без Росії; теж саме оповіщало ся і про другого помічника — польського короля, хоча останній і запевняв, що він, без згоди на се і Росії, ні за віщо не почне мирити ся з Туреччиною¹).

---

¹) Справозданне посольства Шакловитого знайшов і подав небіжчик д. Востоков у Кїїв. Стар. 1890 р. кн. VI. На основі его він доводить, що Шакловитого (особу дуже важну тоді в Москві) послано було не для збирання

Похід ровпочали у марці р. 1689. Російського війська, що рушило у похід, було 112.000 чоловіка, головним начальником его був Василь Василевич Голіцин. Ухвалили лишити у Самарі частину війська під урядом князя Івана Федоровича Волинського, а усе останнє військо повинно було швидкою ходою йти понад лівим берегом Дніпра, щоб не дати Татарам підпалити степ. На сій радї не було гетьмана; его пораду, яку він давав ще торік, про те, щоб торік у осени спалити суху траву, як видко, залишили. Гетьман з усім своїм регіментом пристав до головного війська коло 20 квітня.

16 мая Москалі прийшли до Чорної-Долини. Тут на проруч з'явив ся сам хан з своїм війском. Татари побили два слободських полки, бо вибили багато коний та людей, хоча й їм достало ся від стрільби з рушниць та гармат. Скоро Татари знов з'явились, але не побачили вже верховців поперед обозу, а ударити на піших побояли ся і пішли до Каланчаки. В слід за ними й Москалі дійшли над вечір до Каланчаки. Тут вони знайшли доволі трави та води, а дерева на дрова не було. 20 мая Москалі дійшли до Перекопу.

Останні два дні подорожі від Чорної-Долини до Перекопу були занадто важкі для московського війська. У своїм допису князь Голіцин каже, що від самої Каїрки військо йшло вісім день по безводному степу. Усі посади та села біля Перекопу Татари попалили. Рахуючи, що довго стояти під Перекопом військови дуже незручно, князь Голіцин попробував поєднати ся з ханом. Але хан через посланця свого кеман-мурзу Сулешова відповів князеві Голіцину, що він згожувсть ся миритись тільки на умовах Бахчисарійської згоди. Се примусило князя перервати і зносити з Татарами і війну проти них. 21 мая Москалі почали повертати назад. Згодом сучасники почали

відомостей про Мазепу. (Як доводить тогочасний мемуарист Іордон), а для розуміння про задуманий похід та про всякі справи політики внутрішньої та заграничної, бо в останній Мазепа, як видко, осьвідомлений був далеко ліпше, як уряд московський. Автор гадає, що московські ініціатори походу, пам'ятаючи нещасливий кінець останнього походу, за який відповів гетьман Самійлович, і тепер про случай невдачі хтіли заручити ся способом, накинупи її новому гетьманови. Се зовсім можливо, тільки Мазепа вміє вигородити свою позицію. *Ред.*

розповсюджувати чутку, ніби кн. Голіцин, у попередню перед сім ніч, узяв з хана хабара дві бочки з золотими.

Гетьман Мазепа, як і инча старшина, не брав участі у замірі Голіцина мирити ся з ворогом, а коли той послав до него Венедикта Змієва спитати: чи не виникне поміж козаків якого через се баламутства; то Мазепа, як звичайно, не сперичав ся з сильним тогочасником, але хтів, о скільки мога, стати поодаль від такої справи, через яку опісля міг дочекати ся неприємних для него наслідків: він відповів, що козакам нудно, але зради від них він не жде.

Як вертались, то Татари цілих вісім день турбували Москалів, але великої шкоди не зробили. Москалі більш страждали без води, поки їм на за допомогу не випав дощ, як з відра. 12 червня військо дійшло до Самари. 24 червня Мазепа розійшов ся з Голіциним і від берега Коломака звернув з своїм війском у Гетьманщину. Сей похід Голіцина став ся причиною до остаточного розриву між партиями царя Петра і прихильної до Голіцина царівни Софії в Москві. — В кінці літа з поводу об'явленої змови на єго життє Петро втік з Москви у Троїцький монастир і почав збирати військо.

Підчас сего розруху в Москву приїхав Мазепа з старшиною, полковниками та з численною челядю. Тоді з Мазепою приїхали генеральні старшини: обозний Борковський, суддя Савва Прокопович, писар Василь Кочубей, осаула Андрій Гамалія та бунчужний Юхим Лизогуб. З полковників були: чернигівський — Лизогуб, полтавський — Федор Жученко, ніженський — Степан Забіла, миргородський — Данило Апостол та лубенський — Леонтій Сьвічка. Коло кожного з них був полковий писар, а коло деяких ще й полковий суддя. Потім власна дружина гетьмана складала ся з вісьми дворян гетьманських, ухожих до гетьмана; коло кожного з них теж було по козакові. Усього коло гетьмана та значних осіб було 304 чоловіка. Разом з гетьманом в Москву приїхало і пять значних осіб з духовенства.

Зустрічати їх послано полковника з стремянського полку, стольника Івана Циклера з 500 чоловіка кінних рейтарів та з двома „ротами“ піддячих „Малоросійського Приказу“. Дяк Василь Бобинін приїхав з царською каретою задля шановного гостя і від царів та царівни спитав у гетьмана про єго здо-

рове. Гетьман обміркував, що до речи похвалити царську карету, і промовив: „Дякую Богови, що привело ся й мені сісти у царську карету!“ Гетьмана ввезли у Калужську браму, потім через пловучий міст, провезли у Москворецьку браму, а потім через Ілїнський хрестець привезли на великий Посольський двір, де призначено жити усім, що приїхали Українцям. Гетьман не знав про те, що робить „ся на верху“ (у горі), не міг думати, що так скоро збезсиліє влада Софії та тогочасника, вважав Голіцина могутним без усякої відміни, а через те у розмові з приставами (вони повинні були оповідати про усе, що висловить Мазепа, Голіцину) хвалив події князя Василя Василевича у кримському поході.

На другий день після того, як приїхали вони в Москву, гетьмана та Українців повезли у дворець, на аудієнцію до царя Івана (офіційно царювали брати Іван та Петро Алексєвичі з регенткою — сестрою Софією). „Думний дяк“ промовив гучну бесіду, він хвалив події кн Василя Голіцина, що так побив бусурмен, „як і самі вони й у гадках не мали, та про такий другий похід ніхто мабуть і не чув“. Тут хвалили й гетьмана, яко співробітника у такому славетному ділі. Після сего гетьману дали від імени царів подарунки. Гетьман та усі Українці привитали тільки одного з царів, Івана Алексєвича. Петра не було тут. Потім гетьман завітав до патріархи Йоакима.

Тим часом вияснила ся перемога партії Петрової. Заступники московських сотень та слобід з'явили ся до него. Стрільці перейшли всі до Петра. Софія мусіла видати єму на смерть Шакловитого. У Голіцина відібрано маєтності і самого заслано. Здавало ся, що як скинуто фаворита, то теж саме повинно стати ся й з гетьманом Мазепою, бо его й обрано за гетьмана, головним робом під впливом кн. Василя Василевича а з того часу тільки ним і держав ся. І справді, Мазепа вже тоді ждав для себе біди, а ті, що були коло него Українці, радили ея між собою, кого тепер прийдець ся їм обрати за гетьмана замість Мазепи: про те, щоб скинути останнього, здавало ся не можна було замислювати ся. Хоч не хоч, а з царського наказу треба було Мазепі з своїм товариством йти до торжествуючого Петра І. 9 вересня, коли він їхав у Тройцю, та доїхав до села Воздвиженського, до его прибув царський наказ зупи-

нити ся й подождати, поки его не покличуть. Звісно, що страшно було чекати сего закликчу. Але не довго трапило ся нудити ся. На другий день 10 вересня їх покликали. У троїцькому посадї Українці побачили дуже таки гарне шатро, розкунуте, щоб привитати їх гетьмана. Того-ж дня після полудня гетьмана допустили до царя. Козаки несли яскраві подарунки. „Думний дяк“ Українцев виголосив гетьману й усім Українцям хвалу за військовий похід з кн. Голіциним. Сим зазначало ся, що царська немилость на Голіцина за его кримський похід не падав на тих, що брали у нему участь — на Мазепу та на усе військо запорожске, бо у сему походї козаки тільки виконували свій обовязок і не повинні були відповідати за помилки свого голови. Тут перш за все Мазепа завважав на трудність свого становища, особисто-ж через те, що він уже старий чоловік і не може чванити ся своїм здоровєм, але він обіцяв служити цареві щиро; аж поки не вилеть ся остання капля крови, просив, щоб великий государ завше був милостивий до него, его старшини та до усего люду українського. Мазепина промова цілком не дійшла до нас, але вподобала ся Петрови. Супроти сподіванки багатьох, він привитав гетьмана та усю его старшину дуже милостиво та ласкаво. Ласкаве привитанне підбадьорило гетьмана і він зараз же подав господареві супліку, що змішувала з грязею Василя Голіцина та его товариша Леонтія Неплюєва. Він доводив цареві, що Леонтій Неплюєв нахвалками примусив его дати Голіцину трохи з пожитків скинутого гетьмана Самійловича, а трохи з власного майна, що з царської ласки придбав на гетьманській посадї, 11.000 карбованців червінцями та ефимками, більш трех нудів посуди з срібла, на 5000 карбованців дорогих речий та три турецькі коні з убраннем. Цікавий допис Мазепи, захований у ділах „Государственнаго Архива“ вкупі з листами царівни Софії, з якого знати, що Мазепа, після обрання его за гетьмана, дав кн. Голіцину хабара за его запомогу.

Мазепі пощастило, він здобув собі ласку царя Петра; мабуть помогла єму прирощенна підлесливість, вдача, щоб всім подобатись з першого-ж разу, вдача — що живе з чоловіком, що з ним умирає, зоставляючи мало слїду для потомків, що беруть ся студіювати ту історичну особу. З одностайного голосу тих, що особисто знав сего чоловіка, було в нему сеї

вдачі, як найбільше. У Петра не було нічого проти сего чоловіка. Як що він слухав Голіцина, то через те, що у Голіцина була найвища власть. Обрано було Мазепу гетьманом з волі усього війська запорожського, вільними голосами; від старшини суплік на него не було; ніщо не піднімало на него царської неласки, а відомостю своєю про Голіцина та Неплюєва Мазепа ухилив думку про міцну солідарність его з Голіциним та его приятелями.

14 вересня „думний дяк“ завважив гетьманови та старшині, чи не знайдуть вони яких рахунків, щоб змінити статті умови укладеної на коломацькій раді. Дуже кидало ся у вічі, що питання про аренди на сій раді зостало ся не розв'язаним, але й тепер се питання лишили не розв'язаним, поки не відберуть голоси від народа на розіслані по полкам питання. Гетьман вважав за потрібне зробити новий перепис козаків, щоб відділити справжніх козаків від свавольних мужиків, що без перестану впирають ся межі козаків, а потім надалі пильно стежити, щоб ніяким робом мужики не записували ся у козацтво. Старшини силкували ся, не давати переходити посполитим у козаки, щоб вони з своєю землею зоставали ся у підданстві у старшин. За старшинами сего-ж самого добивали ся військові товариші, що мали маєтності. Мазепа, як Поляк з виховання, потурав такому „панському“ напрямку; але й він бажав, щоб „пани“ себ то господарі маєтностей, залежали від него, от через се він і звернув увагу уряду, на те, що деякі Українці їздили в Москву і виклопотали собі маєтності на Україні. З сего виникли, як казав гетьман, „трудности та неналежна докука“. Той, що недавно одержав на Москві грамоту, допоминав ся, щоб ему відрізали землю відповідно грамоті; а тут приходив хтось другий і докучав гетьманови, вказуючи, що у него є ще давніше право на сю маєтність відповідно гетьманському універсалови. На сю заувагу відповіли гетьманови, що на далі не будуть давати грамот на маєтності без попередних на се гетьманських універсалів. За сей час перебування гетьмана в Москві видали силу грамот на маєтності і можно запевнити, що, більш ніж коли раніше, тепер покладено було підвалину приватного володіння землею по Україні та початку пришлого українського дворянства. Окрім загальної жалованої грамоти усему українському людови на

ті маєности землі, які були у кожного, самому гетьманови Мазепі дано грамоту на села Остроч та Ядлівку у Борншпольському повіті, переяславського полку, які гетьман тодіж відписав на богодільню, що коло Києво-Печерського монастиря, та ще на село Самбур у Красенському повіті, та на село Кочюрівку Глухівського повіта, де гетьман мав двір та водяний млин на річці Есмані. Усіма сими маєностями володів Мазепа ще й попереду, яко генеральний осаула, а тепер їх віддано єму й єго поколінню. Ще ранійш ніж приїхав Мазепа в Москву, він виклопотав затвердження своїх універсалів: генеральному писареви Кочубевви, генеральному судді Вуховичу, Михайлови Гамалію, генеральному бунчужкому Євфиму Лизогубу та инчим. А як приїхав Мазепа в Москву, то виклопотав грамоти на маєности і багатьом иншим особам: військовому канцеляристови Василю Чуйкевичу, полтавському полковникови Федору Жученку, лубенському полковникови Сьвіці, Андрієви Гамалію, Дмитрови Зеленському, Павлови Герцику, чернігівському полковникови Якову Лизогубу та инчим.

Гетьман сприяв тоді й літературним працям у своєму краєви. З єго рекомендації, ще до приїзду єго в Москву, божі люди з Києво-Миколаївського монастиря привозили у столицю книжку Радвильського: „Вънецъ Христовъ“, а печерські божі чоловіки — книжку „Вънецъ отъ цвѣтовъ духовного винограда печерскаго“, щоб піднести їх царям. Разом з гетьманом приїхав у столицю глухівський мешканець Атанасій Заруцький з книжкою „На похвалу великихъ государей“. Він подав до Голіцина супліку, де уявляв бажання студіювати „задля писання книжок, щоб прославити їх царські величності та й самого Голіцина, щоб докладно упорядкувати увесь життєпис царської родини, щоб і тепер мудрим людям було що прочитати“. Він зазначав, що до сєго часу він писав коротенько, але тепер він хотів би написати ширше, і просив дати єму літописи, бо на Україні їх не можна знайти.

19 вересня Українці виїхали з Москви. На від'їзді гетьманови та старшинам надарували соболів, ріжного коріння та ласощів, вина, оцту та инчого.

Глава III.

Подорож гетьмана в Москву не обійшлась без баламутства по Україні. Гетьман, виїздячи до столиці, доручив замість себе кермувати краєм з посадою наказного гетьмана генеральному судді Вуєховичу; а для захисту кордону від Татар, він розставив понад Дніпром охочекомонних козаків та засеймські сотні ніженського полку під наказним гетьманством стародубського полковника Миклашевського. Бояли ся Татар, але тревога пішла від своїх а не чужих. Гетьман одержав від Вуєховича звістку, що у Ромнах, у Чернухах, у Басані — переславського полку, у Кобиляках та Будищах — полтавського полку, та по усіх берегових містах пішла чутка, що гетьмана та старшин задержать в Москві, а вернуть назад тільки прості люди, що були з ними; навіть балакають, ніби „якийсь инчий має бути чин“. Таку чутку розповсюжували запорожці, що ремствували на гетьмана за те, що він заборонив Українцям їздити торгувати на Запороже і через се відняв від запорожської Січи спромогу, мати хліб та инчу живність з України. Запорожці помилили ся: сї утиски виникли з волї московського уряду і гетьман, як був в Москві, клопотав відмінити їх. Вуєхович писав, що єму трудно задержати спокій, люди не слухають єго, уряду не поважають а тікають у різні сторони: одні на Низ у степи, другі на Бог та инчі правобережні річки. З гадяцького, миргородського та лубенського полків поспільство знімаєть ся великими громадами і йде на правобережні новоселиці; а инчі, доводив Вуєхович, і щось нове думають завести у себе. Правобережна Україна починала ставати для лівобережних Українців обітованною стороною, як років з п'ятнадцять назад для правобережан лівобережна та слободська. „Що ми маємо робити, писав Вуєхович, з якимись кількома тисячами дворян (с. т. гетьманської надвірної команди) проти великого числа неслухняних! Нам не так страшні бузовіри Татари, як свої нехристи, що не мають страху Божого та не слухають ся начальства. Сила їх пориваєть ся на той бік шукати собі житла, а Запорожці розповідають, що Татар нам нема чого бояти ся, вони нам не вороги та й хан звелів ослобонити усіх, яких Татари недавно умовили на тому боці Дні-

пра, як ті ходили по ягоди та дрова“. Вуєхович благав гетьмана поспішати на Україну та видати універсал до народу; про се-ж сповіщав гетьмана генеральний хоружий Ломиковський та стародубський полковник Миклашевський. Останній писав, що, як він стояв на варті у дніпровській пристани, то муєїв пропускати по кілька возів за Дніпро, бо увесь народ гомонів, чому не дають промишляти на Нижу звіром та рибою.

Звернувши ся до дому, то гетьман довідав ся, що усе лихо повстало з запорожців. На Запорозжі був писар на імя чи на прозвище Сажка. Він сповістив на Україні гетьмана про те, що робить ся на Січі, і як запорожці, яких підбивають Татари, балакають про те, що треба укупі з Поляками та Татарами воювати проти Москви. Сажка сповіщав гетьмана, що кошовий Гусак, хоча й не бажав, а муєїв з волі товариства, послати у Варшаву до польського коронного гетьмана Прокопа Лазуку та товаришів Забіяку й Кисляковського: вони повезли від низового війська запорожського „супліку“ з скаргою, що Москва нарушила їх вільности і хоче усіх їх зробити рабами свого московського царя та бояр. „Нехай, — звертали ся вони у супліці до усеї Речі Посполитої, — нехай святий дух просвітить серця вельможностей ваших і дасть вам здоровий розум, а у нас таке бажання, щоб обидва народи, польський та український, з'єднали ся.

Про усе се гетьман довідав ся через Сажку та через нарочито посланого у Варшаву прониру кнівського крамара Бльца та й звістив у Москві; але там довідали ся про зносини запорожців і инчим шляхом. Якийсь подільський шляхтич сповістив московського резидента Волкова, що приїхали запорожці; він завважав, що хоча польський король і не прийме запорожців у підданство, але буде радий посварити запорожців з царем та мійскими козаками, бо король польський, як і усі Поляки, дуже незадоволений, що довело ся віддати Москві землі, що перше належали до Речі Посполитої. На другий рік (1690) Сажка звістив гетьмана, що Прокоп Лазука вернув ся від короля і привіз королівський подарунок 200 червінців, щоб поділити на товариства. Тоді гетьман вирядив на Січ прониру-козака Василя Горбачевського і звелів зійти ся з Прокопом Лазукою та дізнати ся, що говорили у Польці.

Лазука признав ся Горбачевському і казав: „У Польщі мене витали з великою шанюю. Коронний гетьман улещував нас служити королеви, а король послав через мене 200 червінців і обіцяв прислати ще більше через якихсь київських значних осіб, але нехай гетьман не звиряєть ся на Поляків. З того, що я чув від коронного гетьмана та инчих значних панів, бачу, що вони бажають тільки лиха нашій Україні“. Таке застереження Лазуки скоро стало ствержати ся звістками з Криму, що хан думає запомогти усїма своїми ордами Полякам, підбити у підданство їм Україну; а лїтом р. 1690 Мазепа сповіщав до Приказу, що турецькі посланці подали цісарській величності статті про згоду і у отих статтях згадуєть ся тільки про цісарську державу, та про польську Річ-Посполиту, та про Венеційську, а про царську державу не має й згадки. Польський король тільки те й робить, що листуєть ся з кримським ханом, котрий береть ся помирити Туреччину та Польщу. „Я маю, — писав Мазепа, — певну відомість, що від цісарської величності та польского короля великим господарям — царям не слїд сподівати ся якогось добра, а навпаки можна бояти ся військової шкоди“.

Отак ні на віщо розійшли ся бучні надїї на успіх, якого, здавало ся, можна було чекати від з'єднання християнських держав для боротьби з мусульманами. Союзники, замість того, щоб працювати, підтримуючи один одного, кували кайдани один на другого, і по одній шукали можливости погодити ся з ворогом на користь собі та на шкоду союзникам. Невсипущий гетьман завчасу вказував московському урядови на непевність союзу Польщі з Росією і через се власне, прислугуючи єму, збільшував до себе віру.

Але-ж і дома поміж старшин у гетьмана були вороги, котрі ненавидїли єго так само, як і він їх. Головними з них було Леонтій Полуботок та Михайло Василевич Галицький. Про Полуботка гетьман писав, що він наговорив київському воеводі князеви Ромодановському на гетьмана, буцім то він, Мазепа, чоловік шляхотської породи, посилає у Польщу до сестри своєї стариці Липницької, щоб купувати маєтності, що військо запорожське терпіти не може сего гетьмана і усїм Українцям він не по душі. Ромодановський ствердив, що про се казав єму Полуботок. Мазепа скористував ся суплїкою, по-

даною на Полуботка деякими Переяславцями, виєднав у Приказі згоду, скинути его з полковницької посади і замість него настановив переяславським полковником Івана Лисенка.

Другому неприхильникови гетьмана, Михайлови Галицькому, Мазепа накинув діло про з'явившийся у Києві підкинутий до царя лист.

9 марця р. 1690 стрілець Евстратка підняв у Києві лист і приніс его до свого капітана, а останній доручив его царському київському воеводі. Лист сей послано у Москву, а з Москви у Батурин з дяком Борисом Михайловим, якому було наказано запевнити гетьмана, що царська милість до него не зменчилась. Борис Михайлов приїхав до Батурина 8 квітня. Дуже почесно витали его. За пять верстов від міста зустрів его генеральний хоружий Ломиковський, а сам гетьман стояв на танку свого гетьманського будинку і вклонився йому до землі. Потім гетьман присягався й запевняв, що він ніколи й гадки не мав, щоби щось зробити на шкоду великим державцям. „Лист сей, — казав він, — написано не у Польщі й не Поляком. Про се свідчать слова, яких не має у польській мові. Думаю, що лист сей написав тутешній чоловік, та ще й не один; у двох місцях его виправлено другою рукою. Его списав якийсь Українець, родом з лівобережя, та ще й часто їздивший в Москву“ і казав на Михайла Галицького, Дмитрашку-Райча й Полуботка. Тут гетьман постарався ненароком ніби кинути тїнь підозріння й на Юрія Четвертинського. Сам Мазепа, як був у Москві, виклопотав сему чоловікови дозвіл, вернути ся на Україну. Як вернув ся, то князь Юрій Четвертинський женив ся на першій своїй молодій, дочці нещасного Самійловича, жив у своїй маєтности на хуторі Дунаївці і привняв до себе тещу, жінку засланоного гетьмана. Мазепі се не подобалося і він пропонував викликати его до Москви, яко стольника, а Самійловичу відслати до чоловіка.

Борис, відповідно наказови, хтів написанне сего листа звернути на якогось з польських підданців і натякав про Іскрицького. Треба завважити, що ще торік до гетьмана підіслали лист від львівського єпископа Шумлянського, що перейшов на унію. Приїздив до Мазепи польський шляхтич Доморацький і привіз лист такого змісту, що усякий, хто прочитає, міг подумати, що між уніятським єпископом та українським гетьма-

ном йдуть якісь таємні зносини на користь Польщі та на шкоду царській державі. У сему листі говорило ся про попередню посилку до гетьмана пана Іскрицького. Але гетьман все таки звертав на Галицького. У сей час прийшла звістка про смерть київського митрополіти Гедеона. Царський посланець знав, що гетьман не любив небіжчика, але гетьман, кажучи про смерть Гедеона, заплакав перед Борисом Михайловичем і почав хвалити двох померлих тоді вярхів: київського митрополіту Гедеона та московського патріярху Йоакима. Уже прощаючись з гетьманом, царський посланець, дяк Борис Михайлов, попросив назад підкинутий лист, що привіз на показ гетьманови. Мазепа побачив, що єму не вірять, змінив ся на лиці, геть вислав усіх, що були там, і як зостав ся на самоті з Борисом Михайловичем, то сказав: „Мені дуже прикро, що на мене не звіряють ся! Інакше на що брати назад сей лист? На що хтять збирати сі брехні та наговори на мене? Через отсе я догадуюсь, що сему листови ймуть віри і почнуть балакати про мою голову!“ Борис Михайлов запевняв гетьмана, що милость обох царів до него не зменшала і виголосив, що підкинутий лист потрібен зовсім не на те, щоб оберегати ся гетьмана, а щоб знайти злочинців. Але гетьман листа єму не дав, здаючись на те, що того не було в інструкції. У балачці з Борисом Михайловичем Мазепа признав ся, що багато єго не люблять і вважають за Поляка, що може зрадить царській державі. „Завидують мені, — казав він, — що я коли-сь то за молоду був покоєвим коло попереднього польского короля Яна-Казіміра і що у мене у Польщі є сестра. Через се й надіють ся, що у мене є добре бажання для Польщі. Справді батько за молодого мого віку послав мене до польского двору, тільки-ж сего не можна ставити яко підвалини до мого підозріння. Воно й краще-ж, що я навчив ся повертати ся з людьми біля королівської особи, а не десь по корчмах поміж усяких безчинств. Хоч я й був коло польского короля, однак же я по своїй волі перейшов на сей бік Дніпра і тут придбав собі милость та усяке добро й дослужив ся до гетьманьства, а укуші з ним до усякого достатка та шани від великих царів, а не від польского короля. А от тепер, з ласки царської, я мало чим й менший від польского короля. Чого-ж мені ще бажати? Попередні гетьмани про инче рахували, за се й дістали, а я

й маю се на увазі. А що моя сестра застаєть ся у Польщі, так се через те, що вона обжила се там, а вергати ся сюди їй ні за чим. Та й окрім мене, гетьмана, у багатьох старшин є рідня у Польщі: у обозного Борковського наприклад там рідний брат... Але про те їх за се не позорять. І мене-ж не слід підозрівати, що я більш сприяю Польщі“. — Я, — зауважив Борис Михайлов, — такого про тебе нічого не чув, та й говорити ніхто не насмілить ся. Вислов гетьмане, хто властиво про тебе говорить такі речі“. — „Та я-ж казав, — відповів гетьман, — про се тільки для того, щоб спекати ся підозріння, я не для того, щоб скаржити ся на когось, і таких людей мені нема на що вказувати. Ось тільки що не гаразд: тепершні Українці їздять в Москву і живють по столиці у різних місцях, а особливого українського дворища не мають, де заманеть ся, скрізь вештають ся по вулицях, инчі-ж покумали ся та поеватали ся з вашим „чиновним“ людом і от з них то виходять різні поговори й неввічливі слова, і як що в Москві зробить ся якесь злочинство або з'явить ся підкинний лист, то про се ніяким робом не можна довідати ся. Хай би великі господарі відзначили для Українців окреме дворище, як се вже було за царя Олекси Михайловича“.

11 квітня гетьман вирядив Бориса Михайлова з великою шапою, сам провів его аж до карети, а генеральні старшини, хоружі та осаула провели его за пять верстов від Батурина.

А сим часом і у Польщі з'явив ся від Мазепи такий само загадочний чоловік, якими на Україні з Польщі з'являли ся до Мазепи Доморацький та Іскрицький. Се був чоловік середній на зріст, захарчований, блідоллиций, з бородою клином та довгими вусами, у чернечій одежі. З виду ему, як здавало ся, було років з сорок. Він звав себе служкою Соломоном. Він приїздив у Польщу двічі. Перший раз — під кінець 1689 року; тоді він привіз та подав польському королеви у Жовкві лист від гетьмана Мазепи, ніби написаний ним у часи повертання з походу до Перекопа і доручений сему ченцеві, що був у кримському поході з образом Всемилоствитого Спаса. У сему листі гетьман скаржив ся на утиски, які терплять Українці від Москви, бажав знов з'єднати Україну з Речю-Посполитою, обіцяв заохотити до сего козаків, просив королівського заступництва і хвалив ся, що й Татари з ним змовили

ся про се. Король не зовсім повірив справжності сего листа, задержав ченця і послав у Крехівський монастир недалеко від Москви, але трохи згодом звелів випустити его, дати ему подорожню, щоб вернути ся на Україну, яко чоловікови, що вештав ся збираючи милостиню. По весні р. 1690 Соломон знов з'явив ся у Польщі і простував прямо на Варшаву. Не доїзжаючи до польської столиці, він найняв якогось студента і вкупі з ним склав „воровські“ (зłodійські) листи до короля та коронного гетьмана, ніби від самого Мазепа з таким, як і у першому листі, бажанням приязни та підданства Польській Короні від війська запорожеського та українського народу. Студент, якого підбив на се Соломон, попередку служив „хлопцем“ у якогось Італіянца, а потім вчив дітий у хозяїна тої хати, де пристав і Соломон: Після того як склали фальшивий лист, чернець почав пиянтувати у Солці, а студент поїхав у Варшаву, пішов до короля й оповів про брехню. Скоро вслід за студентом приїхав у Варшаву й Соломон і подав королеви листа, ніби то від українського гетьмана, уже переписаного чистенько. Але короля вже було застережено, він зараз же покликав студента й звів їх оден проти одного. Студент виявляв плутню листом написаним на чорно его власною рукою. Додивившись до облича черця, король впізнав у нему того самого, що й торік приїздив до него з таким само листом у Жовкву. Спершу Соломон відбріхував ся та вивертав ся; але коли его налякали питкою, то признав ся, що обидва рази подав королеви підложні листи і робив се самовласне, щоб посїяти суперечку та колотнечу. Після того, як до Соломона пристановлено варту, він, міркуючи, як би викрутити ся, надумав ся написати ще два листи — один до короля, а другий до Шумлянського, де уявляє здивованнє, чому се посланець Соломон не вертаєть ся. Але на сей раз короля ще менш можно було підманити, особливо-ж після того, як сего черця раз вже піймали у брехні з піддробленими листами. Наляканий муками Соломон, показав й підроблену печать, котру видавав за Мазепину, закопану у садку. Король звелів зачинити ченця Соломона під кріпку варту у подвійних кайданах і сповістити про се московський уряд та гетьмана Мазепу. Король сповіщав Мазепу, що з того, що оповідав Соломон, знати, що він родом з Бродів, служив у Дорошенка, потім утік в Москву, і по-

стриг ся там у духовні. Як раз тоді, як сам Василь Голіцин у друге ходив у похід проти Криму, син князів, що кермував Москвою, послав Соломона до колишнього гетьмана Самійловича і ніби той згоджував ся написати підроблені листи ніби від Мазепи до польського короля.

Коли Мазепі прислали списки з відповідій Соломона, то він не дуже звирив ся на їхню певність і раяв московському урядови домагати ся через окремого післанця у Польщу а Соломона у Москву. Гетьман встоював на обвинувачуванню Михайла Галицького і припутував до сего діла якогось Атанасія Озеряньського, що служив Михайлови Галицькому у ріжних дорученнях та жив у останнього в Москві. Арештований у Ахтирці або Лебедині, Озеряньський, як привезли его до Батурина, запевняв, що черця Соломона послав у Польщу Михайло Галицький. Гетьман добив ся, що ще 24 квітня зведено привезти Михайла Галицького з жінкою та дітьми в Москву, але, після огляду лікаря, Михайла Галицького, яко хорого на меланхолію, залишено до зими у слободі Михайлівці. Мазепа не давав ему відпочинку: з гетьманської сушліки 30 падолиста Шереметев арештував Михайла Галицького, і его вкупі з дітьми повезли у Москву, одначе-ж лишили у масткови хору жінку господаря. Леонтій Полуботок, добрий приятель та родич Михайла Галицького, боячи ся, щоб гетьман не настояв, щоб і его арештували, наважив ся попередити біду сміливим кроком: у липні р. 1690 побіг у Москву, маючи на думці самому побачитись з Петром I. і подати ему на папері викази на Мазепу. Петро не допустив его до себе, а через Приказ трудно було Полуботкови виграти діло, бо він обвинувачованне гетьмана не засновував на якихсь певних датах. 23 липня Полуботка під вартою послано на Україну, доручено гетьманови держати его у своєму масткови і гетьманови „через се учинилась велика, стидна печаль“.

В Москві не мали ніякої підстави приймати на віру викази ворогів гетьмана, особливо, коли Мазепа задалегідь сильно вигороджував себе тим, що допоминав ся, щоб Соломона привезли не до него, а в Москву. Але й в Москві, у поводженню до Українців, давно вже засвоїли манєру стосувати ся, як кажуть, собі на умі, через се й не дивно, що Михайла Галицького, привезено у столицю під кінець 1690 р., зараз же

з початку 1691 р. випущено у єго власність Михайлівку, а за поведженнем гетьмана „думний дяк“ Українцев секретно до-ручив доглядати генеральному писареви Кочубею.

З королівського наказу видано Соломона, а замість єго бояри видали Доморацького, занотовуючи, що король повинен звеліти покарати єго на смерть, а вкупі з сим зробити слідство над Шумлянським і відповідно покарати. На сєго уніятського єпископа Шумлянського приходили в Москву скарги від київського митрополіти Варлаама на те, що Шумлянський за життя митрополіти називає себе київським митрополітою та свавольно відбирає до себе по польській державі маєтности, що належать до київської митрополії.

Виданого Поляками Соломона послали на смерть з Москви у Батурич з царським курером Язиковим. Мазєпа, що до Соломона, поводив ся здержуючись: він виголосив, що без ради з усіми полковниками не буде карати: так здавна заведено військовим звичаєм. Мазєпа запевняв, що взагалі він нікого не хоче карати на смерть, і навіть сам буде просити у великих господарів милосердитись над злочинцями та брехунами проти него.

Здержуючи на який час Язикова, Мазєпа послав скликати старшин та полковників на суд над злочинцем. Сей злочинець, як дознали ся потім, звав ся між мирянами Семен Троцький. Царський курер привіз Мазєпі найприємнішу новинку: Михайла Галицького, бо свідчив на него сам Сєнька, привезено в Москву, тяжко мордовано на допросі і засуджено на Сібір.

Наїхавші старшини та полковники почали допитувати ся у Сєньки Троцького, але нічого не допитали ся і засудили на смерть. Царської милости не було. Сєньку скарано на смерть 7 жовтня р. 1692.

Гетьмана задовольняло, що він встиг спекати ся одного з найлихійших ворогів своїх, Михайла Галицького, але єму хтіло ся втопити також і Леонтія Полуботка та сина останнього Павла. Гетьман казав Язикову: „Вони знали про замір Галицького на життя свого гетьмана а не застерегли єго“.

Військовий суд присудив відібрати від обох Полуботків маєтности й держати під доглядом варті.

Діло ченця Соломона зостало ся нерозв'язаним й загадочним. Устрялов у своїй „Історії Петра Великого“, згоджується з тою думкою, що й справді Мазепа потайно посилав у Польщу сего ченця. Але се ні на чім не засновано. Не повинно, щоб Мазепа, довіряючи Соломонови таке страшне для себе діло, потім сам допоминав ся, щоб Соломона видали у Москву і там его допитували, а не у Батурині. Не слід, вбачати таємної зради у 1690 році через те властиво, що сей чоловік став зрадником через 18 років. Пізнійші справи були зовсім инчі, ніж попередні. Чи справді хто підіслав Соломона, чи з власної охоти він вчинив підлог, се зостає ся невідомим, особливож через те, що у нас не було під руками допитів, зроблених ему в Москві, та очної ставки з Михайлом Галицьким. У всякім разі нема ніякої причини не згодити ся на можливість того, що й занотовано причиною з'явища сего ченця, властиве інтриги, Михайла Галицького, котрий також ненавидів Мазепу, як і его Мазепа, що утискав его більш уперто, ніж когось з инчих своїх не добросприятелів. Мазепа настояв, щоб у Сібірський Приказ послали царський наказ — „засланого на Сібір Мишку Василева доглядати пильнійше, яко чоловіка вельми лукавого та неусупущого вигадчика усяких каверз“. Усе майно засланого відписано гетьманови. Але син засланого, Данило, випросив повернути ему батьківське майно, хоча слободу Михайлівку віддали небожеви гетьмана Обидовському. Мазепа був незадоволений і сею ласкою синові лютого его ворога. Хоч се й не пошкодило останньому знайти в Москві о стільки заступництва, що зміг упросити, щоб его батька не заслали до Красноярска, щоб не дати ему вмерти з голоду, а зоставили жити у Тобольску.

Окрім таких значних ворогів, як Михайло Галицький та Полуботки, гетьманови досаждали другі менш значні особи: так у Глухів приїздив з Сівска ротмістр Соловєв і говорив неввічливі речі про гетьмана та про великих господарів. Соболева наказано було сівському воеводі покарати на смерть, „щоб инчі непостоянні люди не квапили ся такі лукаві та зневажливі речі вергати“. Двоє з ходивших по мійським та сільським ярмаркам крамарів казали: „Гетьману не довго сидіти на посаді; скоро пришлють з Москви на его місце попереднього гетьмана, бо український народ не то що не хоче

мати Мазепу гетьманом, але бажав би, щоб і ім'я его тут не згадувало ся". З'явив ся ще ворог гетьмана якийсь Михайло Чалієнко. Він був родом з Черкас, який час був у татарській неволі, після визволу явив ся у Києві і подав донос на гетьмана такогож змісту, як і попередні доноси; по своїй вдачі гетьман Поляк і хоче відступити ся від держави великих господарів до польської влади. Царський наказ з 2 червця звелів покарати его на смерть. Мазепа, немилостивий на тих ворогів, яких бояв ся, знаючи, що у его є в Москві заступництво, був прихильний уявити великодушність до ворогів незначних та малосильних. Він клопотав про милосерде над Чалієнком. Небавом, р. 1691, з'явив ся у Києві другий пасквіль на гетьмана. Его принесла у київський Фльоровський дівочий монастир невідома черниця з польської держави. У сему пасквілі говорило ся майже про те саме, що й у попередньому: що Мазепа колись то продавав бусурманам християн у неволю, що, досягши гетьманства, він укупі з Голіциним, замисляв лихо проти життя Петрового, що він має таємничу думку віддати Україну Польщі, маючи на меті викоренити православні церкви та православну віру, і що, заздалегідь готуючись до сего, він і скуповує для своєї сестри маєтки у Польщі. Митрополіта та три ігумени допитували ся від ігуменії Фльоровського монастиря та черниць і, не допитавшись хто та невідома черниця, що принесла у монастир лист, послав їх у Батурин. Гетьман теж нічого від них не добив ся і доручив своїй матери — ігуменії київського Печерського дівочого монастиря Магдалині, якимсь чином дознати ся, хто була ота невідома черниця. Мати Мазепина врядила певну черницю Липницьку у Полонський дівочий монастир, що був у Польщі. Липницька довідала ся, що то була уставщиця тогож монастиря і що ще перше вона оповістила ігуменію, ніби вона знайшла на шляху на верхнім Києві проти двору воеводи і віднесла у Фльоровський монастир лист, не маючи заміру шкодити гетьманови. Уставщиця, знов запитана при Липницькій, відказала ся від усього. Сей пасквіль, як і попередній, не міг пошкодити гетьманови, але Мазепа чимало таки стурбував ся від таких вигадок проти себе і так висловлював ся у своїх відписах до Приказу, обернених до царів: „Істинно дбаюча служба моя не тільки у недбалість, але й

у лихе клятвopеступництво повертаєть ся. Тяжко вплинули на мене, увередило ся та зсохло мое серце“.

Московський уряд не тільки догоджав гетьманови, не звіряючись на усі обвинувачовання, що у такій численій мірі сипали ся на него, але зазначало прихильність до его родичів та усіх, про кого він клопотав ся. Сестра гетьмана, про яку тепер йшла розмова у пасквілі, попереду була замужем за Обидовським: від сего шлюбу родив ся син, що служив біля Мазепи у козаках, постановлений потім ніженським полковником та обдарований, з гетьманського клопотання, маєтністю. Ся сестра гетьмана, після смерти першого чоловіка, вийшла замуж в друге, а потім і у третє за Поляка Войнаровського, від якого мала сина підлітка Андрія, любимця гетьманового. Межи нею та її третим чоловіком вийшов розлад і вона приїхала у Київ до своєї матери, ігуменї Магдалини. Ігуменїя зараз же познаємила її з царським київським воеводою, князем Ромодановським і годїж написала сину своєму, гетьманови:

„От тепер пристало уличити ворогів наших, на що вони брешуть, ніби твоя мати посилас твоїй сестрі у Польщу гроші, а твоя сестра купує там маєтности для тебе. Спитатиб сестру твою, та й челядь, хоч би й з ляком огненної муки, які там такі накуповані маєтности?“

Сестра зоставала ся у гетьмана у Батуринї до жовтня 1692 р. і Мазепа випросив у московського уряду дозвіл без заборони переїздити сестрі его у царські володїння. Сестра его приїхала у Київ з двома пасербицями, дочками Войнаровського від першого шлюбу. Через недовгий час після сего, Мазепа оповїщав, що Войнаровський з польских країв вимагав повернути єму его жінку, але вона умерла у київському монастирі.

Обраний, з заповогою гетьмана, новий митрополїта київський Варлаам Ясинський одержав право звати ся екзархом московського патріярхи та стверженне попередних грамот Софійському митрополїчому соборови на маєтности. Посаду архимандрити печерського після Ясинського заступив колишній генеральний судя Вуєхович. Без роду й плоду він, чуючи вже старість, вважав за лїпше, шукати пристанища за стїнками сьвятої обителї, і користуючись своїм генеральним старшинством, без усякого монастирського іскусу, залишивши посаду суддї, прямо став високопреосвященним отцем, а гетьман, як

він постриг ся, виклопотав, щоб єму zostавили єго маєтности. Тут і гетьман не проминув, щоб, і себе не виставити: „Не хочу, — писав він, — робити так, як бувало робив у таких випадках попередній гетьман, що забрав усе собі“.

Через гетьмана дістали грамоти на монастирські володіння: ігумен Києво-Миколаївського монастиря Йосиф Кроковський, Межигорського монастиря ігумен Іродіон Журавський, якому ствержені були ставропігіяльні грамоти грецьких патріархів, Братського монастиря ректор Гавриїл. Випрошуючи милости монастирям, гетьман поперед сего будував у сих монастирях власним коштом церкви. Р. 1690 збудована на єго кошт соборна церква у Миколаївськїм монастирі, а р. 1693 виведено Богоявленську кам'яну церкву у Братськїм монастирі та збудовано стару кам'яну академічну будівлю.

Глава ІҮ.

Приязнь та єднанне Росії з Польщею штучно споруджені, зшиті на швидко, очевидячки розлазились. На таку думку наводили якісь таємничі засылки до українського гетьмана і прием у Варшаві потайці запорожських післанців, а найбільш зносини польського короля з ханом, що вистежив російський резидент та ствердив Мазепа, довідавшись про се через своїх шпігунів. На Сїчі завше бороли ся дві партії: одна, що завше не задовольняючись московським урядом, бажала згоди та спілки з Кримом, через сю спілку вона мала вигоди з соли та риби, що здобувала у Криму; друга більш приставала на те, щоб слухатись московських царів найбільш для того, щоб кожного року одержувати від царя плату. В осені 1690 р. ся друга партія переважила. 17 вересня царський стольник Чубаров та два післанці від гетьмана привезли на Сїч царську плату та царську грамоту ласкаву, якою вмовлявано запорожців з царськими ворогами — Татарами не єднатись, а навпаки лаштувати ся до війни з ними. Кошовий отаман Гусак, одягнений як у сьвято, у кармази, підбитий соболями, з знаком свого отаманства — комишиною, оздобленою золотом та дорогим каміннем — у руці, з усім товариством та старшиною сїчовою, теж убраними пишно, з великою пошаною витав жа-

даних гостей. Гриміли гармати та рушницю, били у литаври. Голосно вичитано царську грамоту, усім товаришам по розпису віддано надіслані подарунки царські — футра, сукно та полотно. Товариші запорожські тоді казали: „Час вже і нам побояти ся Бога, час перестати гнівити державців християнських та звеселити бусурменів“. Оповідаячи про се у Приказ, Мазепа надавав сім словам значіння повороту запорожців на добру стежку, раяв швидче присилати до запорожців військову силу російську і узяти ся до будівлі фортець по південних містах російської держави.

Але незабаром гетьманови довело ся не хвалити запорожців, а докоряти їм. Бачте, запорожцям забажало ся швидче війни з Татарами, щоб з неї мати якийсь зиск; бо їм взагалі — чи у згоду — з безпечних промислів, чи у війну — через здобичу, а усе таки не хотіло ся бути без позитку з своїх сусід бусурменів. Вони послали до гетьмана запитати, коли їм звелять рушати у похід. Гетьман відповів, що про такі речі питати не годить ся, а треба терпіти та ждати царського наказу. А то як розголошувати заздальгідь такі заміри, то ворог довідаєть ся та й почне теж лаштувати ся до війни. У літку 1691 року кілька разів зтинали ся з татарськими загонами, але се не мало великого значіння; зимою-ж доходили страшливі звістки, вїби кримський хан вирядив на Поділля з ордою якогось козака Стецька, що звав себе гетьманом козацьким з бусурменського боку, а до того, ще й друга, що ще більша орда збираєть ся рушити на Україну. Тоді знов у січні прокинулись та заворушились бурхливі інстинкти, ворожі до московського уряду і прихильні до єднання з Татарвою. Кошовий Гусак ледве спинив колотнечу і скарав проводирів, через що і викликав проти себе нарікання. Тоді саме на Січу назбирало ся голїнної наволочі з України, що не задовольнялась з російського уряду та гетьманського реїменту. По Вкраїні відразу виникло кілька приводів, що піднимали рух поміж поспільством. Ранїш вже вказано, яку силу „жалованних“ грамот на маєтности виклопотав Мазепа в Москві ріжним старшинам, генеральним, полковим та військовим товаришам. По усіх сих маєностях розіслано гетьманські універсали, які на посполитих — мешканців сих маєностей — покладали обовязок, корити ся новим своїм володарям. Але по Україні поспіль-

ство та козацтво ще не поділяло ся різко на стани. З наказу гетьманського уряду козаки набирали ся з поспільства, а за часів війни, коли військової сили треба яко мога більше, посполиті самохіть рушали на війну, а потім і назавше зоставали ся вже козаками. Відомо, що так було і за останні два кримські походи. Ще від часів Богдана Хмельницького козацький уряд силкував ся не допустити, щоб окозачив ся увесь народ і хтів різко відділити козаків, що по закону набули собі козацтво, від поспільства, або, як тоді казали по Україні, козаків від мужиків. Московський уряд після гетьманських доводів вважав за справедливе підтримувати сю різницю; щоб не допустити свавольного складання козацьких гуртів з поспільства, було настановлено компанійців. Але коли розповсюдило ся і намножило ся так званого охочекомонного війська, що удержувало ся коштом військового скарбу окремо від мійських козаків, то поспільству відкрив ся новий шлях уступити до козацтва. Охочекомонні набирали ся зо всіх країв і посполиті мали право приписувати ся до них. Але се були випадки, коли урядови не було противно, що до козаків пристають посполиті. Такі випадки трапляли ся не часто, а взагалі увесь народ не знав тай не хтів знати про поділ на козаків та мужиків. Мужикам хтіло ся бути вільними козаками. Такий погляд був між народом, але він не міг встояти проти другого погляду — урядового. Певне, поспільству, що жило по маєтностях, подарованих значним особам, було прикро корити ся новим властителям. Сміливійші між ними утікали з сих маєтностей на Січ. До сего прилучило ся ще і народне лихо, що ще більш стурбувало нарід. Р. 1690 лютувало морове повітря, що зачіпило Запороже та частину полтавського полку та й по усіх останніх полках сподівали ся его з великим жахом. У літку тогож таки року налетіла на Україну сарана. З'явилась вона на півдні 9 серпня, перелетіла через усю Україну аж до Стародуба, з'їла увесь хліб у полі і причинила ся до страшеної дорожнечі: осьмачка (пів-четверти) жита й вівса продавали по три золотих (ся ціна тоді вважала ся за надто велику). Страшений сморід розходив ся від дохлої сарани; скот їв її з травою, слабував і навіть мясо задихало сараною. Декому з переляку здало ся, що на однім крилі у сарани можна було розібрати слово „гнів“, а на другім „божий“. По

багатьох місцях України почали ся пожежі. Отже й не диво, що хора уже думка народна почала за сі пожежі винуватити палїв, ніби надїланих Поляками — ворогами українського люду. Ходила навіть гутїрка, що ловили шпігунів, які і признали ся, що польський уряд підіслав їх підпалювати українські міста. Трудно сказати, у якій мірі була тут якась частина правди: муки, без яких тоді не обходились, силували людий наговорювати на себе усе, що їм звелять, а народ завше вигадує байки, щоб зрозуміти, звідкіля береть ся лихо. Через те усе в Січі і набрало ся чимало українського люду, що не задовольняв ся становищем у рідному краю. Сї утікачі говорили, ніби Москалі наважились виселити людий з Гетьманщини на слободи, а тих, що оселили ся на правому боці Дніпра, перенати на лївий бік, як се робило ся за Самійловича; вони кричали, що по Гетьманщині завели ся пани, що царі віддають панам у неволю народ і про се ніби просили гетьман та старшина, — скаржили ся на оранди, що звужували вільний промисел народа та помагали декому багатїти на лихо бідному людови.

У такому неспокійному настрою народа на Запорозжі розпочав ся 1692 рік, і тут виник новий та більш бурхливий розлад, що за кілька років наробив не мало колотнечі й на Запорозжі й по всій Гетьманщині. Після Водохреств з Москви привезено до Батурина царські подарунки гетьманови, генеральній старшині та полковникам козацьким. Дехто з полковників сам був у Батурині і узяв царську плату, що припадала на его долю, а тим, що тоді були по своїх полках, гетьман відрядив царські подарунки через умнених післанців. Між инчими не було у Батурині і полтавського полковника Федора Жученка. До него на всеїдні задля сего послано військового канцеляристу Петра Іваненка, на прозвище Петрик, по московському Петра Івановича; у старій пісні єму дано прозвище Петричевський. От Петрик справив своє діло, одержав від полковника Жученка вдячливого листа до гетьмана і натомість, щоб звертати ся до Батурина, розпустив чутку, ніби їде у Новий Санжарів до своєї родини.

Се було як раз перед великим постом. Петрик поїхав з Полтави, перевезли его через Ворсклу у степ, тут він кинув під стїжком сїна свої санки, а сам з своїми челядниками сїв

верхи та й прибіг на Запорозьку Січ. Небавом після того через переволочного „дозорця“ Рутковського до гетьмана прийшла звістка, що Петрик баламутить запорожців і самого кошового тим, що гетьман запрягнув цареви, як був в Москві, що поставить посеред Січі точвісенько такуж фортецу, які побудував на Самарі. Петрик запевняв запорожців, що як присогласити Татар та з ними увірвати ся на Україну, то всі Українці повстануть, гетьман утіче до Москви, а убогі люди пристануть до запорожців і передушать своїх панів, яким царі надали вільностей. „Зауваж, пане кошовий, чи не допоможуть нам брати наші голоколінки з бідними людьми, яких сердюки, арандарі та тії дуки, що їм царі вільности надавали, мало їх живих не їдять; вони як почують, що ти з війском рушив з Січи, то самі вони подавять панів, а ми вже прийдемо на готовий лад“. Переказуючи гетьманови такі речі, що виголошував на Січі бунтар, додавали, що кошовий, як тверезий, то каже ему: „Годї тобі, Петре, брехати“, а як трохи підіпе, то й сам верзе багато нісенїтницї, а статечні й зичливі люди повинні тільки мовчати.

Що день то й збільшувало ся значінне Петрика на Січі. Пробуваючи там, він написав листи до Кочубея та до своєї жінки. Кочубея він оповіщав, що утік на Січ від своєї лютої жінки, що не то-що ганьбила его, але наважала ся заподїяти ему смерть, він пішов у Січ Запорозьку, де з давних давен усі пригноблені шукали притулку та ратунку. „Менї краще, — писав він до Кочубея, — тут з добрими молодцями їсти лемішку, нїж жити та щодня бояти ся, що ось настане мій кінець“. У листї до своєї жінки він писав так: „Ганно! як ти бажала, так і учинила! Не згадую про гідкі та незичливі вчинки твої. Сама ти знаєш, що робила. Як тобі без мене буде лїпше, то ти забудеш мене. Живи, багатїй прохладжай ся, а я собі хоч і лемішку їсти му, та не бояти му ся за своє здоровя. Пришли менї зелений каптан, казан, таган та ремінне путо, а челядників моїх, що там zostались не зачіпай. Марця 2. Твій зичливий чоловік“.

Гетьман дознав ся, що Петрик баламутить запорожців і писав кошовому що сей чоловік, як був військовим канцеляристом, вкрав з канцелярії важні папери і заховав ся на Січі. Гетьман просив видати его, яко злодюгу та мотюгу. На радї,

що скликано було з сего приводу, голоси поділилися: найшлися і такі, що хотіли уважити волю гетьмана, але другі і сам кошовий оступилися за Петрика. Кошовий отаман Гусак казав: „Як ми видамо Петра Іваненка, то до нас на Січу, ніхто не буде ходити, а в нас з покон віку так ведеться, що усім прихід вільний“. Заступник Петрика узяв верх і він не тільки зостався на Січі, але його обрано ще було за кошового писара. Тоді він встиг багатьох спокусити, запевняючи, що усі вони ходити муть в кармазинах, як прийдуть на Україну, бо і сам гетьман вимагає, щоб його видали тільки через те, що боїть ся Москалів, що коло него, бо вони стережуть його, а насправжки то і гетьман прихильник його, Петрика. Ще більш певним здалося січовикам, що ніби Кочубей його заступник. Але Запороже з давних-давен визначалося своєю несталою: легко й несподівано могла узяти верх противна партія, що вже і на раді згоджувалася видати Петрика. До того-ж задля своєї мети Петрик не міг покладатися на одних тільки запорожців, — треба було шукати ще якоїсь чужоземної допомоги. Петрик зостався на Січі недовго і того-ж таки 1692 року після Юрія утік укупі з запорожцем Василем Бузьким до Кизикермену (тепер Берислав, заштатне місто Херсонської губер.), нікого не питаючись, хоч кошовий отаман і знав, куди він утікає. З Петриком пішло чоловіка з 60 січовиків, яких він встиг підбити. Опріч них у Січі було доволі так званої голоти, що готова була пристати до Петрика, як тільки йому хоч трохи поталанить, бо сю голоту дуже спокушала можливість пограбувати орандарів та заможних панів „казмазинників“.

У Кизикермені Петрик розповсюджував, буцім його послав генеральний писар Кочубей, що ворогує з Мазепою і хоче скинути його з гетьманства, щоб самому стати гетьманом. Через три дні після того, як утік Петрик з Січі, туди прибув козак з листом Петрика до кошового отамана і до усеї запорожської братії. Петрик дякував за хліб-сіль, оповіщав, що йде зараз підіймати орду на московську державу і прибуде швидко з усею татарською силою, щоб розпочати справу визволення України.

Петрик перейшов до Криму. Спершу він помітив, що у татарських мурз мало охоти допомагати запорожцям. Тільки

кілька мурз виявили прихильність до Петрикового діла. Через них тільки Петрика ласкаво прийняв хан, якому він виголосив, що Січ Запорозьська доручила ему уступити з кримським юртом у спілку проти московського царства. Петрик запевняв хана, ніби всі українські міста тільки того й ждуть, щоб прийшов хан з своїми ордами та тоді й підняти ся проти осоружних Москалів. У Крим до Петрика прийшло чотири козаки і Петрик запевняв хана, що сі козаки прибули від усіх мешканців українських просити заемоги кримської проти Москалів.

У той час, коли Петрик з'явив ся у Криму, хан вельми гнівав ся на Москву з приводу обидних для Криму умов розміну бранців. Тут як раз до ладу звернув ся до хана Петрик, закликаючи Татар укупі воювати Московщину.

18 мая Петрик писав на Січу, що постановив з ханом умову, якою — він мав надію — запорожці задовольнять ся. Сею умовою хан дозволяв запорожцям вільно промишляти рибою та сілю по обох боках низу Дніпрового і річках, що зливають ся з Дніпром, як було се за Богдана Хмельницького. Хто схоче йти на такі промисли, той має узяти від кошового отамана дозвіл і тоді сміливо рушати і не боятись ніяких нападів татарських ні на воді, ні на землі. „А хто, — додавав Петрик, — схоче з нами йти відбирати милу нашу батьківщину з під московської влади, той най лагодить ся до походу і най знає, що хан з Черкесами та частиною орди рушить з Перекопа на Німців, а нам до заемоги покидає ясновельможного султана Калгу з усіма ордами кримськими, черкеськими та нагайськими, яким уже звелено збирати ся у похід“. А тим часом на Січі стала ся переміна. Гусака змінено; замість него кошовим отаманом обрано якогось Хведька. За сего нового кошового Петрик написав до запорожців 27 мая нове посланіє, сповіщав, що з Калгою уже рушили усі орди і присолашав кошового з товариством зустріти спільників біля Камінного-Затону, щоб там ствердити, як сам схоче, постановлену ним (Петриком) з Татарами умову. 22 червня Петрик прислав до запорожців дуже велике третє посланіє. Тут він виясував мету свого діла та надії на виконанне его. Він пригадував, що як прибув з Батурина на Січ, то балакав з добрими молодцями про те, у якому тяжкому становищі тепер Україна,

до краю занатачена сусідними монархами. „Не дивно, — міркував Петрик у своєму листі, — що так робить король польський: колись ми були єму підручними, з Божою допомогою за Богдана Хмельницького відбили ся від підданства єго урядови і так багато пошкодили єму, що й доси він не поправить ся. Не дивно, як хан кримський ворогує з нами: ми з давних давен чинили шкоду кримській державі й тепер завше чинимо. Але дивні вчинки московських царів: не шаблями вони здобули нас, але наші прадіди з доброї волі піддали ся їм ради віри християнської. Вони перевели наших мешканців з правого боку Дніпра на лівий, Москалі захистили ся нашими людьми від усяких ворогів, так що звідкіль ворог не прийде, палитиме спершу наші міста й села, наших мешканців брати ме у полон, а Москва буде за нами, як за муром. І сим ще Москва не задовольняєть ся а дбає повернути усіх нас на невідьників та хлопів своїх. Спершу вони забрали у неволю наших гетьманів: Многогрішного та Поповича¹⁾, що стояли за нас, а після того хтіли й усіх нас повернути у довічну неволю. Теперішньому гетьманови вони дозволили роздавати маєтності старшині мійського війська, а старшина поділила межі собою нашою братиею, позаписувала її собі й своїм дітям на віки у неволю, і тільки-тільки не запрягає до плуга. Москва нашій старшині дозволяє усе отсе для того, щоб наші люди стали плохими й замужичили ся, а тим часом би Москалі заволоділи Дніпром, Самарою та набудували-б там своїх фортець! Я сповіщав вас також, що польський король сердить ся на московського царя за те, що той не воював Криму, хтів сам поєднати ся з ордою і йти на Москву, щоб відібрати у своє підданство нашу Україну. А як же то тоді було-б нашій Україні? Чи не були брати наші і на кілках і у ополонках? Чи не примушували козацьких жінок парити окропом своїх дітей, чи не обливали Поляки наших на морозі водою, не сипали їм у халяви жару, не обдирали жовіри у наших людий майна? Усе се ви памятаєте та й Поляки свого не забули і хіба не стали-б вони того-ж чинити нам знову!... Як був я на Січі, я скільки разів раяв військовим товаришам узяти ся за діло й не попустити

¹⁾ Так звали Самійловича.

щоб наша мила батьківщина — Україна дійшла до останнього. Але ніхто з вашої милости не хотів стати за своїх людей, через се я, як і перше покинув батька, матір, жінку, родину й немало добра і прибув до вас, добрих молодців, на Запороже, так і тепер призвав на поміч Бога і Пречисту Їго Матір, християн заступницю і взяв ся за діло, що дотикаєть ся цілості та оборони батьківщини і народної волі: у Кизикермені я пристав на згоду з беем кизикерменським Камень-мурзою, а у Перекопі хан ствердив статті згоди; свідками сего були й ваші посланці Левко Сисой з товаришами. Шлю до вас сі статті. Прочитайте їх на раді: сподіваюсь, що не знайдете нічого злочинного для вітчизни!.. Але може хто скаже; як же нам воювати своїх батьків, материй, братів і приятелів, або, може скажете: де-ж ми самі дінемо ся, як спустошимо свою країну, хто нам дасть тоді хліба? Крий, Боже, воювати свою вітчизну! Погана та птиця, що своє гніздо каляє, не добрий той пан, що власну маєтність руйнує! Але як захочете допомогти нам та прибудете до Камінного-Затону, тоді порадимо ся, куди нам іти з ордою так, щоб не вчинити якої шкоди нашим містам та селам. Не на те ми розпочали наше діло, щоб воювати своїх людей, а на те, щоб визволити і їх і себе од грабительства Москалів та панів наших. Самі ви, розумні голови, розміркуєте: чи лучше бути у неволі, чи на волі, — чи чужому наймитом, чи собі самому паном, — чи у Москаля, або Поляка мужиком, чи вільним козаком? Як славетної памяти Богдан Хмельницький з війском запорожським та з допомогою орди вибив ся з польского підданства, хіба погано було тоді Україні? Хіба у козаків не було тоді золота, срібла, дорогих сукон, кінських табунів та черід скоту?... Усього доволі було. А як ми стали хлопами московського царя, то чигиринська сторона зовсім стала пустою, а у наших братів що перегнано на лівий бік Дніпра, не тільки не стало добра, а й личаків ніде було взяти! Більшість братів наших зостала ся у неволі по московських містах, а других що року бере у полон Татарва замість дани, про що ви і самі добре знаєте; бо так діяло ся торішню зиму у переяславському полку, а раніш у харківським полку біля Змієва та по инчих місцях. Най, панове, вам стане відомо й те, що сам гетьман, за порадою усіх полковників, підсилав до мене свого чоловіка потайці

словістити, що як тільки ми з ордою надійдемо до Самари, — усі вони відкаснують ся від Москви, пристануть до нас і укупі стануть воювати Москву. Сей чоловік у мене і, як дасть Бог, прийдемо до Камінного-Затону, я вам его покажу! Вірте мені й нічого не бійте ся!“ Лист сей написано з Акмечеті (тепер Симферополі). Дорогою від Криму до Камінного-Затону з урочища Чорної-Долини 12 липня Петрик ще послав до запорожців четвертий лист, де вговорював усіх, щоб приставали до Татар ради визволення українського народу від московського ярма, а через кілька день після сего Петрик і Калга-султан з своєю ордою вже були у Камінному-Затоні. 23 липня гетьман через свого дзюрця, що був у Переволочні, одержав звістку, що кошовий отаман з курінним отаманом прийняли подарунки від Калги-султана і умовили ся: запорожцям укупі з Татарами йти на українські міста, баламутити поспільство, направляти мужиків, щоб били панів та орандарів. Про сю подію докладнійш ми можемо дізнати ся з того, що показав опісля захоплений у полон спільник Петрика Кондрат. От як було. На Січу прибули Батирча-мурза і Калга-султан: був з ними й Петрик; він прислав на Січ лист, у якому виявляв надію, що кошовий отаман і усе товариство зустрине его з хлібом-сіллю. Спершу не се ему відповіли так: „Най зустрічає тебе той, хто посилав тебе“. Тоді Петрик переказав січовикам: „як ви не стрінете мене з хлібом-сіллю, то я зведу переловити усіх ваших ватажків, що тепер промишляють на Молочних-Водах та на Берді і віддати їх у неволю до Татар!“ Після такого постраху зібрала ся рада і ухвалила: ради спасення ватажків вийти з поклоном до Петрика у Камінний-Затон, але у всякім разі спитати его, хто его послав. Кошовим отаманом був тоді знов Гусак. Федька не що давно скинули. Сей кошовий вийшов з 38-ма курінними отаманами та двома тисячами військових товаришів. Калзі-султанови піднесли хліб-сіть. Калга завдовольняв ся і промовив до запорожців: „Петрик прибув від усіх вас до нас у Крим; з ним хоч і не було ваших листів, але він нас запевняв, що ви ему подали надію“. Тоді курінні отамани звернули ся до Петрика і сказали: „Ти писав, що тоді ми дознаємо ся, хто тебе послав, як ти прибудеш до нас з Татарами, — кажи-ж, хто тебе посилав?“ — „А яке вам діло до того, хто мене посилав?“ — відповів Петрик. Самі

побачите, що буде, як тільки надійдемо до полтавського полку. Сей увесь полк мені піддасть ся, та й миргородський після того весь пристане до нас. Гетьмана, старшину, панів та орандарів усіх побють, зазнаємо тоді таких вольностей, які були за Богдана Хмельницького! Вже як тепер ми не вибемо ся з під московського ярма, то не вибемо ся з під него ніколи“.

— „Я зберу у Січі раду, — відповів кошовий отаман, — і коли рада ухвалить йти, тоді я й піду!“ Дано обопільну обіцянку: Українці не будуть чинити „препятія“ Татарам, як ті будуть повертати ся, а Татари не будуть зачіпати ватажків запорозських, що, шукаючи, сновигали на Молошних-Водах і на Берді. Калга подарував кошовому доброго коня, а двом курінним отаманам по „чузі“ одежа). Гусак очевидячки спочував Петриковим мріям, але не насмів отверто перед усім товариством стати за єго. Через се на радї, що зібрано на другий день після того, як кошовий бачив ся з Петриком, нічого стало не зроблено. Рада, що була під моральним впливом Гусака ухвалила, що усему січовому низовому війську не слід рушати у похід на Вкраїну, але хто з товаришів схоче йти за Петриком, тому не забороняти. Тут прийшла до запорожців грамота від гетьмана. У ній він вговорював, щоб вони не прилучали ся до злочинних замірів. Кошовий отаман і тут поводив ся відповідно своїй непевній вдачі. Він відповів Мазепі, що у запорожців зовсім і немає такого нерозумного наміру, щоб укупі з бусурменами йти воювати православних християн. Але у тому ж листі кошовий завважав, що за часів гетьмановання Мазепи дієть ся майже те саме, що діяло ся і за Поляків, проти яких повстав Богдан Хмельницький. „Почали підданих тримати такі пани, яким зовсім не слід би дозволяти сего, а вони примушують бідних людей возити дрова, чистити стаї, топити груби. Най би вже тримала підданих генеральна старшина, се щєб не так ображало, а то тримають і такі, що й їх батьки ніколи не мали підданих. Сі люди, як і їх батьки, повинніб годувати ся своїм заробленим хлїбом“. Таким чином кошовий Гусак хоча й запевняв гетьмана, що не бере ніякої участі у бунтарських замірах Петрика, але, переказуючи скарги, які виголошував у своїх посланіях Петрик, сим самим виявляв, що до Петрикового діла він відносить ся з прихильністю.

Рада ухвалила, що охочим можна йти до Петрика. Таких охочих зараз же набрало ся мало не 500. Василя Бузького, Петрикового приятеля, обрано за полковника і він просив дати ему військові клейноди (знаки наказного полковника), але кошовий отаман та старшина не дали ему їх, щоб не здало ся, ніби сих охочих виражено усім запорожським низовим війском. Кошовий хтів, щоб їх пустили, ніби через те тільки, що на Січі з давних давен нікого силою не держать, а не через те, що діло їх усе товариство вважав за добре. Охочі рушили свавольно до Камінного-Затону і там зібрали ся зараз на раду і обрали Петрика гетьманом а Калга-султан доручив ему військові клейноди: булаву, бунчук та корогву. Петрик таким чином вдавав з себе Богдана Хмельницького, якого теж спершу обрали за гетьмана запорожці та нагадав собою Суховієнка та Дорошенка, що одержали від Татар перші знаки гетьманського достоїнства. Вважаючи себе вже за гетьмана, Петрик настановив трех полковників (Василя Бузького, Кіндрата й Сисоя) і шість сотників; опісля послав до ватажків на Молочні-Води і на Берду, кликати їх з собою на війну проти Москалів, щоб здобути вільностей; а до того ще й страхав, що віддасть їх у неволю до Татар, як вони не послухають его. Сам Петрик з Калгою-султаном відступив від Січі і на річці Татарці зібрав раду, щоб обміркувати, куди спершу рушати їм. Ухвалено, попереду звоувати самарські фортеці, а тим часом послати у полтавський полк до царициньських та китаїгородських мешканців заклики, щоб ті покорили ся самі тай других підбивали на се. 29 липня Петрик розіслав до усього українського народу такий універсал з Самари: „Усему товариству й посполитим мешканцям від Бога доброго здоров'я та благополучія. Знаючи, що військо запорожське пригноблене, я довідав ся і про ваші пекельні муки і, бажаючи спасти від гнобительства Москви й немилосердних панів ваших, я звернув ся до кримської держави, їздив у Крим і повернув ся звідтіл з ордою. Біля Камяного-Затону недалеко від Січи усе військо запорожське з кошовим та курівним отаманами на військовій радї обопільною присягою ствердило згоду з кримською державою, а на другій радї обрало мене по волі Божій за гетьмана і звеліло мені з ордою та війском запорожським йти оборонити вас від Москви. Тепер я рушив з Камінного-Затону

і злучив ся з війском, що було на Молошних-Водах і зо всіма ордами, що були з Калгою-султаном, ми прийшли до Самари, про що й сповіщаємо вас отсим нашим листом. Звірте ся на мене та впорядкуйте у себе усе, як слід і висилайте до его милости, султана, і до нас війська запорожського старшину і самі лаштуйтеся з нами до війни проти свого ворога Москаля, щоб з Божою допомогою скинути невольницьке ярмо з вашої вільної козацької спини. Будьте певні, що ся війна на Москаля розпочала ся не задля чого инчого, як задля ваших вільностей й загального добра посіпльству. Самі знаєте, що вам роблять Москалі та ваші хижі пани і що ще вам чинить ся від орандарів: об'їздили вам шні тиранством і худобу вашу усю повідбирали. Станьте-ж разом за вольности ваші. Як тепер Господь Бог допоможе вибити ся з московського ярма, тоді вчините у себе такий лад, який самі схочете і будете мати таку волю, яку мали батьки ваші за Богдана Хмельницького. Війско запорожське ствердило з ханом кримським згоду на таких умовах, що буде відвернено до нас тогобічну чигиринську сторону Дніпра у тих межах, у яких відбив її у Поляків Хмельницький з ордами, а друга сегобічна сторона зостанеть ся нам з усіма полками й містами. Кожному буде вільно кохати ся у рибних, соляних та зьвірних промислах по Дніпрови, Богови та инчих ріках без усякої плати. Як вибємо ся з під теперішньої кормиги, то кожному вільно буде йти у свою вітчину, де перше жив і не буде через се нікому тривоги та небезпечности. Кримська держава заприсягла за все обороняти нас від Москви, Поляків та усіх инчих ворогів. Як ви тепер не встанете за свої вольности, то знайте, що загубите їх на все і будете довічними московськими невольниками і вже потім ніхто не оступить ся за вас". Петрик очевидячки вдавав з себе Богдана Хмельницького, одначе часі, коли Богдан чинив свої великі події, минули вже й не вернуть ся.

Усі Петрикові вчинки добре були відомі Мазеці; гетьман послав у Москву просити, щоб вовводам Борисови Петровичу Шереметеву та князеви Барятинському було наказано злучити ся з полками гетьманського регіменту. У кінці липня Мазепа уперед послав чотири полки мійських: прилуцький, миргородський, лубенський ніженський і з ними охочий полк верховців Пашковського, а сам з п'ятьма охочекомонними полками

став біля Гадяча і чекав, поки прийдуть до него з одного боку московські воеводи, а з другого відділи з полків: київського, чернігівського та стародубського.

28 липня з під Гадяча гетьман розіслав до усього українського народу універсал, щоб знищити віру до баламутних листів Петрика. В універсалі гетьман пригадував про колишній розлад та гризню проміж себе, про нещастя й руїну, що витерпів край; доводив, щоб zostавали ся вірними царям і слухали ся гетьмана, а до того страхав карою тих, що спокусять ся і пристануть до „дурисьвіта“ загибельного сина, Петрика.

Гетьман швидко діждав ся своїх полків ніж московської заемоги. Шереметев ще не доходив і до того місця, де він повинен був зійти ся з козаками, а князь Барятинський, — носила ся чутка, — був десь далеко за Путивлем. Гетьман не чекав на них довше і рушив до Полтави.

Виразені уперед полковники оповіщали гетьмана, що мешканці Цариченки, Китай-городка та инчих орельських міст пристають до бунтаря, бо поняли віри его спокусливим листам. Сего було мало. До гетьмана дійшла чутка, що повстанне розкинуло ся понад правим боком Ворскли: кишенські і сокольські мешканці підупадають духом, ладні покорити ся Татарам і перейти під Петрика. По дорозі гетьман скрізь чув „від людий імовірних занадто сьміливі та докірливі речи“. Стрільці переказували, що в обозі самого гетьмана якийсь п'яний козак, махаючи шаблею, кричав: „давайте рубати Москалів!“ Можна було спостерегти, що бунтар і справді угадав бажання народа. Гетьман ще раз послав до Шереметева і просив, щоб той поспішав ратувати Україну, тоді-ж таки він послав наказ до чотирох виражених наперед полковників, щоб і ті рушали проти ворога на заемогу мешканцям міст: Маячки та Нехворощі, що хоч не піддали ся ще бунтареві, але піддадуть ся, як до них завчасу не прийде заемога. Полковникам здало ся не легко виконати сей наказ, бо вони не знали напевне татарської сили і бояли ся, щоб вона не переважила їхньої. Гетьман запевнив їх тим, що швидко, як прибуде Шереметев, пошле їм заемогу. 5 серпня полковники з своїми полками, що стояли понад Ворсклою, рушили до річки Орелі і надійшли близько до Маячка. Біля сеї фортечки вже стояв Петрик з ордою. Ось як доставсь туди Петрик. З берегів Самари він

розіслав свої бунтарські універсали і хотів спершу скорити собі Новобогородськ (Самару). Але спокусливі його листи, що були послані туди, нічого не вдіяли, бо у сему недавно заснованому місті більшість мешканців були Москалі. Запорожці з Петриком спробували у ночі кинути ся на „посад“, але стрільба з замку відбила їх, а одного з ново-наставлених Петриком полковників узято в полон. Після сего рано Петрик з запорожцями а Калга-султан з Татарами рушили на Україну. По дорозі прибули до Петрика з хлібом-сіллю посланці з Цариченки та Китай-городка і від усіх мешканців виявили прихильність і охоту допомогти, визволити Україну з московської влади. Петрикови здавало ся, що усе йде гаразд. Він лишив обоз недалеко від Китай-городка і укупі з Калгою-султаном рушив на Маячку. Туди ще заздалегідь він послав спокусливий лист, як і в інші городки, але з Маячки ніхто не приходив до Петрика з хлібом-сіллю. Коли вони наближали ся до Маячки, біля річки того-ж назвища, то стріли вони ватагу Українців, що ходили на промисли на Молошні-Води й Берду, а тепер повертали ся до дому. Петрик почав улещувати їх, пристати до него і укупі з ним йти на Москалів, щоб увесь український народ ослобонити від московського ярма. Багато ватажків відразу спостерегло, що мають діло з ватагою якихсь гультайв: хоч вони й звали себе запорожцями, але сему трудно було йняти віри, бо з ними не було ні кошового, ні старшини запорожської. Дехто з ватажків одначе ніби й згодив ся пристати до Петрика; таких набрало ся до 1500 чоловіка, другіж рішуче відкасули ся, уткнули на острів і казали, що будуть боронити ся, як їх будуть примушувати. Тоді й ті, що пристали до бунтаря, почали просити дозволу, забрати свої оставлені вози, а як тільки їм було дозволено се, то зараз же уткнули на острів до товаришів. Дехто ще держав ся Петрика, але як діждали ночі, то усі повтікали. Таким чином Петрикови не вдало ся побільшити свою силу ватажками і одними лиш Татарами та купою запорожців підступив він до Маячка. Він послав туди ще оден спокусливий лист. На сей лист мешканці рішуче відмовили: до міста наближали ся вислані гетьманом полковники.

Татари ще здалеку побачили гетьманські полки і відразу сполошили ся. До них дійшла чутка, що по покордонних мі-

стах розставлено московське військо, а позаду увесь білогородський відділ готовий до походу проти них. Татари хутко подали ся назад до свого табору, що покинули біля Китайгородка. Тут до Петрика прибіг якийсь козак і сказав, що єго вирядив полтавський полковник Павло Герцик, що стояв біля городка Кобиляк. Він раяв Петрикови поспішати до Полтави, запевняючи, що й полковник полтавський і увесь полтавський полк пристануть до Петрика, бо усі вони ненавидять Москалів.

Що казав козак про полтавський полк, то була брехня. Навпаки, як бунтарський Петриків універсал дійшов до Полтави, там вже був гетьман і звелів писати до бунтаря зневажливу відповідь, що була написана у військовій канцелярії від усього полтавського полку. „Як ти сьмієш гетьманом зватися? — писало ся у сій відповіді. Ми усі й старійші й молодші дивуємо ся з твого безглуздя: хто тебе, таке щеня, настановив начальником та опікуном над нами? З якої речі ти так турбуєш ся й дбаєш про наше життя? Ми знаємо, що батько твій був старцем і жив у нас у Полтаві, а ти, як був у школі, валяв ся по улицах між старцями і годував ся під вікнами нашими недоїдками. Та не тільки не був у лицарських муштрах, але й у науці домовій, а після того хоч і втер ся у військову канцелярію, то й там обікрав товаришів, зрадив своєму панови і утік на Запороже! Ми не ймемо віри тому, ніби до тебе прибув Калга-султан, бо не сподіваємо ся, щоб така важна особа пішла за тобою брехуном, щеням! Мабуть який циган зібрав тисячну юрбу голодранців з Татар та й удає з себе султана!“

Сей лист виказує погляд, що склав ся тоді у старшин українських на тих, кого їм можно було зневажати за їх простий рід. Мабуть сей лист до Петрика приніс той козак, що вдавав з себе посланця від Герцика, а може Петрик і сам вигадав тай сказав Калзі про таку звістку од Герцика; а того листа, що й справді одержав, звісне, не показав султанови і вговорював єго йти далі на Полтаву. Але Калга-султан мав більшу охоту повернути з своєю ордою назад до Криму, ніж йти далі на Україну. До него дійшла чутка, що у Криму мають бути відміни: Хан не догодив мурзам і вони хтять обрати другого: більшість стоїть за Селім-Гирея, що вже був ханом

у Криму і навіть вирядили вже до Константинограда посланців просити падишаха, щоб його було ствержено. Тоді як Петрик з Калгою ходили під Маячку, Татари, що zostали ся біля Китай-городка, по своєму звичаю, почали розбродити ся невеличкими загонами та ловити бранців, щоб гнати їх до Криму. Петрик, як вернув ся з під Маячки, то ледве вблагав Калгу, випустити на волю Українців, що забрали Татари. Булоб уже занадто, якби після усіх облесливих обіцянок татарського приятельства, на які Петрик був такий щедрий у своїх універсалах, Татари зараз же таким способом виявили его Українцям. Перший похід его вельми принизив Петрика в очах народа: без него, мабуть, найшло ся більше таких, що обізвали ся-б на спокусливі его заклики. Та й Татари йшли за ним без охоти і тепер не слухали его. От прийшло ся й ему повертати назад за своїми спільниками, і як він дійшов до річки Татарки, то кілька сот запорожців, що пристали до него у Камінному-Затоні, уткнули від него на Січ, лишило ся з них самих запеклих чоловіка вісімдесять. Петрик йшов з ними за Калгою-султаном до Перекопу.

Калга поїхав у Крим, а Петрик з купою своїх завзятих юнаків простояв у ханських окопах біля Перекопу мало не три місяці. Козакам его що дня давали з Перекопу пшона й кілька баранів на харч. Тут приходили до Петрика крамарі українські з полтавського полку, він приймав їх ласкаво, вдавав з себе гетьмана, частував горілкою і запевняв, що швидко буде на Україну з татарською допомогою. „Не добре вам з Москвою, — казав він. На що я наважив ся, те виконаю. Москву вижену, а вас усіх ослобоню з московської неволі, люди знов почнуть переходити з слобід московських на чигиринський бік“. Усі чумаки, що їздили у Крим по сіль, витали его, як батька козацького, бо він просив, щоб хан дозволив їм їздити у Крим по сіль, а взагалі Українцям, що належали до московського царя се було заборонено через ворожі відносини юрта кримського та держави московської.

У останніх днях вересня, або початку жовтня козаків, що були з Петриком з ханського окопу біля Перекопу, розвели по татарських селах, а сам Петрик та шістьнадцять чоловіка товаришів поїхали до Бахчисараю зустрічати нового хана. Хан сей приїхав з Туреччини після Миколи у грудні. Петрик прий-

шов до него на поклін і привніс підроблені листи, ніби писані до першого хана від гетьмана та Кочубея: у сїх листах вони просили за помози козакам, щоб визволити Україну з під влади московської і тих Українців, що осаджено по слободських полках перевести у Чигринщину, де вони й жили перше. Хан Селім-Гирей і давнійш був найлютішим ворогом Москви, а тепер прийняв Петрика ласкаво вже через одне тільки те, що сей чоловік вдає з себе ворога Москви. Не знаємо, чи й справді у Криму пійняли віри, що то були листи від гетьмана та Кочубея, але доволі вже було того, що ними закликала ся Кримців до спілки у війні проти Москви, — і хан зараз же звелів Татарам годувати коний та лаштувати ся до походу. Кримські мурзи вговорювали хана Селім-Гирея, повірити Петрикови і додавали, що вони напевне знають, як ненавидять Українці Москалів і повинні прийняти Татар як спасителїв. Невільники-ж Греки, що були у Криму, навпаки, вговорювали Петрика, не пускати ся в друге у се діло і не віддавати свою країну на руїну мусульманам. На се Петрик відповів їм: „Я встоюю за поспільство, за найбіднійших людей. Богдан Хмельницький визволив український народ з лядської неволі, а я бажаю визволити его з нової неволі Москалів та своїх панів“.

Після того як Калга-султан та Петрик проворно почали відступати, полковники, вислані гетьманом, кинули ся догнати утікачів, але не догнали через те, що ті, як побачили, що за ними женуть ся, вже не відступали, а таки зовсім пустили ся навіткача. Гетьман Мазепа своє військо розпустив: хоч з ворогом і не довело ся бити ся, але все таки військо прожило тяжкого похідного життя 12 неділь, а козаки полтавського полку — навіть вісімнадцять. Скоро та легко вгамував гетьман повстанців, а все таки від московського уряду заробив подяку та подарунки, ніби й справді за велике діло. Се діло здалека таким і повинно було здавати ся, як міркувати про него по тим замірам, з якими Петрик розпочинав его.

Під кінець 1692 року вельми суворо покарано тих, що за походу Петрика стрічали его з хлібом-сіллю і витали его, яко гетьмана. Такої долі зазнали два сотники: цариченський та китай-городський. Війсковий суд присудив покарати їх на горло і кара ся мада вже виконати ся на місці провини. Але китай-

городські мешканці вблагали, щоб помилували їхнього сотника, доводячи, що проводарем зради був не він, а попи, що раяли віддати город. На підставі сего китай-городському сотникови і его спільникам присуджено вчинити таку кару: спершу покласти їхні голови на плаху, а тоді зняти з плахи і виголосити, що з ласки цариці Наталії Кирилівни кара на смерть зміняється для них на кару батогом та заслання на Сібір. Сей присуд виконано 2 листопаду. А цариченському сотникови відрубано голову 2 грудня у Полтаві.

Петрик, як утік з кордону Гетьманщини, послав на Січ такий лист: „Будьте певні, що ще не кінець сему ділови, що ми розпочали те й зробимо“. Але прихильників его на Січі було вже дуже мало. Тепер вже Гусак не сприяв Петрикови, став утискати его прихильників і страхати карою. Але тут підняв ся бунт. Гусака обвинувачували ніби він від Татар, що приходили з Петриком, брав подарунки. Запорожці присилували его покласти свого комишину. Разом з ним скинули усіх інших січових старшин і обрали нових. За кошового отамана обрано Василя Кузьменка. Се не обійшло ся без розтирки: повстали куріні на куріні, січову церкву закидали поліняками, крамарів пограбували.

Задля спокою на Запорозі гетьман вважав за потрібне збудувати у Каміннім-Затоні фортецу і там завше мати залогу з гарматами. Не можна не звернути увагу, що Запороже було для Гетьманщини небезпечним через те, що там збирали ся незадоволені станом річий на Україні і підбивали один одного на сміливі бунтарські вигадки. Треба було усунути причини народного незадоволення, але гетьман тримав ся польської сторони і обмежив ся на легеньких палятивах. Народні скарги на утиски по маєтностях старшини і військових товаришів він думав заспокоїти тим, що розіслав універсал, у якому раяв панам, не робити кривди підданним у землі, лісах, сінокосах та інших вигодах, коли не хтять втеряти своїх маєтностей. Але й се робило ся тільки на той случай, що утиски такі могли бути. У своєму універсалі гетьман страхав володарів маєтностей карою за утиски підданців, а до Приказу дописував, що від володарів маєтностей, наприклад генеральних старшин та полковників: „Люди у підданстві не терплять тягара та арма незручних“. Що до оранд, що теж викликали нарі-

кання усього народу, гетьман поки що видав універсал, яким на хрестини та весілля дозволялось для своєї хатної потреби гнати горілку і по дешевій ціні купувати вино бочками: сего власне й перше не забороняло ся, але з умовою, щоб купувати бочками найменш по пятьдесят квартал. А тепер дозволяло ся купувати далеко менше — по десять квартал і навіть не доводячи орандарам та їх шафарам, треба було повідомити тільки місцеву полкову старшину. На самих орандарів покладено обовязок, продаючи дрібницею, брати за кварту не дорожше як чотири шаги. Але сим універсалом давала ся тільки дочасна пільга, — думалось скоро зовсім вивести арени.

11 Січня 1693 року хан Селім-Гирей вирішив у похід з ордами свого зятя Нуредіна-султана та сина Ширин-бея, а з ними рушив з своєю купкою козаків і Петрик. Хан Селім-Гирей звелів їм перш за все йти на Січ та спробувати підбити січовиків, щоб і вони рушили на українські фортечки. Хан не велів руйнувати українських фортець, хочаб вони й не хтіли корити ся Сам хан обіцав на весні рушити з ордою на російські міста та слободи. 16 січня Нуредін-султан та Петрик послали на Січ заклик, щоб січовики пристали до них. Петрик сповіщав запорожців, що торік він не міг довести своєї справи до кінця через те, що его кинули Татари, а тепер новий хан Селім-Гирей, з поради усього свого уряду, поклав допомогти Українцям, щоб вирвати їх з під кормиги московської. „Не спокушайте ся, браття, тим, що царі московські надсилають вам червінці: усе се Москва робить для того, що бачить вовка у лісі, а як погодить ся з Кримом, то й віддасть частину нашої України орді, а другу забере собі у довічну неволю. У нас правду кажуть: за кого кримський хан, той і буде пан! Не гуліть ся ви до Москви, як та риба-судак до невода, — її ще й не затають неводом, а вона сама приляже до нитки та й тягне її рибалка туди, куди попередю вже затаг другу рибу. Так й ви по добрій волі притулили ся до Москви, а вона робить з вами теж саме, що вже попередю зробила з тими, кого ще перше забрала у свої руки“. На сей заклик запорожці послали Петрикови відповідь, скомпоновану січовим писарем Созонтом Грибовським. Запорожці відповідали, що вбачають, що наближаєть ся кінець світа і от вони бажають жити як вавчає церква: царів шанувати, а панів слухати. „Ти вдав ся

в розпуку, забув того, хто створив та викупив тебе своєю кров'ю — Бога, — писали вони, — ти душою й тілом віддав ся пеклови. Бажаємо-ж тобі гостювати там до віку! Од хана кримського ти маєш клейноди; йди з ними куди хоч тепер, аби далі від нас. Ти пішов у Крим так, що ми не відали, без нас тепер і похід роби, а нас більше не морочи!“ Нуредінови запорожці відписували, що відповідно торішній умові ще з Калгою-султаном на Камінному-Затоні вони бажають за дозволом Татар ходити на звіря, по сіль та рибу, але відхрепують ся від походу на Москву.

Запорожська Січ показала Татарам, що Петрикови нічого покладати ся на неї, але Петрик запевняв Нуредіна й мурз, що по Гетьманщині їх стрінуть не так, як на Запорожжі. „Усі міста українські, — казав Петрик, — вважають мене гетьманом і треба буде тільки розіслати Татар загонами по російським кордонним містам та по українським слободським полкам, щоб звідтіль вивозити Українців на правий бік Дніпра“. Петрикови засіла у голову думка заселити правобережну Україну, подобала ся вона й бусурменам, бо Українці, як би перейшли на правий бік Дніпра, то були-б під турецькою кормигою. Петрик послав листи у Чигирин та Корсунь, щоб там задалегідь признали его гетьманом. От дарма-ж, що увесь Кіш запорожський прямо відрубав Петрикови, найшло ся таки кілька горячих голів, що й тепер пристали до Петрика.

Татари рушили з Петриком на Україну до Переволочної. У Татар була думка напасти на сю фортечку у ночі, але якийсь хлопець, що уловили Татари, утік з їх рук, зарив ся у сніг та пересидів якийсь час, прибіг у Переволочну і завчасу оповістив, що наближаєть ся ворог. 15 січня о півночі з'явив ся Петрик з татарвою. Він запевняв Нуредіна, що переволочанський сотник приїде до его з хлібом та сіллю. А вишло не так. „Наші, — каже сучасний допис, — погуляли весело з Татарами, не без того, щоб і наших чоловіка два або три вони не порубали, ну та за те й їх добре відбили, а поспільство рубало татарву навіть косами“. Дехто з Татар біля Переволочної нахапав скоту та овець, але султан за се розсердив ся і звелів вибити у них коний та й самих ледві не повбивав. Треба було показати Українцям, що Татари прийшли до них не хижою ордою задля грабунку та здобичі, а яко

щирі їхні спільники, щоб визволити їх з московської неволі. Не справили ся надії Петрика і на сумежний городок Кишенку. Тоді Петрик підбадьорував своїх спільників тим, що справа поліпшав, як вони підійдуть під Полтаву, бо полтавський полковник у злагоді з ним; вони запалили задвірки, де стояли і, як стало смеркати ся, рушили на Полтаву. Татари отаборили ся біля Полтави. Частина їх розбрела ся загонами, зруйнувала двоє сіл і забрала у полон чимало народу, кажуть би то тисяч коло двох. Петрик послав у Полтаву з спокусливим листом якогось ченця Геврасія. „Полтавці, — писав він, — кримське військо прийшло, щоб визволити вас з під ярма московського, а підкордонні міста ваші не схотіли, щоб і їм і вам було добре. За те кримське військо пішло війною на ваших. Але єго милість султан дає вам знати: як бажаєте з кримцями жити у братерстві, висилайте до него, щоб погодитись, старшину свою і султан звелить повернути увесь ясир та скотину“. Петрик до сего ще послав у Полтаву кілька невільників, визволених з Криму. Але тут до Нуредіна та Петрика дійшла чутка, що наближаєть ся російське та гетьманське військо. Полтавський полковник не то що не ходив, щоб сполучити ся з Петриком, навпаки, ще проти него зібрав три сотні свого полку. Боязько було Татарам стати проти великої ворожої сили, та й, очевидячки, Українці не мали охоти піддати ся Петрикови, — се примусило Татар, яко мога швидче повертати ся назад. Вони з собою погнали багато ясиру, але як дійшли до річки Балчика, то Петрик ублагав Нуредіна, випустити на волю бранців, чи не запевнять ся Українці хоч тепер, що Татари їхні приятелі. По одній звістці, Татар було у сїм походї мало не 30.000, а з Петриком Українців — мало не чотири сотні чоловіка Українців; по другій — Татар було тільки мало не 10.000, а Українців, що пристали до Петрика усього 80 чоловіка.

Так чи инакше, а Петрикови не поталанило й тепер як і перше. Народ не пішов на єго улещовання, не виявив бажання, покласти життя та майно ради визволення з-під влади московської, не вбачав у Петрикови нового Хмельницького і Мазена, здавало ся, мав право запевняти уряд московський, що усе, що виводив Петрик та такі як він злочинці про утиски народу — брехня; на Україні усі й старі й молодші живуть

щасливо та у достатках, ніхто нікого не пригноблює, ніхто ні від кого не терпить утисків.

І тепер Мазепа не доложив рук, щоб прогнати Татар та Петрика, одначе-ж писав в Москву, що він робив не так, як попередні гетьмани, що висилали проти ворога тільки своїх полковників, а сами ухиляли ся від боротьби; він, навпаки, як тільки почув, що на Україну йде Петрик з Татарами, зараз же рушив з Лубен, розстановив понад Дніпром кілька мійських та охочекомонних полків: він не хотів попустити, щоб Татари у мороз по леду перебігли через Дніпро. От через теж то, як побачив ворог, що у сій стороні без боротьби не обійдеться ся, повернувшись до полтавського полку, але, як почув, що й там налагодилися до боротьби з ним, швидко утік відселя та й подав ся до свого поганського житла“.

Не аби як пошкодило Петрикови й те, що запорожці не пристали до него усім своїм кошом. За се, як утік Петрик, гетьман через військового товариша Трощинського послав у Січу свою подяку запорожцям та іконостас у січову церкву. Але тоді сей гетьманський посланець у Січі наслухав ся „незвичайних на незчливих промов“. Запорожці гнівали ся на гетьмана за те, що він ніби раїв збудувати фортецу коло Каміного-Затону. „Що се? — кричали січовики. Гетьман хоче другу Січ заводити, щоб нас у руки узяти! Аби здоров був наш Дніпро, а ми знайдемо собі другу Січ, а Москві сьміяти ся з себе не дамо!“ Балакали, що їм користнійше бути у згоді з бусурменами, бо з соли та риби „вони були й ситі й п'яні, а царської плати їм мало;“ деякі навіть прямо казали: „Най хан дасть нам плату й коний, то ми будемо служити кримській державі“. Сам кошовий Кузьменко написав до гетьмана грамоту, у якій запевняв, що як запорожці й погодять ся з бусурменами, то така згода не пошкодить гетьманському реґіменту. Але у тійже грамоті кошовий власною рукою приписав: „А як що тут вашій милости противне що написано, то вибачте мені дурневи. Я пишу з військового наказу і колиб яким способом довідали ся, що я вам инче писав, то вбилиб мене на радї“.

Зараз після сего по весні 1693 року хан прислав на Січу Турка зміцнити згоду, що запорожці постановили біля Каміного-Затону. Кримська партія перемогла, ханського посланця

шановно привитали; отамани усіх курінів запрягли жити у згоді і з ханом і з його державою і послали своїх посланців до Криму, щоб ствердити миру. А сим часом Петрик у Криму улещував хана усякими вигадками та усе запевняв, що поспільство українське того тільки й чекає, щоб прийшов хан з ордою: уся голота повстане на старшину та на гетьмана і по усіх полках піднімуться на пімсту над панами та орандарями. Про усе те зараз же довідався гетьман, оповістив про се в Москві і розіслав універсали, щоб усі полки знов лагодились відбити несподіваний напад Кримців.

Дві невдачі Петрика доводили, що Українці не піддаються баламутству проти уряду московського, гетьмана, панів та орандарів, алеж усе таки треба було, оскільки мога, відсунути причини, з яких і повстає народне незадоволення. Торішня справа за посесії лишила ся не скінченою. От на Великдень р. 1693 гетьман скликав з усіх полків на раду про посесії козацьку старшину, значних військових товаришів та декого з міщан. Багато було таких, що стояли за посесії. „Вони нікому не шкодять, — казали такі добродії, — хіба тільки шинькарам, а по містах від оранд навіть значна користь і з оранд не то що вистарчає на обіходи, а навіть по тисячі, дві золотих відкладають ся на далі.“ Але більш голосів лунало, котрі доводили, що посесії треба „зовсім відставити“, бо їх ненавидить народ та через них і неспокійним людям є привід до суперечок; чумаки ходять на Січ по рибу та сіль і своїми оповіданнями про народний тягар через оранди турбують запорожців, а ті завше раді причинити ся до чого небудь, аби баламутити. Замість оранд раяди на усякі військові потреби збирати податки з тих, що держать шинки, або женуть горілку по своїх горальнях та продають по ярмарках. Ухвалили на пробу укласти такий лад, а як скінчить ся речинець, то військова старшина й усі уряди мусять скласти справозданне, щоб можна було обміркувати, чи доволі буде від такого торгу горілкою збрати ся у військову скарбницю.

Тим часом на Січі не знали що й робити. У червні змінили Кузьменка; кошовим став Гусак і писав до гетьмана, що запорожцям треба виголосити великий похід під Кизикермен, і запорожці, у надії дістати собі прохід у море Дніпром, не будуть у згоді з бусурменами. Але у липні запорожці почали

кричати, що з Кримцями слід бути у згоді та єднанню. Гусак не згоджував ся, але крикуни перекричали, скинули Гусака і „накрили шапками“ Семена Рубана, курінного отамана полтавського куріня, а до гетьмана заслали лайливий лист, у котрому казали, що він не батько, а вітчим України. Гетьман, у своїй відповіді доводив запорожцям, що вони самі заслугоують імя пасинків, а не дітий України, бо роблять те, що їм взбреше у голову, а не те, що велить царський наказ. Запорожці, як ще був гетьманський посланець, проти гетьмана підняли крик, лайку; доставало ся тоді й вищому урядови. У сей час гетьман писав в Москву, що користоно булоб підняти запорожців на бусурменів і взагалі послати козаків воювати з Туреччиною. „Поміж українським поспільством багато таких, що бажать баламутства; старцям та вбогим бажать ся здобути від заможних добра собі; одної, по своїй вдачі, крови з запорожцями, вони завше більш дивлять ся на запорожські вчинки, як на зразок для себе, ніж на сталі порядки по містах, і якеб зло не зробили запорожці, вони з свого глузду охочі пристати до них. Але московський уряд відповів, що, щоб воювати, треба ждати слушного часу.

За увесь час з половини літа 1693 року та до 1695 року військові події обмежили ся тільки окремими нападами гуртів та боротьбою їх з татарськими загонами.

З початку 1694 року Петрик знов з Криму почав засилати на Січ заклики і обіцяв прийти з ордами, щоб відібрати від московського уряду милу вітчизну-Україну. Меж січовиками знов зняло ся баламутство, знов засьпівали стару пісню про втиски, що чинять ся народу від панів та арандарів. Се баламутство розповсюджували українські ватажане, що наїздили до Січи ватагами, ніби для ріжних промислів. „Се такі люди, — писали з Січі гетьманови, — що, мешкаючи на Вкраїні, не сьміють і рота розтулити, а як тільки доберуть ся до Січи, то звідкіля у них і беруть ся балачки та оповідання, що підбивають до баламутства! Инчий меле випивши, а инчий хоч і не пє, бісів син, та й без горілки від него тхне гірким, собака, і не тільки що на гетьмана та панів, а й на самих царів говорить з жовчю!“ Сам кошовий отаман Рубан вагав ся. Але у липні его скинули і за кошового обрали другого, на прозвище Шарпила. Тоді запорожці стали рішуче ворогами Татар

і поруйнували кримські осади. У вересні 1694 року гетьман за Дніпро у „дикі поля“ відрядив гурт з декількох полків мійських та охочекомонних під наказним гетьманством чернігівського полковника Лизогуба. Злучившись з Палієм, вони ходили до Дніпрового гирла, заволоділи татарською фортецею Паланкою і вернули ся з здобичю та двома-стами бранців. Запорожський кошовий Шарпило, що брав участь у сих походах, бив ся з Татарами, але повернув ся без здобичи; за се его й скинуто. За нового кошового Пріми знов почала брати верх партія, що сприяла ворогованню до Росії і до згоди з Татарами. Запорожці кричали, що їм користнійше жити у згоді з Татарами. Але Мазепа у січні 1695 року заспокоїв їх запевненням, що цар швидко розпочне великий похід під Азов, а вони запорожці будуть промишляти, з ворога одержати багато здобичи. На своїй раді запорожці обіцяли, як показано у царській наказі війском промишляти над бусурменами.

Глава V.

Діяльність козаків в р. 1695 була знаменита. Сего року Москалі справляли перший азовський похід; похід був невдачний. Але сі втрати трохи полагодили ся вдачами другого війська, що в числі 100.000 було виражено на війну в инчу сторону; ватажками его були боярин Борис Петрович Шереметєв і гетьман Мазепа. Воно рушило на Низ Дніпра, маючи на меті роз'єднати ворога і не допустити кримські орди допомагати Туркам тоді, як на останніх налягала в Азові московська військова сила. Війсковий уряд, відповідно царським препорукам, почав облягати турецькі фортеці, побудовані над Дніпром. Перша з сих фортець була Кизикермень (де тепер Берислав). В нему був чималий гарнізон і доволі значне число гармат; а поблизу гарнізона, під урядом султана Нуредіна та Шірін-бея, для запомози отаборились Татари. Гетьманське військо почало облогу, а козаки двох городських полків: київського та чернігівського і приставші до них на дорозі запорожці, на байдках не пускали Татар Нуредіна та Шірін-бея давати запомогу обложеним в фортеці. Але мур кизикерменський скла-

дено з вельми міцного каміння і гетьман рішив, що не можна обійти ся, щоб не рити підкопів. Почали підкопувати ся під кизикерменський мур. Вибух поспував мур, в якому ще ранійш заняв ся той порох, що там було заховано. Як почало заходити сонце, то Турки прапор війни змінили на прапор згоди. Татари утікли в нижнє місто, але через пожежу піддали ся. Покорили ся теж сусідні маленькі фортечки Мустрит-Кермень, по московськи Таваньск, Іслам-Кермень та Мубарет-Кермень.

Уряд військовий ухвалив, що вдержувати Кизикермень не можна. От і постановили кизикерменський мур зруйнувати зовсім і в одній невеличкій фортеці, що була на острові — Таванї, зоставити гарнізон. Шереметев і гетьман назначили в сей гарнізон Москалів та охочекомонних козаків. Військовий же уряд зібрав ся йти на Україну.

Ледве вони відступили, як запорожці свавольно увійшли в Таваньск, забрали полонян та гармати, що там поділили між собою здобич, стали утискати Москалів та Українців, що склали гарнізон, не давали їм ні в чім волї, і, на останку, примусили їх вийти з фортеці і копати другий окіп, а Таваньск об'явили власністю Січи Запорожської. Але й самим запорожцям було тісно в Таваньску. Через се вони вивезли звідсіля у Січу кращі гармати, а натомість кинули поганенькі, і після сего випхавши Українців та Москалів, почали і сами розходити ся на промислову здобич.

Гетьман покликав назад з вершини Самари охочекомонних козаків і послав 500 Гадячан та Лубенців на підмогу тим козакам, що zostались в Таваньску. Надіслані в Таваньск козаки укупи з тими охочекомонними, що попереду тут zostались, мусли, бо було дуже тісно, за таваньським муром копати другий окіп з ровом; до грудня сю працю скінчили. Але сеїж зими почали приходити ворожі звістки про нові заходи ворогів. А в січні 1696 року гетьман одержував одну за одною звістки, що татарська орда ввалила ся в Гетьманщину. Татари брали ясир по берегах Орелі, Голтви і йшли до Гадяча. Скрізь по шляху вони розходились у боки чамбулами, або загонами, і ловили ясир.

Гетьман рушив з Батурина і пішов до Прилук, але і сам не знав ще гаразд, куди єму йти попереду. Він швидко одер-

жав звістку, що справді білогородська орда (30.000 чоловіка, як говорили язики) перейшла через річку Бог і йде на Кременчук. З білогородською ордою ішов і Петрик. Петрик послав до мешканців Києва, Переяслава та Ніжина універсал, певне посланий тодіж і в інші місця. Ось він:

„Вам, — старшині, козакам і усім посполитим людям, — бажаю доброго здоров'я. Калга-султан з ордами кримською, білогородською, черкеською, нагайською, калмицькою, прийшов у вашу сторону і вимагає, щоб ви вчинили з ним згоду, а потім жили собі спокійно по своєму стародавньому звичаю; а як сего не вчините, то він почне нищити вас огнем та мечем за те, що ви укупі з Москалями осьмілились воювати кизикирменські фортеці. Одначезж він жаліє вас і увесь ваш край і от звелів мені написати до вас: чого бажаєте, те й вибирайте собі: смерть або життя, знищення країни або цілком спокійне мешкання! Виходьте змовитись зо мною, — волос не впаде з голови; а як же ні, то й не вгадаєте, що вас чекає! Яка ваша воля, оповістіть мене сьогодні ж. Ваш бажаємий приятель Петро.“

Уся сила, якою міг лякати Петрик, складалась тільки з Татар; Українців з ним було тепер усього 15 чоловіка. Петриків універсал достав ся і Мазепі. Проти сего універсалу Мазепа розіслав свій, де обіцяв 1000 карбованців за голову Петрика. Сам гетьман з Прилук рушив до Лохвиці, але тут ему прийшло ся трудно: несподівано стало роставати, санки прийшло ся змінити на вози, а позаяк дорога була погана, то колеса ламались вельми часто. Тоді не обійшло ся, — як висловлював ся сам гетьман, — „без великої доуки мешканцям.“ Але 1-го лютого усі Татари не оглядаючись утікли: білогородські — за Дніпро, кримські — у свої дикі степи. Захопленіж у полон Татари розказували, що вони втікали через те, що несподіванно почало роставати, що злякались весняного бездоріжжя, що на Дніпрі і на Псьолі під ними лід провалив ся і багато втопило ся.

Тоді прийшла смерть і Петрикови. Усяк пробував він улестити Українців: розпускав чутку, ніби гетьман потайно одних думок з ним, навіть вигадував, ніби він Мазепине байстря. Але ніякі хитрощі і вигадки не побільшили его прихильників, по Україні ніде не вважали его за гетьмана та спаси-

теля від Москви. Навпаки, знайшов ся охотник на 1000 кар., що обідав гетьман за голову бунтаря. То був якийсь Яким Вечірка або Вечірченко: попереду він служив в полку у Палія на правому боці Дніпра, а потім перейшов на лівий і був в одному з гуртів, що ганяли ся за утікачами-Татарами. Біля Кишенки він напав на Петрика і проколов его списою. Але нагороди від гетьмана ему не довело ся дістати: Татари тут же ухопили Вечірку і замордували, як свідчать знаки на его мертвим тілі, що Кишенці знайшли укуші з Петриковим. Петрикове тіло Кишенці повісили на гаку, а Вечірку поховали з шанюю.

Отак удруге гетьман Мазепа без боротьби збавив Гетьманщину від татарського нападу, і се діло, справді значне по своїм наслідкам, у Москві здало ся ще більш вартівшим вчинком ніж попередній. Цар прислав Мазепі похвальну грамоту, а Мазепа, користуючись з сего, таки через сегож царського посланця, дяка Вініуса, випросив собі у царя містечко Ямполь, недалеко від Сівска, щоб, на случай его смерти, его удові та небозі з їх пожитками був захист.

Війна з бусурменами не скінчилась на тому, що з України прогнали Татар; навпаки вона тільки розпочиналась, бо виступали більші військові сили. Цар Петро наважив ся безпремінно відняти у Турок Азов і утворити російське „мореплаваніє“ на Азовському та Чорному морях. Тим то й український гетьман пильнував про усе, що потрібно було задля занадто значного й сміливого, відповідно часу, діла.

24. квітня гетьман, бо вимагав цар, вирядив під Азов козацький гурт (15.000 чоловіка) під наказним гетьманством Якова Лизогуба, чернігівського полковника, котрий колись був на правому боці Дніпра наказним гетьманом від Дорошенка. У слід за ними гетьман звелів везти на возах харчі на три місяці та ще й до того звелено було кожному козакови узяти з собою гроший на харч на один місяць. Гетьман, у своїй відповіді у Приказ, зазначив, що привезти на два місяці харчів до Північного Донця, щоб далі спровадити їх водою, занадто важко; бо суспільність з'убожіла від ворожого руйнування, від харчовання охочекомонного війська, від запорожських переїздів і не має можливости вирядити доволі підвід; багато утікло вже у слободські полки, щоб переселити ся. Поспіль-

ство до сего часу возило харчі тільки охочекомонним козакам, а міські козаки возили собі харчі самі на своїх конях; тепер же багато з міських козаків так з'убожіло, що, рушаючи у похід, дома не лишили челяди, котра б могла везти харчі, є навіть такі, що ледві спромоглися узяти щось на харч і рушили у похід тими кіньми, що дома працювали.

25. квітня цар видав наказ до Шереметєва, щоб він порадився з гетьманом і йшов з 2500 ратних людей водою під Очаків або у друге місце на великих стругах, що зроблено у Брянську та спущено по Десні у Дніпро, окрім того гетьман повинен був заходити ся коло будівлі байдаків по городах гетьманського регіменту та гнати їх Дніпром до Переволочної або до гирла Орелі.

У квітні, не дождавшись від гетьмана грошей, що цар надіслав на будівлю запорожських байдаків, отаман Чалий та 500 січовиків рушили з Січи на чайках у море. Вони напали на дев'ять турецьких галер, що йшли у Очаків з усяким військовим збіжем: багато Турків потопили, а кілька десятків узяли в полон і привезли до Січи. Гетьман довідав ся про се і зрозумів, що запорожці справді можуть стати у великій пригоді, як шкодити муть ворогови підвозити водою харчі; от він і послав у Січу гроші, щоб будувати та лагодити чайки та байдаки, окрім того послав на Запороже 200 підвід з харчами, але наказував запорожцям ніяк не гаяти ся а рушати до Лиману; на поміч їм він послав київського полковника Мокієвського з его полком.

6 Липня гетьман злучив ся з Шереметєвим на річці Коломаці; звідсіля обидва перейшли з своїми військами до річки Берестової і отаборили ся. Захищаючи український кордон, вони простояли тут до кінця серпня. Тим часом з допомогою козаків, узято Азів.

Як свідчать українські літописці, теж саме запевняють і тогочасні акти, цар признав ся, що слава побіди належить козакам, за що і частував їх і дарував грішми.

З радощів від вдачі, цар зараз послав „похвальну грамоту“ гетьманови Мазепі за его доладню запомогу козаками та за хороший вибір старшин, а більш над усе за те, що наказним гетьманом був чернігівський полковник Лизогуб, якого цар називає у своїй грамоті „мужем добродійним та митцем

до військових справ." На відході, 30 липня, Лизогуба щедро одаровано, а козакам его дали на дорогу стільки харчів, що вони мали що й продавати.

Цар звелів Мазепі особисто завітати до него. Гетьман рушив у дорогу нашвидку, бо намірився перестріти царя, як він буде повертати з Азова до столиці. І справді Мазепа зустрів Петра І. і завітав до него в слободському полковому місті Острогжеську інакше Рибнім. Цар привітав гетьмана вельми милостиво і улесливо. Се вже у друге гетьман Мазепа зустрічався з царем Петром. Мазепа, що звернув на себе царську увагу і у першій зобаченні, на сей раз ще більш прихилив до себе царя. З сего часу ми бачимо, що Мазепа до самого нещасного кінця свого гетьманства мало що не кожен рік їздив до Москви звичайно з початку року і найчастіш йому доводилось бувати там тоді, як навідувався до своєї рідної столиці і Петро, що усе своє життя кидався на усі боки по широкій своїй державі та по сусідних країнах. Так зростали між царем та гетьманом ті відносини, що Петро не тільки поважав Мазепу, а навіть любив і вірив ему у всему.

Але козаки не скрізь були такі щасливі, як Лизогубові козаки під Азовом. Так на Муравський шлях було виражено сотника санжарівського Максима Плечника. Татари побили Плечника. Его самого та 140 козаків було узято в полон. З них тільки один розв'язався і утік від Татар; пролежав день та ніч у болоті і, рушивши у дорогу, благополучно доставив до українських берегів Дніпра. Ще більша біда склалася з запорожським лицарем отаманом Чалим. Чалий, як розбив дев'ять турецьких галер з харчами, вернув у Січу, а у червні знов рушив у Чорне море до кримського міста Козлова (тепер Евпаторія, по татарському Хазлев). Недалеко Очакова їх зустріли Турки, що плили на каторгах, фуркатах та інших суднах. Козаки пристали до „козацького острова“, обкопалися там, і два дні добре відбивались. Уночі благополучно сїли на свої човни, приплили до Стрілиці і „сагайдашних кучугур“, вийшли там на беріг і пішки пішли у вільховий ліс. Але тут знеобачка напав на них хан з ордою, а з Очакова вийшли проти них Турки. 27 серпня вони билися цілий день, а надвечір, як побачили, що їх занадто мало і недостає доброї води, здалися. Перед тим як мали піддатися, Чалий промовив до

своїх товаришів: „Ну, тепер мені кінець, — я вбив двох Турків!“ Справді бусурмени вбили его, а других полонян привели до хана і той звелів засадити їх в Очакові і обіцяв промінати їх на полонян з своїх.

Не пощастило й вираженому гетьманом київському полковникови Мокієвському. Полчане, що zostавали ся в Таваньску, скинули его з уряду і свавольно обрали за полковника свого полкового хоружого Сергія Солонину. Мокієвський довідав ся про се і з під Козього-Рогу не пішов у Таваньск, а у Запорожську Січу, звідкіля і сповістив гетьмана. Гетьман вирядив генерального хоружого Юхима Лизогуба знов настановити першого полковника, вчинити слідство і бунтарів-проводирів привести до него укупі з свавольно недавно обраним Сергієм Солониною, про якого думав, що він сам і збунтував полчан. Бунтарів було покарано, бо Мазепа ніяким чинном не дозволяв козакам з своїх полків скидати та обирати полковників без згоди гетьмана; а сего часто бажали козаки, дивлячись на Запорожську Січу. Навпаки гетьман пильнував, щоб у городових полках, у той час се було вельми користоно, полковниками були люди, яким він сам сприяв і був певен у їхній прихильности до себе, або его родичі. От і київський полковник Мокієвський доводив ся Мазепі близьким родичем через его матір, бо вона була з роду Мокієвських.

Глава VI.

Після того, як було зововано Азів, діяльність козаків гетьманського ретіменту централізувала ся на Дніпрі; треба було чекати нових ворожих нападів. Запорожці, підбадьорені попередними удачами, забажали знов плисти у море і просили дати їм дощок, канатів та снасть, щоб збудувати 40 морських кораблів. Гетьман сповістив царя, що він сам від себе бажає Українцям збудувати 50 суден і просив дати для сего матеріялу. Петрови подобав ся такий замір, було звелено купити усе, що треба, і відвезти на Вкраїну, а з Запорожжа, щоб прислали до Москви майстрів „стругового діла“. Гетьман послав якогось Василя Богуша, сім товаришів его, „кормщиків“ та „передовщиків“, але зараз же зауважив, що опріч Запорожжа,

по всій Україні нема таких майстрів. Видко, що гетьман пильнував догодити цареві і сам набивав ся з тим, що у той час єму подобалось, але обережно за адалегідь ухилив ся від виконання тих неможливих вимагань, на які можно було сподіватись від Петра, знаючи єго палку та клопотливу вдачу.

Тим часом ще з грудня 1696 р. грізні вістки про новий страшний напад бусурменів почали доходити до гетьмана а 1 січня 1697 р. гетьман скликав на з'їзд полковників та старшину. Міркували про те, як боронити країну і „після багатьох балачок“ ухвалили, що мешканці повинні самі себе боронити, а ранної весни не слід збирати усе військо, поки напевне не стане відомо, що ворог зібрав ся напасти, бо рухи та походи війська занадто тяжкі і знищують мешканців. Гетьман звелів усім полковникам по єго полках лаштувати чайки та байдаки, що годять ся ще до плавання по морю та ріках і хоч полковники й відмовлялись, ніби у них нема дерева, годящого на се, але гетьман у друге наказав їм і вимагав, щоб вони виконали усе те, що догодить „царському богорівному бажанню.“

Ранної весни одержано звістку, що хан кримський збираєть ся розбити Таваньск, а в квітні гетьман з царського наказу умовив ся з князем Яковом Федоровичем Долгоруким плисти на човнах до Дніпрових гирл. Він мав на меті узяти Очаків і сим захистити Таваньск та наново збудований Шингірей.

Гетьман збирав ся у похід, а тим часом єго почали турбувати такі-ж хатні вороги, як і попередю. Стародубець Сусла подав до київського губернатора на Мазепу виказ. Зміст сего виказу такий самий, як і у попередних виказах на него. Себто Мазепа — не Українець, а Поляк, прихильєть ся більш до Польщі, ніж до Росії, міркує з королем та панами про те, як би знов повернути Україну до Польщі, єднаєть ся з охочекомонними козаками, компанійцями та сердюками, де вєі до одного Поляки; мійські козаки не терплять ні єго, ні полковників та сотників, котрі опираючись на гетьмана, розібрали козацькі землі, а самих козаків повернули на своїх підданців. У Москві Суслу арештовано. Як ми бачили, і перше не няли віри таким виказам, а тепер, коли Петро був особливо задоволений гетьманом, Мазепине становище через усякі викази

тільки дужчало. Бідного Суслу вирядили до гетьмана, котрий спершу мордував его, а потім подержав який час у тюрмі і відрадив до Києва на місце его мешкання.

Не ранійш як в половині червня 1697 р., гетьман розставив сотні ріжних полків понад Дніпром і сам поїхав Дніпром.

Як почали будувати фортечки на Таванському острові, ворога не було видко ніде, а 23 липня вони несподівано почали показувати ся з кримської сторони. А з початку серпня на таванську фортечку безперестану нападали з двох боків: з кримського (лівого боку Дніпра) та з супротивного — кизикерменського. Москалі боронили ся, але укупі з тим будували і фортечку на Таванським острові. Тоді з сего поміж козаками повстало наріканне. „За перших гетьманів — кричали вони — ми знали одну тільки війскову справу, а тепер кожен рік у поході та ще й примушують копати рови, насипати шанці, возити й носити вапно та глину. Се не козацьке діло!“ 10 серпня Москалі довідались, що з моря пришли нові турецькі галери і увійшли у Дніпро, а з двох берегів побільшаєть ся татарська сила. Здавало ся, що Москалів охоплять вороги з усіх боків, та й бусурмени мали на меті перегородити дорогу козакам уверх по Дніпрови. 12 Серпня Татари підговорювали запорожців зрадити і для сего послали Татарина, котрий вговорював їх кинути Москалів, що хтять закріпостити усіх козаків; але запорожці не згодились і відновили, що вони з гетьманом стоять за хрест святий та за православноного монарха. Вірність запорожців не спасла діла. У війську було мало харчів, бо через пороги йшли човнами, а на підводи багато набрати не можна було. Постановлено було кинути у Таванську гарнізон з 5000 чоловіка: одна частина его була російські „ратні люди“, а друга українські козаки. У Кизикермені боярин зоставив 500 „ратних людей“, а гетьман — Чернигівців. 20 Серпня боярин та гетьман з своїми військами рушили у дорогу вгору по Дніпрови. Москалі та козаки набрали ся горя, як плили назад, бо дув супротивний вітер та й харчів було обмаль. 24 вересня гетьман зїхав ся з боярином А. Р. Долгоруким на р. Ворсклі в Опшні. Там була війскова рада, що ухвалила послати у Таванськ, виручати обложених, військо тисяч з двадцять або й більш.

Як гетьман і кн. Довгорукий пішли від Таваньска, то бусурменська сила ще побільшала на 10.000 чоловіка, що прибули з сераскир-пашою. Але в ночі 4 вересня прибули до обложених на поміч люди, послані боярином та гетьманом; провів їх кошовий атаман запорожський, вже не Яковенко, котрого змінили, а другий. Москалі трохи на човнах по рукаві Космасі, а трохи пішки по березі, відстрілюючись від Турків та Татар, попереду дійшли до Кизикермена, увійшли туди, а на другий день у обід достались до Таваньска, де їх стріли з вигуками та стрільбою, яко ознаками радості обложеного війська. З того часу дві неділі у день і в ночі вороги турбували обложених стрільбою з берега та з 36 фуркатів, що увійшли Кінською-річкою у Дніпро і стали вище Таваньска. Обложені зробили собі серед Таваньска другий окіп, щоб ховатись від вибухів з гармат. Тих, що сиділи за двома окопами, ворогу було не видно, і багато гранат та ядер турецьких перелітало через місто, а ті, що і падали у середину міста, падали у нарощне викопані ями, де їх і рвало. Під чотирма розкатами або баштами бусурмени зробили підкопи, але попереду ніж зірвати їх, послали до кошового, що стояв з запорожцями на однім з розкатів, і прохали піддати ся. Запорожці вбили посланця. Тоді вороги зробили вибух, але собі пошкодили більш, ніж обложеним, бо козаки встигли перекопати підкоп. Після такої невдачі бусурмени кинули ся на Кизикермень. Якійсь дезертир запевняв їх, що там зовсім нема війська. Але там, як ми казали, було оставлено 500 „ратних царських людей“; але й тут підкоп та атака не вдали ся. Бусурмени, як не вдало ся їм і під Кизикерменом, знов сцентралізували свою діяльність коло Таваньска, знов підкопались під розкатами, і ще раз, перш ніж зірвати, поспробувати підбити козаків на зраду, бо вони знали, що козаки не люблять Москалів. Сей раз вони вже не посилали своїх людей, щоб запорожці не вбили їх, а кинули у місто привязані до стріл два листи: один від Татар, другий від Турків. У листі від Татар говорило ся так: „Черкесам, отаманам, сотникам і усій козацькій челяди велике шанованнє. Ми з вами старі приятелі. За щож ви бєтєсь з нами? Нащо умираєте за Москву? Москва-ж не гаразд робить з вами. Наш господар вас присогласив до себе. Нічого не доброго не бійтєсь. На тому боці, де стоять каторги, поба-

чите жовту ханську корогву. Хто небудь з ваших нехай приходить до сеї корогви. Ми сповістимо ханську величність і усе, дасть Бог, станеть ся, як ви бажаєте. А як се слово вам не придатне, то як собі знаєте, а ваші гріхи на ваших шиях. Тут я такий чоловік, що мене послухають.“

Відповідь на сей лист дано так само — пущено з міста стрілу; козаки не здавались на підмову.

На другий день, 25 вересня, о семій годині з ранку, бусурмени запалили налаштовані ними підкопи під розкатами, але їх відбили: обложені почали лагодити порушені місця. Після сего бусурмени ще кілька день виводили у гору свої шанці, і тісніш наближались до міста, зробили під розкатновий підкоп, але він не вчинив обложеним ніякої шкоди. Бусурмени лагодили ся знов йти на приступ, алеж татарська варта, що стояла понад Дніпром, сповістила, що до Таваньска на загомогу йдуть свіжі московські сили. Ся звістка так сполохала бусурменів, що вони з дня 10 жовтня у ночі зібрали ся відступити.

З московського війська, що йшло на загомогу до Таваньска, швидче других дійшов з своїм гуртом полтавський полковник і вже не побачив ворогів. Він повернув назад і довів гетьманови, що хоч Таваньска й не зоввано, але зовсім зруйновано. Діри у стінах від вибухів такі широкі, що можно в'їздити кіньми; гармати у Турок такі великі, яких козаки ще й не бачили, а бомби, що кинуті у місто, кожна важить від 3—5 пудів. Усіх вбитих та скалічених у Таваньску та Кизикерменю було 205 чоловіка, а бусурмени, як докладав той самий полковник, загубили мало не 7.000 чоловіка. Нові чутки, що бусурмени й на другий рік лагодять ся напасти на українську границу, викликали думку про новий похід водою. У січню 1698 р. з сего приводу у гетьмана був з'їзд, після якого усі полковники, кожен у своїм полку, взяли ся за будівлю човнів. Се не обходило ся без переборон та нарікання, бо тоді з козаків наложили збору по ефимку та по півкарбованця; будувати човни не вміли, бракувало майстрів, робітників та гребців. Але усе таки в липні обидва війська рушили спершу безводним степом, прошкуючи до Перекопа, але згодом, боячись недостачи води та харчів по витравлених та випалених степах звернули до Таваньска. Звєлено було яко

мога швидче полагодити Таваньск та Кизикермень і послано було відділ Москалів і Українців (10.000 чолов.) до Очакова водою. Але московські човни були невеличкі, а люди не зовсім дотепні; з ними було небагато гармат та й ті невеличкі от вони й не відважились проплисти між двома турецькими фортецями — Очаковом та Кинбурном — звідкіля можно було стріляти на них з великих гармат. Простояли два дні у пустелі, де не було ні хат ні шатрів та й пішли назад.

Україні звовавање турецьких міст не було користним, а навпаки збільшувало тільки усякі тягарі. Треба було лагодити зруйновані городки, утримувати там варту і постарчати їм харч та військове знарядє. Така доставка була ярмом народу. Найбільш терпів полтавський полк, що був на шляху з Москви та України на Низ Дніпра. Весною 1698 р. полтавський полковник сповіщав, що після Різдва до Таваньска посилали пять раз харчі і кожне місто полтавського полку вряжав у сю далеку дорогу кілька десятків підвод. Гетьман, як передавав сей доклад у Приказ, писав: „От вже 11 років тягнеть ся війна з Кримом і усі війскові сили йдуть через полтавський полк. Люди убожіють від толоки й спасу трави та хліба, вирубовання гаїв по їх давних займанщинах. Гонці, що без перестану їздять не тільки з царськими грамотами, але й з воеводськими „памятями“, вимагають собі у мешканців наїдків та напиктів, а инчі насмілюють ся бити й безславити мійську старшину.“

На останку 1698 року на Вкраїні не вродив хліб. Країна була така нещаслива, що се лихо раз по раз з'являлось то більш, то меньш за останні роки майже що не кожний рік. Звідсіль дорожнеча й недостача. У січні 1699 р. у своєму донесенні у Приказ, гетьман доводі яскраво малює се народне лихо, що збільшувалось військовими справами. „Після кількох попередних років неврожаю на хліб, сей рік занадто голодний, якого багато з Українців не памятають. Недостача хліба примушує людей з розпущею харчуватись лободою та лободою з половою, або деякими лісовими бруньками теж з лободою та лупою, бо чистого хлібу ні в кого не знайдеш. За тяжких часів знаходили запомогу у инчих речах, що ранійш були користні, а тепер і з їх нема ніякого зиску. Окрім сего згаданого неврожаю Українці у протяг кількох років терпіли страту

хліба і на полі і у току. Через се по українських містах ніяк не можна, хоч і переплатити, знайти та купити жита, бо через неврожай у людей нема нічого з сеголітного присівку.“

Таке бідолашне становище заохочувало Українців бродити і шукати нових оселищ. Ті, що переселили ся з правого боку Дніпра на лівий, знов поривали ся до вітчизни своїх дідів. Так прилуцький полковник Горленко доносив гетьманови, що козаки і поспільство его полку продають свої поля й ґрунти і поспішають перебрати ся за Дніпро. В Чернигівщині ватага свавільно зорганізувалась під урядом якогось бурлака, Поляка Кулаківського в полк і утікла за Дніпро на Поліся, збираючись на службу до польського короля; але Палій не пустив їх і завернув під гетьманський реґімент. Переяславський полковник Мирович сповіщав, що по містах, містечках та селах, що лежать понад Дніпром, натовпилось люду з ріжних полків гетьманського реґіменту; всі мали одну думку — якби перебрались на супротивлежний берег Дніпра і там оселитись. Тоді Поляки поспішали оселити та затвердити за собою українські пустирі і, довідавшись про настрій народу лівого боку Дніпра, наслали туди „осадчих“, що повинні були закликати людей у заново збудовані слободи; іменем своїх панів повинні були зазначити їм пільгу від усяких тягарів на відоме число літ, або піддурювати людей обіцянками повсеїгдашної користи на новоселищі. Таким робом завело ся чимало слобід у Корсуні, Богуславі, Драбівці і Мошнах. З сих слобід осадчі виражали на лівий бік Дніпра посланців заманювати мешканців оповіданнями про вільне життє за Дніпром. Декотрі з лівобережних заможних мешканців, не переходячи зовсім на мешкання у правобережні слободи, заводили на правому боці пасіки та хутори по пустих лісах та полях; самі оставались на лівому боці, а у заведених хуторах держали своїх підручних. Землі, де засновано сї хутори, перед сим ні до кого не належали і хазяїни, що жили на лівому боці Дніпра, вважали їх яко власність на підставі займанщини, що тягне до гетьманського реґіменту. Але між людьми, що оселили ся та польськими осадчими вникали сварки. Одначе-ж такі випадки не відбивали охоти у людей, утікати й селити ся на правому боці Дніпра: їх не здержували ні страхання, ні карі за утіканне, а варта, що стояла понад Дніпром, не мала спроможности зупинити

перехожих. Побереже се вельми довге а поставити варту на усїм протягу єго, нема спроможности, та й зимою через лїд, а в лїтку човном легко достати ся на правий бїк. Гетьман скаржив ся цареві, що нїяк не можна зупинити народного руху переселятись у слободи; він просив царя умовити ся з польским королем, що він дозволив гетьманови зруйнувати сї слободи і тих, що утїкли туди, силоміць вернути назад, бо й у мировій згодї Росїї з Польщею було занотовано, що нїяк не слїд відбудовувати знищенї по правобережній Українї міста.

Петро I не раз одержав від гетьмана такі скарги і в марцї 1699 р. прохав польского короля, щоб він не дозволяв нї коронному гетьманови, нї кому другому з польских панів заселяти Україну, що лишено пустелею. Тодї-ж цар доручив гетьманови у двоє пильнувати про те, щоб мешканцї не тїкали на правий бїк у слободи. Але утїканне не зупинилось і мало не через рік після сего усїм надкордонним воеводам царський указ звелїв ловити українських втїкачів і виряжати їх до гетьмана, котрий повинен був люто покарати і оселити на попередних мїсяцях.

Не що давно обітованою стороною новосельчанам була Слободська Україна: а тепер вона вже не приваблювала у попередній мїрі втїкачів. Тепер Українцї, що оселились там, з власного досьвіду спїзнали московські заходи воводеьского кермовання — сї заходи частенько були їм не до смаку, а декотрих примусили навіть утїкати з новоселицї. Окрім того за останні роки Татари часто грабували Слободську Україну. Ог і 1698 р. як гетьман та князь Долгорукий ходили у похід на Низ, велика орда з двома султанами вірвалась у Слободську Україну, подїлилась на загани, зруйнувала по Донцї багато слобід, мїсто Салтов і ледви встигло захистити їх полкове мїсто Харків.

Чи так, чи инакше а з Гетьманщини народ перебирав ся на схід сонця і за сей час багато оселилось не тїльки по Слободській Українї, де усї мешканцї були Українцї, але й по чисто московській країнї на землях московських поміщиків рильського та путивльського повітів, де новосельчанам доводилось жити поміж Москалями. Українцї наважували ся перебиратись і надїялись спекати ся податків, що несли у рідній

країні, а не подумали, що і на новоселиці в свої особисті податки та бідовання. Ті, що утікали на правий бік Дніпра, спокушалися принадами польських панів, що обіцяли їм усяке добро й пільги, а забули про те, що виробляли колись то Поляки з їх батьками та дідами, і чого можна й повинно було надіятися і самим собі. Та й ті, що оселилися у московському прикордонному краю, небавом зазнали зовсім инчу долю, ніж та, яку їм обіцяли. Мазепа й сам накупив собі у рильському повіті маєтностей і Українці, що пристали до тамтешніх московських панів, почали перебиратися на землі до українського гетьмана. Пани сего краю — Полянські, Тургенєви, Стремоухови, Дурови, Ширкови — так потакали своїм звичаям, що й до сего часу їх прозвища згадують ся у оповіданнях, як безчинників. Вони збрали своїх московських селян і почали утискати Українців, що втікали від них, руйнували села, що останні збудували на гетьманських землях, на шляхах нападали на них, де можна було, ловили, били, калічили й вбивали до смерті не вважаючи на дітви та жінок і таким чином тоді занепащено було мало що не сто душ. Коли скаржили ся на такі мордовання і шукали винних, то Москалі, не ті тільки, що брали участь у сїх злочинствах, але й з сторони, били й зневажали Українців, що посилав гетьман вчиняти досліди; місцеві піддяді підпирали панів, а від людей й селян, що пани водили й посилали грабувати, не можна було довідати ся правди, бо їх під'учили пани. З сего видно, що імя Мазепа, царського любимця у той час, не було остільки могутне, щоб захистити Українців, его земляків, від московського правосуду.

Деякі з посполитих, що не перебирали ся ні на польські ні на московські землі, взяли хід, спекати ся тягла, що тільки й лягало на поспільство: вони продавали (тільки для відомости старшинам) власні двори й ґрунти козакам, а самі лишали ся у тих же дворах й на тих самих ґрунтах і вважали ся як козацькі „підсуїдки“, а з сего під'упадали козацькому урядови і не несли повинностей, що лежали на поспільстві. „Підсуїдки“, яких швидче, ніж посполитих, записували у козаки, вважали ся людьми, що не мають власних ґрунтів та піль, через що взагалі ослобоняли ся від повинностей як і козаки, коло яких вони записували ся. Але гетьман довідав ся, що

таких підсуєдків намножасть ся і р. 1701 універсалом своїм знов повертав їх у поспільство, бо по тих містах та селах, де самовласне переходили в підсуєдків, поспільство зменшене у своїм числі підсуєдками, що вибули з їх гурту, не мало спроможности постачати на охочекомонних козаків. З сего по Гетьманщині виникло народне незадоволення зучасним становищем і поки що не можна було зупинитись на чомусь. Багато перейшло з одної верстви у другу та багато оселило ся на інших ґрунтах. Багатьом козакам служба здалась важкою і вони пробували по своїй волі пристати до поспільства, а поспільство по старосвітському звичаю бажало козацтва і, як ми бачили, приставали у козацькі підсуєдки, звідкіля була вже надія уступити у козаки. Другі посполиті з своїми ґрунтами та полями підпали під панів, що одержали від царя грамоти на маєтности; найсміливіші з них не хтіли працювати на панів і рвали ся геть з Гетьманщини. Багато з них шукало тоді новоселиць у польських та московських господарствах. Мійські козаки вважали себе за людей вільних і не все корили ся старшині, часто утікали від служби, з походу, або й не ходили у похід, не слухали гетьманських універсалів. Через се гетьман що раз більше вважав їх яко не зовсім певну військову силу і почав приохочувати до себе охочекомонних козаків, що набирались з поспільства та чужеземців. Число охочекомонних безперестану усе збільшало ся усяким людом. Вони ділили ся на полки, але не мали власної землі та дворів і розставляли ся „на лежах“, себ то на постій по дворах посполитих; се улагоджував гетьман. Для людей вони були справдешним тяглом і викликали до себе неприхильність не тільки поспільства, але й мійських козаків і навіть запорожців.*)

Зимою 1698—1699 рр. Мазепу покликано на зобачення з Петром І. у Вороніж. Як повернув ся назад Мазепа, то з царського наказу відрядив у Вороніж 3000 козаків стеретти кораблі, що там збудовано. З Петром І. трапилась переміна.

---

*) У Таваньску, куди було послано сердюків (відділ охочекомонних козаків), скоїло ся велике баламутство, що почало ся сваркою сердюцького полковника Покогила з запорожським Костенком і скінчило ся бійкою сердюків з запорожцями, через що реметованне на сердюків перейшло й на царських ратних людей.

В голові у него засїла думка про війну з Швецією, а для сего Петрови дуже потрібна була згода з инчими суїдами своєї держави. До сего він ще довідав ся, що помічники его — імператор та польський король — хтять погодити ся з Туреччиною і погодять ся окремо від Росії, як Росія укупі з ними не прилучить ся до згоди. У Карловиці зібрав ся з'їзд, що мав на меті умови згоди з Турками. Турки окремо погодили ся з Австрією, а потім і з Польщею. Петро I. лишив ся сам. Тоді він виражає до Константинополя свого повномочного дяка Омелька Українцева, щоб знов порушити питання про згоду. Головною точкою суперечки, про яку ніяк не могли згодити ся обидва боки, були придніпрянські міста. Нарешті 3 липня 1700 р. була укладена й підписана з обох боків згода на 30 років. Туреччина віддавала Росії Азів з місточками, що належать до него. А Росія повинна була за тридцять день, після останнього ствердження згоди, зруйнувати придніпрянські міста, що відібрано у Турок; а потім щоб по усему придніпрянському березі не було ні одного селяця, починаючи від Січи і до Дніпрового гирла, опріч невеличкої фортечки для перевозу через Дніпро проїзжих людей. Уся околиця від Перекопу до найближчого ему з азовських міст, Міуського-городка, повинна була зостати ся пустелею.

Глава VII.

Користуючись згодою, гетьман знов почав своїм коштом будувати церкви. Трохи не за сего часу збудовано: кам'яну огороду коло Печерської Лаври завдовж 520 сажнів (два сажні завшишки, та чотири завдовжки) з чотирма баштами, — приділи з північного та південного боків великої Лаврської церкви з виведеними над ними п'ятьма банями і церква над економічними ворітьми Лаври, де з надвірного боку виставлено було герб Мазени ліпшої роботи. Певно за тогож часу з волі гетьмана й на его кошти розпочали будівлю проділів на нижних поперегах Київо-Софійського собору з шістьма банями над ними. Се надало соборови той вид, який зостав ся й до сего часу. За сего часу мабуть будувалась і Переяславська соборна церква, що збудована теж гетьманом Благочестіє та дбалість про

православні церкви, котру усі бачили, знищувала силу Мазепиних ворогів, що вказували на него, як на Поляка, що у серці сприяв віковичним польським надіям і тільки прикидав ся руським християнином. Недовіра до его щирости витало по Україні і р. 1699 гетьмана стурбували знов історії з скаргами. У Гетьманщині був Данило Васильович Забіла, що був бунчуковим товаришем. Сей титул установив недавно Мазепа і давав его, кому сам хотів, переважно дітям чиновного роду. Забіла був чоловік неспокійний, прихильний до закавик. Між инчим він подав несправедливий виказ і на Скоропадського. За щось він не злюбив гетьмана і зійшов ся з Андрієм Солониною, що служив у гетьманському дворі і не догодив пану гетьманови. Вони укупі поїхали до Москви і почали там шукати заступництва у боярина Бориса Петровича Шереметева і подали єму на гетьмана скаргу. Але Мазепа довідав ся про се ранійш, ніж скарга дійшла до царя і встиг написати цареві, що „сі два чоловіки плещуть несенітницю на царську честь і сїють плевели.“ Гетьман сповіщав у Москву, що одного з тих, що писали про Забілу, вже по скарзі єго дядька, суджено військовим судом, а другий, Солонина, як служив у гетьманському дворі, то вкрав у него гроші. Цар повірив гетьманови і звелів, не розбираючи скарги, обох їх та ще якогось поца Леонтія вирядити у Батурин. Колодників суджено військовим судом. З діла, що дійшло до нас, ми бачимо, що якийсь Яким Самійленко, дядько Данила Забіли, свідчив, що сей Данило, як жив у своїй господі у селі Реутинцях, ще торік у пилипівку, коли гетьман їздив у Воронїж до царя, казав: „Гетьман від царя не вернет ся, — він дружить з Полякам і хоче зрадити цареві.“ Опріч того Данило висловлював про матір гетьмана „брехні, наговори та безчесні слова і казав, що вона „чарівниця.“ Потім двох челядників Данила Забіли, котрих він посилав з Москви до дому до себе а тепер їх покликано у суд, свідчили, що Данило казав, ніби гетьман сам потайно послав до бусурменів злодія Петрика і бажав, щоб бусурмени прийшли на Україну. Один Українець, що недавно був в Москві, Онисим Воронченко, щоб запевнити такі свідчення, висловив, що він чув на власні уха, як Забіла „на шановну родительську гетьмана, чесну ігуменю, прикладав поговори“. Забіла не признавав ся. Але коли его почали лякати муками, то він про-

мовив: „Я утік в Москву з переляку, — на мене скаржив ся гетьманови сотник кролевецький; а як що я що й казав в Москві, то казав наче паний: мені здало ся, що за се мене держатимуть у Москві і не пошлють до Батурина.“ Судці вислухали, і промовили: „такі страшні та великі брехні й наговори на честь ясновельможного гетьмана склав не сам Данилко; отже треба мўкою дізнатись у него, хто у такому ділі був єму порадником та вчителем“. Забіла, щоб спекатись муки, казав: „От як воно було. Через Реутинці їхали люди боярина Шереметєва. Я їм розповів про свої потреби й свій жах. Вони й пораяли мені їхати до Москви до їх боярина і запевнили мене, що боярин заступить ся за мене. Я їх послухав і поїхав. А коли я розказав боярину про свої діла, боярин сказав, що буде просити за мене царя, але щоб я подав до царя суцїлку. Виню ся: — я наговорював і свїдчив проти гетьмана, яко зрадника і на єго нєню казав неначе паний без розуму й пам'яті.“ Не додав він більш нічого й на дибі. Судці кинули мучити й допитувати і присудили скарати на смерть і Забілу й Солонину. Гетьман, як відсилав до Приказу приговор війскового суда, додав до него власну милостиву пільгу кари; обох помидувано.

Царську прихильність до гетьмана не можна було підірвати. Р. 1700 у сїчні гетьмана і 48 чоловіка запрохано було царем і вони рушили до Москви. Гетьмана сей раз витали так ласкаво, як ніколи перш. Гетьманови було висловлено, що єму надають заслуги, які він уявив протягом 30 років, і вартість єго дотепних розправ за час війни з турецьким султаном та кримським ханом, — особисто ж єго лицарські подїї над Дніпром, як було звовано пять турецьких фортець і узято багато полонян. За отсе усе цар надав гетьманови тільки що встановлений орден св. Андрія Первозванного. Після Головина, Мазєпа — другий одержав сей орден. До того на виїзді єму подаровано угорську золоту чемерку, з алмазовими застїжками, підбиту соболем. Генеральний писар Кочубей, що був у Москві вкупі з гетьманом, одержав поважне звання „столника“. Тодїж гетьман попрохав звернути увагу на хвастовського полковника Палїя, бо у той час головним чином тільки він один і воскресив козацтво у Правобережній Українї. Єму у подарунок відрадили грошій, сукон, камок, соболїв, а єго полча-

нам 1000 ефимків. Але піддячому, що повіз царські подарунки, звелено було потайно передати їх Шалїєви, щоб Полякам не дати приводу, вбачати у сему якогось під'ущовання проти них, бо вони вельми неприязно дивились на відродженне неавиственного для них козацтва по тих володіннях, на які вони покладали свої надії. Гетьман випросив у царя, віддати під его гетьманський регімент місто Новобогородськ з усіма мешканцями, окрім служилих царських людей, що ухвалено було вивести у другі міста. Гетьман обіцяв урядови запобігти більш енергічних засобів, ніж були ті, яких поперед уживали воеводи, що кермували Новобогородськом, і сим самим зупинити запорожську самохіть і Українці не будуть утїкати в запорожські степи. Але тодіж найвищий уряд висловив постанови, котрі взагалі не зовсім подобалися Українцям. За останні часи по Україні вироблювалось чимало салїтри. От казна московська і вставила за пуд салїтри два з половиною карбованці. Але як склалася згода з Туреччиною, то несподівано царський наказ зменьшив ціну на салїтру на півтора карбованця за пуд, бо, бачте, майдани з салїтрою тепер уже не будуть руйнувати вороги, а здобуток салїтри подешевшав, бо подешевшав і хлїб. Проти сего гетьман, щоб запобігти на користь місцевим фабрикантам, доводив, що хоча й замирилися з Турком та Татарами і хоч не треба захищати майданів від ворогів, то всеж треба держати чати, щоб захистити їх від розбишак, та й страти на виріб зовсім не поменчали. Не дуже то подобалось Українцям і те, що заборонено возити на продаж у Московщину горїлку й тютюн, бо сі речі у той час повернено було на казну і віддано на відкуп Англичанам. Гетьман оголосив, що шинькарі і ті, що торгують тютюном, опріч кари, яку вчинять над ними зараз як уловлять, не втїчуть і від військового суду, як вернуть ся до дому. Але торгувати горїлкою та тютюном було остїльки користо, що не вважали на страх і, як висловив гетьман у своєму доносї: Легкодумні люди насмілюють ся усе таки возити у російські міста на продаж тютюн“.

Через недовгий час після того, як гетьман вернув ся від царя на Україну, він розпочав турботно возити ся з запорожською волею, що час від часу усе збільшувалась. З початку 1701 р., коли у Сїчу приїхав генерал Кольцо-Мосальський, щоб

зруйнувати турецькі фортечки, запорожці збентежились. Гетьман звелів їм допомогти перевезти з Таваньська військово знаряде і у себе на Січі сховати їх. А запорожці стріли гетьманових посланців з безславам, не хтіли пустити у Січу ні одного з царських ратних людей і виявили останнім недовіре і ворогованне. Найбільш не сподобалось запорожцям те, що ене-ралу-князю Кольцо-Мосальському було доручено наказ будувати нові фортечки біля Січі замість тих, що зруйновано на Низу Дніпра. Найближчу фортечку хтіли будувати біля Микитино-Рогу (де зараз Никополь). Гетьманови наказано було допомогти будувати і він вирядив на роботу 6000 козаків свого реґіменту на поміч до 3500 ратних, що були коло князя Кольцо-Мосальського. Мало не у той час своїми свавольствами запорожці наробили нового клопоту. Гурт січовиків напав на валку грецьких крамарів. Турецькі підданці — Греки, крамарі, прибули з своєї сторони до Очакова, а звідтіль поплили у гору по Богови. А потім пристали до берега, наняли в Українців-рибалок підводи і степом рушили до Чигирина. Слідком за ними йшла ватага запорожців з отаманом Щербиною та осавулом Тонконогом. Вони присогласили кілька „легкодухих“ молодців з ватажків, що ловили рибу по Богови і напали на грецьких крамарів, коли ті чигиринським шляхом доходили вже до Інгула. Запорожці пограбили усю валку, відвезли заграбований крам у Січу, розрізали пакунки й „кипи“ (так звані гарари) і поділили крам, між яким були й вельми дорогі каміння й коралі, що коштували по кілька тисяч талерів. З Січі одержали звістку, що запорожці заграблений крам поділили на курені і нахваляля ся чинити так само, як доведеть ся, і з другими крамарськими валками. Силістрийський сераскір-паша скаржив ся гетьманови і вимагав нагороди за грабіжку Греків — турецьких підданців. Мало не у той час друга ватага запорожців напала на селітряні майдани, що були заведені старшинами з Гетьманщини на річці Самарі. Зруйнували їх і забрали волів, казани і усяке манаття. Запорожці нарікали на те, що береги Самари, вкриті лісом (так звана Товща-Самарська) з давних давен належать до Запорожської Січі і заводяне не инакше можуть там мати селітряні майдани, як заплатять у військовоу січову скарбницю по 100 золотих від казана. Про усе оте гетьман сповістив Мос-

кву, куди на той час приїхали запорожські посланці — колишній кошовий Криса з товариством. У Москві їх придержали й почали розпитувати про грецькі валки та селітряні майдани. Вони сказали, що не знають справи. Тоді Московський уряд розіслав запорожських посланців по російських містах і написав у Січу, що як не буде повернено назад заграбований крам, а винних не скарають люто військовим судом, то придержаних товаришів скарають на смерть. Через таке ляканне запорожці розлютувалися, скинули свого кошового Петра Сорочинського і обрали Костя Гордієнка, чоловіка намір завзятого, пекельного ворога московського уряду. Запорожці, що слухалися поради наїхавших до Січі Татар, не гаiali часу і послали посланців просити у кримського хана, поновити перше єднання, стародавнє братерство і допомогти їм проти Москалів. А сим часом 600 найсміливіших чоловіка склали справжню розбишацьку ватагу і не давали ні проходу, ні проїзду людям полтавського полку, що їздили на пасіки та ловити рибу.

У той час найбільш уратувала запорожців будівля фортечки недалеко від Січі. Найсміливіші страхали, що вони зазбровні підуть на тих, що будують. Гетьман послав у Січу вимагати, щоб запорожці не спиняли царських ратних, ламати каміння біля Камінного-Затона на будівлю фортечки; а кошовий отаман від усього товариства написав таку відповідь, що звертається до царя: „Усі ми одностайне оповіщаємо вашій царській милості, що зовсім не бажаємо мати отої фортечки біля нас на Дніпрі і каміння брати на будівлю не дозволимо. Ще й міста не збудовано, а ми вже терпимо втрати та неправди у наших вільностях; чого поперед усього від кого не бачили, та на се у нас є і царські грамоти, тепер же дізнали утисків нашому товариству, що ходить на здобич та промисел. Бити ся з бусурменами з вашого царського наказу ми завше готові, а будувати фортечку не дозволяємо.“

Проба запорожців поєднати ся з татарвою на шкоду Росії не вдалась. Запорожські посланці, що відряжено було до Криму, стріли хана недалеко від Карасубазара і почали розмову про попереднє братерство, яке було між ними за Хмельницького. Хан покликав якогось старого Татарина, що памятав часи Іслам-Гирея, розпитав єго і потім почав радити ся

з своїми мурзами. Декотрі бажали отверто запомогти запорожцям, другі-ж бояли ся, що запорожці покладають надію на одних охочих пристати до їх заміру, яких знайдеть ся не багато і знов підведуть Татар, як се було вже недавно з Петриком, а ще ранійш з Суховієнком. Хан ухвалив запитати про се свого високого повелителя, турецького падишаха, а поки не одержать відповіді, мурзи улещували запорожців не еднатись з Московією. Але саме товариство запорожське поділилось на двое. Завзяті вороги Московщини кричали: „Краще на віки піддамо ся Туркови, а не лишимо ся у московській неволі.“ Другі-ж раяли таке хитре кмітованне: „Як орда зараз не піде з нами воювати Москву, а на нас розгніваєть ся цар за зносини з Татарами, то ми відпишемо, що нічого про се й не відаємо, скажемо, що нам звелів чинити так гетьман. От гетьмана і возьмуть в Москву, а нам буде царська милість.“ Про усе се гетьман довідав ся попереду і вирядив до хана свого посланця Завидовського, щоб довідати ся про все. Хан ласкаво зустрів гетьманського посланця і виголосив, що нізащо не зрушить згоди з московським царем. Здавало ся, що запорожцям нема надії на запомогу від мусульманського миру проти московського уряду; але Татари, що приїздили на Січ, розпалювали їх і завше казали, що як Москва не залишить будівлю фортец понад Дніпром, то бусурмени підуть війною на московські міста і присогласять до себе запорожців. Навіть силістрійський паша запевняв гетьмана, що Туркам взагалі не подобаєть ся будівля фортец, бо вона свідчить про лаштованне до війни. Такі поголоски підбурювали вороговане поміж запорожцями до Москви. „Але нам не страшні запорожці та Татари, — писав Мазепа до Приказу, — нам треба більш боятись українського люду, поспільства. Усе поспільство дихає свавільним духом; ніхто не хоче корити ся тому урядови, під яким пробував. А полтавський полковник пише до мене, що усі его полчане, як трапить ся, почнуть допмагати запорожцям у злім їх замірі.“ В осени р. 1702 запорожці напали на царську казну, що віз капітан Суходольський; вбили капітана й двох жовнірів, ограбили казну, а попа, що був коло капітана, покололи списами та майже мертвого кинули у терен. Опріч того вони забирали у московських ратних людей почтових коний і затримали царську грамоту, якою вговорювали їх

не перебивати будівлю фортечки. Хоч такі лиходійства ще й не викликали політичного небезпеченства, але рух на Запорожжі відгукувався по Україні і по Гетьманщині лунала чутка, ніби запорожці збирають ся воювати проти Москалів. Така чутка знаходила поміж народом прихильників. Гетьман звелів компаніям стерегти переходи, не пускати втікачів через Дніпро, а полковникам звелів задалегідь зупиняти втікання з своїх полків і сажати свавольців по тюрмам. У однім донесенню за той час гетьман обвинувачував взагалі увесь український народ за легкодухість та прихильність до вештання. Відносини народа до московських ратних людей по Україні ставали усе гірш та гірш. Вже й за перших гетьманів було видно, що Українці не люблять Москалів; хоч після бунту за Брюховецького народ ніби й лишив ся вірним та покірливим, але він не вдовольняв ся своїм становищем і здавало ся, що ніколи з таких яскравих прикладів ему не трапляло ся скаржитись на утиски, які у той час наклав московський уряд. З початком шведської війни по усій Московщині народ почував невтомний тягар від служби та поборів. Таж доля не минула й України, хоча й менш, ніж другі царські області. Петро I. почав вимагати, висилати козаків у північну сторону держави, де головним робом був театр військових подій; а попередю сего не було і козаків тільки й знали свою Україну та сусідні з нею степи південні. Та й у самому краю народ був незадоволений грубіянством царських ратних людей і усяких „служилих осіб“, що їздили „по ділам служби“. „І козаків й селяни — писав гетьман до Приказу, — усі ремствують на мене, усі кричать у один голос: ми зовсім пропащі, а гублять нас Москалі! У кожного одна думка утікти за Дніпро і може вихне несподіване лихо.“ Багато заціліло звісток про тогочасні суперечки, що коїлись між Українцями та московськими царськими служилими. На зразок, як нагло та нехтуючи повертались з тубольцями царські служилі, подаємо кілька випадків. Р. 1702 підполковник Левашов йшов з гуртом повз місто Кишенку, послав туду наказ, щоб его зустріли з хлібом-сіллю та дарунками, а за се він не зачепить міста. Кишенці послушали ся, вийшли до него з возами повними хліба, курий, гусий, напиктів і піднесли ему „в честь“ 15 талярів грішми. Левашов усе се взяв, але навпаки своїй обіцянці увійшов

у місто і розставив на постій свій гурт: его ратні люди об'їдали мешканців, попалили їм двори, клунї, спльондрували го-родини. Так проминуло кілька день. Як виходив Левашов з Кишенки, то „дав руку“ (обіцяв) Кишенцям, що тепер вже їм не буде шкоди. Отже як дійшов він до Переволочної, то послав назад у Кишенку узяти плугів та волів і не повернув їх назад, а убогі Кишенці повинні були самі їхати за Дніпро і власних волів викупити талярами. Колиж один Кишенець нагадав підполковникови, що цар не велїв так чинити, то Ле-вашов трохи не проштрикнув его списом і закричав: „Годї вам бісові дїти „хохли“ свої у гору підіймати! Вже ви у на-шій торбі!“ — Другий натажок Скотин йшов на кордонні дні-пряньські міста і ратні люди, що були у его гурті, били лю-дий по містах і за містами, кидали ся на них з ножами, а ин-чих, як Татарва брали у неволю (тримали в полонї), а коли козацька старшина пішла до него з поклоном, то він звелїв ударити у бубни, щоб не чути, що вони кажуть, а наостанку звелїв прогнати їх бердишами. — На св. Онуфрія у ярмарок московські служилі люди, що плили Дніпром, пристали до бе-рега у Кереберді і з своїх байдаків почали шинькарювати; алеж через те, що продаж горїлки узято на відкуп, то арен-дарі примусили мешканців йти і просити Москалів, щоб вони не торгували і принесли їм хлїб-сіль, але Москалі кинули ся до них з дручками та списками, а деяких схопили і яко вязнів повели до себе на байдаки, обдерли, врїзали чуби, як ознаку безславя, і пустили мало не голими. Тогож таки 1702 року гетьман писав до Приказу і скаржив ся взагалї на ратних людей, котрі, як переходили через міста й села Полтавського полку, то уявили з себе злочинців, бо забрали нїби за підводи коний і не вертали їх, поки хозяйни не дали хабара, а як ставали на постій, то чинили Українцям усяку неправду, зну-щали ся, грабили і навіть вбивали. „А скільки між нашими людьми та пришлыми Москалями буває бійки, то й описати не можна!“ — висловлював у доносї до гетьмана один козацький полковник.

Як ми вже бачили, Москалі нехтували Українцями не тільки по Гетьманщинї, але й за її кордоном. Московські пани у рильському та путивльському повітах принаджували до себе Українців, що шукали оселї, а потім вимагали, щоб ті при-

лучили ся до кріпаків і „побивали їх жестокими мучительствами.“ На скарги, що безперестану засилав гетьман до Приказу, р. 1701 цар у друге видав наказ воеводам „з великим підкрисленням“, що як тільки Українцям буде якась зневага з воеводського або полковничого недогляду, то за се урядників каратимуть на смерть і відпишуть їх маєтности.“ Але й після такого суворого наказу царського на другий рік (1702) у січні селяни з Комарницької волости (Орлов. губ.) били й зневажали посланця від самого гетьмана та Українців, що їхали з ним до царя. Поскаржились і про се, цар звелів вчинити слідство і тих, що уявлять ся винними, заслати у Сібір з дітьми та жінками.

Такі відносини викликали ляк народного повстання по Україні, як що запорожці надумують у друге розпочати Петрикове діло. Були навіть прикмети, що вимагали від гетьмана й старшини сподівати ся, що тепер поспільство инакше обізветь ся на таке діло, ніж кілька років назад. Під кінець 1702 р. гетьман скликав полковників і зробив їм таке запитання: чи слід злучити полки, щоб не пускати запорожців у Гетьманщину? Усі полковники відповіли так: „Як злучимо полки, то у покинутих місцях між поспільством швидко виникнуть бунти, бо не буде уряду. Краще у потрібних місцях поставити два або три полки, а инчі полковники з своїми полковими старшинами зостають ся дома і пильнують про те, як впливати ме на поспільство чутка про лихі запорожеські заміри; а сам гетьман нехай стоїть у Гадячі і дивить ся на ворожі повертання, щоб, оскільки треба буде, чинити військове слідство.“ Гетьман примусив київського митрополіту, щоб і той послав до запорожців пастирське усовіщення не єднати ся з невірами і не зазброювати ся проти єдиновірних братів, що мешкають по Гетьманщині та слободських полках. Сам гетьман вирядив на Запороже посланців і запевняв, що ніхто й не думає порушати їх вольности, а навпаки вказував на прикрі випадки братерської боротьби на правобережній Україні, де стільки сіл та міст стало пощолом і де стільки людей згнуло від меча або забрано у неволю, — він благав запорожців жити у єднанні й приятельстві, корити ся урядови, а від себе обіцяв піклувати ся за них перед царем. На се посланіє кошовий Гордієнко знов відповів гострим та грубіянським вчин-

ком. „Ще такого не бажаного гетьмана у нас не було. Був
вси нам перше батьком, а тепер став вітчимом. Ми вже знай-
шли собі инчого пана!“ Хоч що хоч, а треба було заспокоїти
Україну, тим більш що події на правому боці Дніпра, де
український народ з Палієм на чолі уступив до отвертої бо-
ротьби з польським панством, баламутили лівобережних Укра-
їнців і підбивали утїкати за Дніпро, бити ся з довічними во-
рогами українського народу. Таку боротьбу мав на меті ухва-
лювати московський цар, що поєднав ся з тогочасним поль-
ським королем та Речю Посполитою проти Шведів. До тогож
не можна було не завважити на те, що конкурент та ворог
Петра I, король шведський, що дня більше здобував у Польщі
прихильности до себе, відривав від короля до себе польських
панів, манив їх обіцянками примусити до покори правобереж-
них Українців, що бунтували ся проти панів, навіть звоювати
лівий бік Дніпра і увесь український народ присилувати до
першої покірливости Речи Посполитій. За таких ворожих чу-
ток було небезпечно лишати запорожців, яко ворогів москов-
ського уряду. От московський уряд і вирядив на Січ столника
Протасева, виговорити запорожцям за їх злочинства, але укупі
з сим і висловити їм прощення від царя, що завважив на пі-
клованне про них гетьмана та київського митрополіти. Тих,
що засуджено було за розбишацький напад на грецьку валку
крамарів, звелено було ослобонити й випустити. Запорожці по-
дякували й ухвалили зібрати раду 7 мая на Вознесенне. На
радї запорожці виголосили, що не присягнуть цареві, поки не
буде зруйновано фортечок, що збудовано понад Самарою та
Дніпром. Як царський посланець не вговорював їх „відкинути
заново змишлені противні слова“ і присягнути, як не запевняв,
що фортечки збудовано, щоб обороняти Україну і що Запо-
рожській Січі від сего не буде ніякої турботи, але запорожці
казали одно: „Як зруйнують фортечки, то ми присягнемо.“
8 Мая посланці поїхали і не скінчили справи, а на Січі, як
вони поїхали, кричали, що треба йти на Вкраїну та вбити
гетьмана.

Але запорожське завяттє, як кажуть, розкинулось на
дурниці і, не маючи спромоги розпочати значне діло — себ
то йти на Вкраїну і збунтувати народ проти уряду, обмежу-
валось окремими розбоями, вибухами непокірливости та на-

хвалками проти уряду. Гордїєнко вдавав з себе неприхильного до таких розбишацьких нападів, а тим часом між розбишаками лїчив ся і вго небїж. Тодїж приїздили у Сїчу якісь Татари і наказали запорожцям, що як Москва не зруйнує фортеці біля Камінного-Затону, то силїстрийський паша сам прийде руйнувати її і Гордїєнко з сего приводу вговорював запорожцїв тримати ся проти Москви Турок та Татар. „Уся біда, — писав до Приказу гетьман, — з сего собаки Гордїєнка. Він підбиває запорожцїв, не присягати. Поки сю собаку не зженуть з свїта, доти не можна буде сподїватись від запорожцїв покїрливости.“ Але через кілька часу самі запорожцї скинули Гордїєнка і обрали за кошового Герасима Крису. Тодї запорожцї почали ловити своїх розбишак, а у серпні знищено було ватагу Андрюшки Москаля, Ропуха і трех товаришів. Але не надовго покорились запорожцї. Крису швидко скинули і знов обрали Гордїєнка. Він запевняв гетьмана, що буде вірним цареві, одначеж молодцї знов чинили розбої, та на сей раз розбивали і Українцїв, що крамарювали, от з сего й виникла неприхильність народа до запорожцїв і народ уже не вірив їм.

Глава VІІІ.

Після „Руїни“ під урядом Польщі на Правобережї лишило ся одно Полїсся, себ то північна частина сучасної Київської губернії з частиною Волинської. Уся попередня Україна південна і західно-південна (в сучасних губерніях Київській і Подільській) лишала ся пустелею; там було два міста з польськими гарнізонами, Немирів і Біла-Церква, котру Поляки, навпаки умові, не віддали Дорошенкови. Польський король Ян Собеський, що дбав про велику ідею війни з мусульманським миром, не жахав ся думки про відродженне знищеного козацтва і року 1684 універсалом зазначив для мешкання козаків землі на Україні біля Кореуня, Чигирива, Лисянки та Уманї, властиве там, де перше були полки: чигиринський, черкаський, корсунський, канївський, білоцерківський та уманський. А на другий 1685 рік вийшла соймова ухвала, прийняти під батьківське заступництво усіх козаків, котрі забажалиб оселити ся

по Україні, та піддали ся б урядови гетьмана, що буде настановлено від Речи Посполитої, вони мали користувати ся усіма пільгами та привілеями, що надано козацтву попередними польськими королями. Україна хоч і вважала ся пустелею, але вже ховала по своїх степах та лісах самовласне оселявших ся молодців, що шукаючи волі, жили в кущах та очеретах, сяк так харчували ся паловленою рибою, або втреленою дичиною, тай вештали ся по безкраїй та без шляхів пустелї, та напали на татарські загони, що ходили через волинські села й городи ловити ясир; от від сих то Татар вони добували собі зброю та здобч і визволяли з неволї своїх братів христїян. То був перший контингент відроджувавшого ся козацтва. Але королївський універсал та соймова конституція збудили охоту до козацтва в поспільствї Полїсся, Волині та Червоної Руси, що було пригноблено шляхтою: таким робом почала оживати попередне вже згасша боротьба козацтва та шляхетства. Вже 1684 року, ще до соймової конституції, що узаконяла козацтво в Речи Посполитїй, наказний від гетьмана Могиленка, Мирон скрізь розсилав своїх посланців запевняти народ, що королївський універсал дозволяє „хлопам“ зрікати ся покїрливости своїм панам і йти в козаки. Польський реґіментар (війсковий ватажок) звелїв шляхетству ловити таких бунтарів, відряжати у суд і садовити на коли. Але се не синило на далї заходів. По ріжних місцях виникали бунти хлопів, міщан та селян; молодці нахваляли ся топити усіх Поляків, а часом били й мордували осіб шляхетської веревги. Спиняти такі випадки Полякам було тим важче, що декотрі урождені шляхтичі нарівні з козаками одержували від короля „приповідні листи“ набирати охочих в козаки; опираючи ся на се, вони підбивали панських хлопів записувати ся до набираних козацьких полків, хоч сего й не бажать їхні володарі. Ті, яким давали ся „приповідні листи“, звали ся полковниками. З таких козацьких полковників відразу стали відомі чотири: Искра, Самусь, Абазин а найбільше Семен Палїй. Перший оселив ся в Корсунї¹⁾, другий в Богуславі²⁾, третїй на Подїллу, у Брацлаві³⁾, че-

¹⁾ Тепер містечко кавївського повіту біля р. Росї.

²⁾ Тепер містечко кавївського повіту біля р. Росї.

³⁾ Повітове місто Подїльської губ на р. Богу.

твертий у колишньому Білоцерківському полку, у містечку Хвастові¹⁾, що належало перше до єпископа католицького, а тепер віддане Пал'ю, бо король Ян Собеський завважав на потребу козацької сили в війні з бусурменами. Сі полковники і другі, що були менше відомі, почали принадувати в українські пустелі не тільки з України, що належала до Польщі, але й з Молдавії, а найбільше з лівобережної України. Правобережжя Україна, звідкіль ще так недавно утікали цілими гуртами мешканці, спасаючись від татарської, турецької і польської неволі, знов ставала обітованою землею волі. Вже року 1692 сучасник називає тамошні полки вельми людними. По всіх сих полках зародилося і ствержалося одне прямування — визволити українсько-руський народ од польського уряду, повернути хлопів панських у вільних козаків і прилучити, як і поперед, правобережню Україну до Московської держави. Найгорячіше і найпевніше висловлював народну думку полковник Семен Пилипович Палій, через що і здобув народну любов. Про його відомо, що він родом з Борзни, з прадідів козак. Прізвисько його було Гурко. У нього був брат Федір, котрий володів батьківщиною біля города Борзни. В Батурині була в него з братом спільна хата. Для того часу вельми добре вихованого (мабуть в Київській колегії), його записано в нїжинський полк, потім він утік на Запорожжя і там його прозвано Пал'єм за його військові події. За часів пробування його на Січі він здобув собі велику шану. З Січи Палій-Гурко вступив в службу до польського короля Яна III. як раз у той час, як король легально на Правобережній Україні відроджував козацтво. Палій вже поперед був жонатий і мав дочку, котра ще року 1677 пішла за Танського, що згодом год через двадцять, був полковником білоцерківським, а потім київським. Оселившися з королівського дозволу у Хвастові, Палій по смерті своєї жінки, одружився вдруге з якоюсь удовою, про яку ми знаємо, що вона була сестра козака Сави і мати сина, від першого шлюбу, Симашка. Обидва — і шурин і пасинок Палія — увесь протяг діяльності останнього були його певними і вірними товаришами. Як тільки Палій покликав людей на слободи, так і ввалив до него народ український з ріжних боків. — „Тут

¹⁾ Тепер містечко Васильківського повіту на р. Унаві

я найшов край пустелею, писав він р. 1694-го Мазепі, — і робив коло Хвастова, як коло свого хозяйства; великі поля засїяли ся збіжем, мешканців побільшило ся, та не так з польських панських підданців, як з берегів Дніпра, з війська запорожського, та з Волоського краю; і церкви Божі на славу імени Божого я побудував і прибрал! Піп Іван Лукіянов, що їздив з Московщини через Україну на прощу до св. Землі, лишив багато цікавого про Хвастів у той час, як ним кермував Палій. Від Білогородки, що належала до київського Софійського собору, йшов шлях до Хвастова через пустий ліс. Тут не було сіл. Хвастів стояв на горі; в нему навкруги усього житла висипано земляний вал, а поверх него йшов деревляний частокіл. Хвастів подорожному здавав ся міцним не будівлею, („свѣдѣльцами крѣпокъ“) а людом. У земляному хвастівському окопі подорожний закріпив кілька брам, у яких воротах були покопані ями і встелені соломою і там каже той, що бачив, лежала Паліївщина, (себ то Паліїві козаки), чоловіка по двадцять, тридцять, в кожних воротах; вони голі, як бубон, без сорочок, голі і вельми страшні, а через них з сіл не можна було нічим проїхати в ворота: чи дрова, чи солома, чи сіно... з чим би не їхали, — вони все рвуть як собаки.“ Мало не півдня простоявши в Хвастові, подорожні їхали далі, ночували в Паліївому селі Миронівці, а ранком приїхали в город Паволоч¹⁾, що теж належав до тогочасного володіння Палія і був надкордонним его містом. Подорожні туди прибули на пущення передмасляного; в той день справляло ся там багато весіль. Тут вони стріли купу Паліївих козаків, котрі, як побачили тільки проїзжих Москалів, кинули ся дивити ся на них. „Обступили нас, як єсть, ніби ведмедїв. — Все голодранці-безштанки, на иншому й шматка сорочки нема, вельми страшні, чорні, як гарапи і лихі, як собаки: з рук рвуть. Вони стоять та з нас дивують ся, а ми з них у тров, бо таких уродів ми зроду не бачили.“ Подорожний малює Паліївців жебраками; там часом всіма сучасними звістками уявляєть ся, що в володінні Палія було всего багато; тай той же подорожний сам в своїм оповіданні висловлюєть ся: „Всяка харч в Хвастові дешева, здаєть ся дешевша ніж у Києві.“ Покинувши Паволоч,

¹⁾ Тепер містечко сквирського повіту на р. Раствайці.

набравши там на дорогу собі усяких харчів, а для коний вівса і сїна, подорожні рушили на 5 день в „сумну і тужливу подорож“ по пустелі, де не стріли ні городка, ні села аж до наполовину зруйнованого Немирова. Там вони знов набрали харчів, котрі там вже були дорожші, ніж у Хвастові, і знов другою пустелею рушили до Сороки, де вже починали ся турецькі володіння. Той же самий Іван Лукіянов, як вертав ся з св. міст з прочанами, що були коло него у Московське государство, їхав по українській пустелі через Немирів до володіння Палївого з крамарською валкою, що з Туреччини вертала ся. З прочанами їхали укупі Турки і казали, що вони їхалиб з ними аж до Києва, але боять ся Палїя: він їх не випустить, а побє. „Хіба Палїй у царя свого свавольний?“ — питали Москалі Турок. Турки відповідали: „У нас про него ходить страшно-грізна слава і ми нікого так не боїмо ся, як его!“ Дістали ся й до Паволочи. Наказний полковник Палїв, що був там, почувши, що наближаєть ся валка, звелїв вдарити у бубни і лїтаври. Після сего зараз же підданці его, козаки-Палїївці, осїдлали коний і виїхали у поле з хорогвами. „Було їх, каже піп, чоловіка з триста і вискакували вони, як зайці з кущів, купками чоловіка по 20—30, почали гарцювати на конях, кидати списи, стріляти з луків, з пістолїв, а Турки, що проводили валку, як побачили Палїївщину, так і стали ні живі ні мертві.“ Полковник підїхав до крамарів, і до всіх поздоровив ся, а крамарі вгощали козаків горїлкою. Валка отаборилась за містом, в полі, і полковник прислав туди вівса, усяких харчів і меду. Далї Паволочі Турки не стали проводити подорожних; обороняти їх взяли ся тепер палївські козаки. Коли подорожні прибули до Хвастова, Палїя там не було; він їздив до Києва, а замість него всім полком кермувала тоді его жінка. Вона вислала подорожним на зустріч за 5 верст 500 козаків-верховців, а коли валка отаборилась у полі, вона прислала туди мяса, калачів та вина. Подорожні у Хвастові пробули цілий день. Палїєва жінка кликала до себе на обід крамарів та казала: „Чого ви не довели до нас Турків? Най би знали вони, який мій господар Палїй, а я зналаб як їх вгостити. Шкода, що без шани відрядили гостей; я б дала їм проводарів чоловіка з 500 через лядську землю.“ З Хвастова до Києва два дні проводили подорожних Палїївці.

Ся дорого-цінна картина сучасника уявляє побут козаків в правобережній Україні. Надзвичайний між иньшими сей родинний порядок громадського життя, коли як немає полковника, усім его полком кермує его жінка, що зостала ся дома.

Перші роки поселення на Україні козаків, вони не збочували від тої мети, для якої Ян Собєський розпочав відродження козацтва. В краю, що був під урядом Речі Посполитої; козаки без перестану здійсмали війскові походи на бусурмен і особисто ними славив ся Палій. Він, каже український літописець, — не тільки не давав Татарам спустошувати польські та українські кордони, але сам ходив і посилав своїх козаків до Буджацької орди, руйнувати татарські села: нераз доставало ся від них і Очакову. Не раз кримські та білогородські султани, яким допомагали яничари, наступали на Палія з своїми ордами і підходили до самого Хвастова, але Палій все щасливо їх побіджав і прогонив; він взяв у полон одного султана. Повсякчасний вояк з мусульманами, Палій, отжеж, не ухилив ся й від товариських відносин до них, коли вони самі звертали ся до него по-приятельски; так оден раз до него приїздив з Буджацької орди ага з подарунками: сідлом, луком та стрілами. Між Татарами у него були навіть родичі: его сестру колісєто взято було у полон і вона стала жінкою Татарина, а її син Чора-Мурза, як був мусульманином, приїзжав до Хвастова у гості до дядька. Заселялась Україна, збільшало ся військо козацьке і Палій розставляв на постій своїх козаків по Полісєю в маєтностях не тільки королівських, але й духовних осіб і родовитої шляхти. А позаяк козакам не давали повної плати, а вони считали ся королівським військом, то вони й збирали з мешканців у свій хосен „борошно“. Під сим словом тоді розуміло ся не одне борошно, як розуміють се слово тепер, але й гроші, вози з кіньми і усякий хозяйський наряд; одним словом усе, що здавалось би козакам для їх господарки. Палій у своєму полку був нїби „удільний господар“, а те що він розставляв козаків по чужих маєтностях вело до того, щоб згодом можно було поширити скільки мога територію свого полку, розповсюдити козацтво і віддати ему панованне над краєм, що належало тепер до польського шляхотства. Другі полковники козацькі, як Йскра,

Самусь, Абазин, теж дбали про збільшення людности заможним людом та про розвиток козацтва. Абазин звав ся полковником подільським і піклував ся, щоб заселялась спустошена Брацлавщина, дякуючи єго піклуванню й з'являли ся село за селом біля Немирова, Винниці, Глинець, Брацлава. Заселяло ся Подністрове. На новоселиці приходили з Молдавії і лівобережної України, а теж і з Волині, та Червоної Руси. Всі новоселяне робили ся вільними козаками і складали на козацький лад сотні. Таким же робом доповняли ся полки Искри і Самуся, як казали Поляки, гультайством (бродягами) і усі за одно тримали ся Паліївщини. До р. 1688 новосельчане правобережної України не бороли ся отверто з Поляками, хоч, як Українці, вони ще з батьків та дідів не любили їх. Але року 1688 Палій через гетьмана Мазепу прохав царя прийняти під свою високу руку всю Білоцерківщину та Хвастівщину і відчислити до реґіменту війська запорожського. Се визначало, що правобережне козацтво в голос починає висловлювати те, що воно мало на думці. Уряд московський не міг відважити ся на таке діло, через яке треба б було порвати єднання з Польщею, після того як недавно укладено згоду. Палій одержав відповідь, що виконати те, чого він просить, не можна; але як він сам своєю особою і укупі з ним другі забажають уступити під царську руку, то най рушають на Запороже, а з Запорожа їм буде вільно перейти в українські міста. Певне, що такий дозвіл не відповідав бажанням Палія: се дозвіл дотикав ся поодиноких осіб, а Палій бажав піддати усе правобережне козацтво під єдину владу і уряд єдиного козацького гетьмана. Палій мав на думці поварити Росію з Польщею. На се вказує єго лист до царського київського воеводи, де сповіщало ся, ніби польський король нишком погодив ся з бусурменами шкодити Росії.

Не відомо, чи вистежені Поляками заходи Палія, відірвати від Речи Посполитої правобережну Україну, чи козацькі напади на шляхотські маєтності причинили ся до сего, тільки Поляки схопили десь Палія і закинули у тюрму у Немирові. Але він скоро визволив ся. Тим часом, як він сидів у тюрмі, гніздо Паліївців — Хвастів, захопили Поляки і от через те, що Хвастів з давних давен вважав ся маєтністю католицького єпископа, то туди на вернули сьвященники і хотіли повертати

православні церкви на уніяцькі, — коли се вернув ся визво-
лений з неволі Палій, вигнав їх і кажуть, наче б то де яким
завзятим звелів відрубати голови. Небавом р. 1689 Палій пи-
сав до Мазепи, що польський король прощає его вчинки і ра-
дить лишати ся слухняним ему та Речи Посполитій, окрім
того обіцяє ему свої милости, але він, Палій, з своїми коза-
ками ні за що не хоче бути під урядом польських панів; всі
козаки того тільки бажають, щоб бути під урядом великого
царя. Палій прохав поради, як ему поступити, коли на
Хвастів навалить польські корогви: чи ему бігти до Києва під
захист царського уряду, чи обороняти ся, чи чекати заплоти
від царя? Гетьман Мазепа від себе равав московському уря-
дови, прийняти Палія і вказував на спустошене місто Трипілля,
що по умовах згоди належить до царських володіннь на пра-
вому боці Дніпра. Там, здавало ся, можна було оселити Па-
лія з его полчанами, бо з сего буде користь державі та й за-
хист Києву. Але з Москви одержано відповідь першого змісту:
неможна ніяк прийняти Палія з его полком, а можна прийняти
его самого, як він прийде перш на Запороже, а потім перейде
в українські міста. Після того Палій, не вважаючи на дві
царські відмови, его прийняти, щиро допомагав Москалям на
війні з бусурменами. Року 1690 Палій, як добрий знавець
міста на Низу, кермував козацьким гуртом, що послав Ма-
зепу і з ним укуці щастливо утворив військовий похід під
Кізикермень. Р. 1692-го відносини Палія до Поляків стали ще
більше ворожі. На се вказує оригінальний лист до Палія від
пана Дружкевича, котрого настановлено від Речи Посполитої
за комісара, щоб пильнувати за козаками: „З пекла родом
немилостивий сине! Ти цуравш ся підданства королеви; ти
насьмілювш ся називати ся полковником від руки царської
вельчности, ти все кажеш, ніби границу тобі вказано по Случ,
ти лякавш зруйнувати володіння польські по Вислі і за Вислою.
Сьмішні твої страхання! Чи ти памятавш, як ти колись при-
шов до мене оперше в коротенькій свитині, залатаній полот-
ном, а тепер ти вище рота задиравш носа. Король тебе так
нагодував хлібом, що він у тебе геть з рота лізе! Ти зробив
ся паном у Хвастові, сеж королівська земля, ти розграбив
Полісе, та ще обіцявш рушати наїздом на наші міста! Гляди,
бо будемо бити як ворога!“ Після таких пострахів Палій знов

звернув ся до Мазепи і просив поклонитись за него перед царем, а гетьман знов звернув ся до царя з суплікою, малюючи его чоловіком щиро прихильним до царя, а щоб заспокоїти страх уряду московського, стати в негарні відносини до Поляків, гетьман писав до приказу: „З вчинків польської сторони видно, що вона не боїть ся порушати згоди, коли до себе приймає з під високодержавної царської руки запорожців: торік їх 700 з отаманом Гладким пішло у Немирів, а потім було прийнято у королівську службу ще 400 чоловіка.“ Але уряд московський казав все теж, що і перш казав з приводу Палія. У грудні тогож року Палій писав до гетьмана, що Поляки страхають, що проженуть Паліїв полк з Поліся, а татарські мурзи обіцяють ему 40.000 орди на допомогу, як він піддасть ся під кримського хана. Але він, Палій, бажає бути краще під урядом православного царя. Гетьман знов клопоче за Палія. „Як, — висловлював ся він у своєму допису у Приказ, — тепер не дати Палієви допомоги, то що би він, як прийде до скруту, не звернув ся до бусурменів і буде від того більше біди, ніж від якого небудь Стедика Ягорлицького, що назначено з татарської руки гетьманом на правий бік Дніпра, або від клятого Петрика. Поміж військових людей Палій має велику шану і за ним піде багато. Хоч царська величність і вказує ему, як перейти під царську руку, але він не задовольняєть ся тим: він хоче при собі вдержати усіх людей, що тепер під его урядом, а в Хвастівщині у него оселило ся зо три хат і город Хвастів він бажає вдержати за собою, бо він его вибудував і укріпив.“ Мазепа радив вийти у зносини з польським урядом і попробувати підвести діло так, щоб Палія можна було прийняти.“ А московський уряд лишав ся з попереднім своїм рішенням і суворо заказував гетьманови втручати ся у колотнечу, що виникла між Палієм та Поляками.

У другому 1694 р. Палій укупі з козаками, що вирядив гетьман, побив Татар на р. Кодимі і зате одержав від царя нагороду. Але зараз же між ним та Поляками виникло вельми велике непорозуміння. Козаки нападали на шляхотські волости і переманювали підданців панських у козаки. Щоб помститись за се, коронний гетьман написав до Палія грізний лист, де корив его ріжними огидливостями, а у слід за тим заступник Дружкевича, регіментар Поляк Вільга, що стежив козаків, ру-

шив походом на Хвастівщину з польськими корогвами та козаками, що були вірні Речи Посполитій, під урядом своїх полковників Искрицького та Яреми Гладкого. Вони в один день 29 грудня напали разом на кілька міст Паліївщини. Але Паліївці себе обстоляли, а Савва, шурин Палія, виявив свою завзятість та оборонність. Вільга думав, що мешканці, що оселилися у Хвастівщині, перелякають ся Поляків, відступлять Палія і сами віддадуть его у руки Поляків. Але Вільга в своїй сподіванці помилив ся і залишив думку добувати собі у руки Палія, або вигонити его з Хвастова; а Палій у марці 1694 р. приїхав сам до гетьмана Мазепи і пробував переконати его, о скільки буде корисно царській державі, прийняти его з Хвастівщиною у підданство. Гетьман вгощав Палія, дарував ему подарунки, як з власного добра, так і з військового скарбу, але вважаючи на те, що цар не хоче прийняти его у підданство і через те порушати згоду з Польщею, радив Палієви не гнівати польського короля. „Ну, та я, — відповідав Палій Мазепі, — присягну на вірність королеви, випущу полонених жовнірів польських, які у мене є, не зарікаю ся й піхоту посилати до короля; як звелить. Але з Хвастова ні за віщо не піду, як сего хотять ляхи, а як стануть сильно наступати, то хоч би завчасу до якого запустілого міста мав я прихилити ся.“ І справді Палій, як вернув ся від гетьмана, без надії одержати заемогу з лівобережної України, послав до короля якогось Напугу з скаргою, що Поляки хотіли вигнати его з Хвастівщини, і вкупі з тим же Напугою відрядив до короля полонених Татар, як трофеї своїй недавньої побіди над невірами. Король у свому листі похвалив Палія за події проти бусурменів і сповістив, що пошле до коронного гетьмана наказ нагородити козаків, що брали участь у останньому поході і на далі не турбувати Палієвого полку. Таким робом між ним і королем знов здавало ся, повстало єднання. Сам коронний гетьман лаєсково звертав ся до Палія.

Потягла ся війна з Турками. Польський уряд, що мав потребу у козаках, яко військовій верстві, повинен був дивити ся крізь пальці на те, що очевидячки хотіли визволити народ з панської влади. Але, як тільки ся війна кінчила ся, Полякам вже не було чоґо спускати козацтву і вони почали очевидячки зазначати его зовсім шкодливим для устрою свого

шляхетського загалу. У протяз кількох років на Україні діяли ся один по одному випадки, з яких було запевне знати, що з відродженням козацтва невідмінно почне ся страшне ворогованне українського люду з Поляками. От, наприклад, в маєтності пана Стецького робітник підданець — Прокіп, приманивши 200 чоловіка Паліввих козаків, навів їх на двір свого пана; козаки по своєму попорядкували коло панського добра, побили вірного панського урядника, а Прокіп кричав такі славетні слова: „За Вислу ляхів прогнати, щоб їх і нога тут не постала!“ Надзвичайно, що тоді козаками у їх боротьбі з шляхетством, найбільше допомагали самі Поляки. Шляхта користувала ся козаками у своїх повсякчасних сварках і наїздах між собою, через що у скаргах на свавольство козаків вказуєть ся часто імя з шляхти, що кермує козацькими свавольствами. За таких наїздів козаки займали панський скот, грабували хатне збіжжє панів, были шляхту, маючи на меті мордованнем забрати у них гроші, знищували документи, по яким володіли маєтностями. Часом козаки робили Полякам неможливі вчинки, що виявляють велике ворогованне і бажанне розірвати ся з Поляками. На козацького полковника Кутиського-Барабаша усе шляхетство Київського воеводства скаржило ся, що він розставляє своїх козаків по володарським маєтностям і дуже тяжко збирає „борошно“. Коронний гетьман до него відрядив посланців з володарів, виговорити єму про се, а Кутиський-Барабаш посадив їх у тюрму, не давав їсти і гніваючись так висловив ся: „Я, а ні короля, а ні гетьмана не бою ся; в мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба теб відати: де Барабаш там нічого не маш.“ Такий же вчинок зустрічаємо ми р. 1697 за часів, коли у Польщі не було короля. Після смерти Яна III. сотник Палієвого полку Цвіль з своїми козаками напав на калтурового*) суддю Сурина, що їздив у село Калинівку для виконання свого обовязку судця. Козаки зустріли его на дорозі і закричали: „Бийте ляхів, бийте! Нехай не їзять на суди; тут наш козацький суд!“ З такими словами козаки побили й самого пана,

---

*) У Польщі на той час було заведено, як пема короля, зачиняти попередні суди і назначали ся нові суди звістні під назвою калтурових, бо мали силу доти, поки не обрано короля.

що сидів на бричці, і його челядь, забрали у него гроші, зброю, шматте, харчі, а усі судові папери повикидали та знищили.

За короля Августа II. зараз після згоди з Туреччиною, р. 1699 в Польщі було зібрано „примиряючий“ сойм, котрий названо так через те, що його скликали маючи на меті ствердити умову згоди з Туреччиною. На сему соймі було ухвалено розпустити військо і знищити козацтво, бо воно було відроджене за покійного короля Яна III. тільки на час війни з Турками. Палій володів Хвастовом з королівського дозволу, але тепер Речі Посполитій не треба було його послуг, та й було страшно, каже Поляк — сучасник, тримати сусідою того хлопа, котрий не тільки ніколи не слухав гетьманських ордонансів, але захопив біля Хвастова маєтности ріжних панів і повернув їх на житло своїм козакам, через що хіба тільки самі великі пани могли брати якусь користь з своїх маєностей. Сю звістку стверждає та сила скарг за 1699 р. на те, що, з приводу становищ, котрі займають козаки та неслухняність власних підданців, котрих настроюють козаки, володарі з своїх маєностей не одержують ніякої користі. Виконуючи ухвалене соймом, коронний гетьман видав універсал до полковників: Самуся, що був наказним гетьманом від Поляків, Палія, Искри, Абазина, Барабаша і взагалі до всіх козаків. Він їх усіх оповіщав, що сойм Речі Посполитої ухвалив розпустити військо козацьке, що з сего часу залишаєть ся усяка козацька служба і козаки вже тратять право займати становища по яких небудь маєностях: королівських духовних, або шляхетських, всі ті, що там є, повинні звідтіль вибрати ся, иначе будуть вважати ся за свавольні і непокірливі ватаги, і він, коронний гетьман, звелить знищити їх, як ворогів; завважаючи на се, він лаштує декілька корогов і полків піхоти. По звіткам сучасного історика, єпископ католицький прислав до Палія двох свьящеників, яко своїх комісарів, вимагати повертання на маєтности. Сих свьящеників Палій посадив у тюрму, потім геть вигнав і відповідав: „Я не вийду з Хвастова; я заснував его на вільній козацькій Україні; Речі Посполитій нема діла до сего, я же справжний козак і гетьман козацького народу.“ Тоді коронний гетьман, як оповідає той самий сучасний історик, задумав загнудати грубого хлопа не роздуваючи великого вогню, і наказав генералу Брандту, що

етояв з порученим ему гуртом війська у Білій-Церкві, схопити Палія. Бравдт поручене ему діло спорудив так: він відібрав кілька десятків чоловіка і звелів їм притаїти ся в лісі недалеко від Палієвих пасік, а в Хвастів до Палія послав жида, котрий перше мав з Палієм торгіві зносини. На сей раз жид повинен був прикинути ся, ніби приїхав купувати мід і сим робом виманити Палія до пасік. Але Палій тоді був п'яний і не поїхав сам, а послав з жидом свого пасинка Сімашка. Сімашко вже був на чверть милі від міста, як оден пасічник сповістив Палія, що біля пасіки у лісі з'явили ся якісь люди і стоять, сховавши коний, за гиляками дерев. Палій послав на вздогін, сповістити про се пасинка. Сімашко зараз же у полі убив жида, з яким їхав, вернув ся в Хвастів, зібрав козаків-верхівців, пішов з ними на засаду і знищив її. Після того вже на другий рік, як се видно із сучасних актів, коронний гетьман Яблоновский послав під Хвастів регіментаря Циньського з 4000 польского війська. Але Палій ваздалегоди провідав про наміри Поляків, зо всеї своєї Хвастівщини скликав мешканців з жінками і дітьми у місто і звелів біля старого міста збудувати загороду, куди звелів навезти хліба, та сїна і скласти его у скирти, бо мав думку боронити ся хоч би й довгий час. Коли підійшло польське кварцяне військо, підполковник Гольц виступив з его 3.200 гранадиєрів, підійшов в ночі до загороди і пустив в скирти та хліба гранати. Зробилась пожежа, тут згоріло кілька козаків. По звісткам польского сучасника, Палій спекав ся коронного гетьмана тим, що прислав ему кілька барил з грішми, тоді Поляки відійшли і стали на зимових квартирах в місточках і селах коло Хвастова, а потім небавом зовсім вийшли звідтіль. Українські літописці малюють се діло инакше; вони кажуть, що Палій, сподїваючись нападу польскої військової сили на Хвастів, ваздалегоди розмістив своїх полчан в засаду, а сам з иншими полчанами зачинив ся в місті. Ті, що стояли в засаді, вдарили на Поляків тоді, коли Палій напірав на них з міста і таким робом Поляків відогнано від Хвастова. Польский історик каже, що коронний гетьман, як в той час думали, вельми був неприхильний до намірів короля Августа, починати війну з Швецією одностайне з московським царем; навпаки, він хотів, щоб Річ Посполита, покінчивши довгу війну з Турками, почала

нову війну з Московщиною. Але о скільки справжнє судили коронного гетьмана Яблоновського его земляки, про се дізнають ся хіба в долині Йосафатовій, зазначає польський історик. З тогочасних дїл видно, що польські жовніри, повертаючи ся з під Хвастова, терпіли від українських мешканців різні зневаги та наруги. Сам Палій, каже польський історик, як спекав ся польскою військовою сили, не тільки не думав віддавати Хвастів Полякам, але й знов почав захоплювати під своє володінне маєтности різних панів та руйнувати шляхотське добро.

Приятельські відносини Палія до гетьмана Мазепи стали по троху зменчати ся. Вже 1694 вони, як кажуть, розбили глек. Мазепа в своїх сповіщенях в Приказ, зазначав, що Палій став вже не той, яким він досї був, що він починає вже єднати ся з Поляками, а від него, гетьмана, в сїм не криєть ся, его власні полчане кажуть про него, що він свою службу на два боки уявляє — і Полякам і православному цареві; до того же без впину пє. Але для людського ока не переставав бути приятелем правобережного полковника і Палій приїздив в гостї до гетьмана на весїлля его небожа Обидовського. У гетьмана з'явилась і заздрість і досада на Палія, через те, що его слава що дня виростала та вабила до него народ не тільки правобережний, але й лівобережний; всі Українці бачили, що Палій справжній лицар-козак, а що до Мазепи, то ніяк не могло зникнути переконання, що він прикидаєть ся Українцем, а як розглядати добре, то він Поляк, що наскрізь пройняв ся польським духом. У таких відносинах був голова правобережного козацтва з українським гетьманом, коли шляхта почала уявляти більше й більше лютого роздратовання проти Палія та всего козацтва. В 1701 р. на соймику волинського воеводства на послів, виражених на генеральний сойм, наклали обовязок добивати ся, щоб коронний гетьман виконав соймовий декрет 1699 р. велїв знищити козацтво, прогнати Палія, а всю его старшину продав „інфамії“. Так же ворожо про козацтво відгукнуло ся шляхотство й київського воеводства в листопадї тогож року, висловивши в інструкції, що дали своїм послам на сойм вимагання, вигнати Палія і знищити козацтво. Таким робом шляхотство південно-руського краю виступило проти козацтва з рішучим наміром викорінити его з тої землі, що

Польща вважала своєю власністю. Під впливом рішучих вимагань від шияхти, король Август II. звелів Пал'єви вивести все козацтво з воеводств київського і брацлавського і розпустити кінну й пішу козацьку міліцію. У літку 1702 р. Поляки почали виконувати постанову свого сойму і зміст королівського декрету: володарі коронних маєтностей і „дідичні пани, з озброєною силою кварцяного війська і панських гуртів почали наїзжати на українські міста, вимагали вигнати козаків і піддати край під шляхотський догляд. Тоді проти шляхотства південно-руський народ почав уживати заходів, які лякали панів відродженням страшною для них епохи Богдана Хмельницького. Перші ознаки таких заходів уявилися в Богуславі. Самусь, що з наказу короля Яна III. називався наказним козацьким гетьманом, жив перше у Винниці; як Поляки погодилися з Турками, то вирядили звітіль його і звеліли жити у Богуславі, тільки як полковнику, але вкупі з тим доручили йому бути осадчим, себ то скликати новоселян у богуславське староство. Тепер у Богуславі несподівано назначено було підстаросту, котрий і прибув у се місто відібрати його під свій уряд. Самусеві з козаками звелено геть вибирати ся. Але на той час у Богуславі у Самуся були: другий козацький полковник Харко Искра і Пал'їв пасинок Сіماشко. Новий підстароста зараз, як тільки прибув, почав в'їдати ся з мешканцями. Їго за се вбили, а у сьлід за сим почали бити жидів. На зразок Богуслава теж саме почали робити і по других українських місцях. Прогнали, а трохи й вибили шляхтичів та жидів в Корсуні і в Лисянці, а після того почали з новоселиць виганяти польських осадчих, що скликали на мешкання новосельчан іменем своїх панів. Пасинок Пал'їя Сіماشко заохочував народ до повстання, хоч Пал'їй і оповіщав гетьмана, що Сіماشко в повстанні опинився не нарочно. Пал'їй запевняв, що він сам тому не радий, що робить ся, і просив поради, як йому поступити ся. „Не вмішуй ся у се діло, а сиди, як сидів“ відповідав йому гетьман. Самусь з свого боку тричі звертав ся до гетьмана. Він сповіщав, що взагалі усі козаки правобережні бажать піддати ся під високу руку царської величності, і бути під одним регіментом гетьмана, якого признає цар. „Вже зо всіх наших міст, — сповіщав Самусь, — вигнали польських старост, панів і жидів, а багатьох жидів вихрестили;

Поляки ще сидять у одній тільки Білій-Церкві; але звідтіля всі мешканці вибігали, а у замку лишилися служилі Поляки; до них пристали ті, що утїкли з Корсуня і з Лисянки, та ще набереться чоловіка 50 шляхти: вони собі чекають з Польщі заемоги, але ми чуємо, що король з шляхтою в незгодї. Я приневолений мусїв боронити ся від Поляків: а вже ж вони хотїли мене загнати на той свїт. Не дають Поляки менї під старість і крихти хлїба зїсти. Вони хотять дїтий моїх варити в казанах.“ Самусь сповїщав, що хоче неодмінно воювати з Поляками і здобувати Білу-Церкву. Він благав прислати якийсь полк на заемогу і заздальгїдї кому слїд казав, що як почнуть его Поляки тиснути, то ему більше нїчого не зостаєть ся, як утїкати на лївий бїк Днїпра. Мазепа відповїдав: „Заемоги тобі не подам і без царського наказу тебе не прийму. Без мого відома ти почав, і кїнчай, як знаєш, по своїй волї:“ У своєму допису у Приказ Мазепа додавав замітку, що Самусь се робить мабуть, з чужого розуму, сам він чоловік простий і невчений і ледві чи й мїркував ся б він без чужої поради. „Бунт швидко розпросторюєть ся, писав гетьман, вже від низу Днїпра й Бога по берегах сих рїк не лишило ся жадного старости, вибили багато мїщан-Поляків і жидїв, инчі самі тїкають у глїб Польщі і кричать, що настає нова Хмельницина. Хоча б те, що скоїлась колотнеча на правобережю, нам дуже на руку. Нехай пани-Поляки знов з вчинку Самуся відають, що народ український не може вижити у них у підданствї; через се нехай перестануть домагати ся Києва та усеї України.“

З царського наказу у серпнї р. 1702 гетьман присоглашав Палїя з его полчанами, брати участь у війнї проти Шведїв. Палїй відповїдав, що він і радий би послужити цареві, та не сьмїв виходити, бо в Коростошовї на него збираєть ся польська військова сила, і як тільки він вийде, то вони й Хвастїв зруйнують і людий православних перебують. „І весь свїт знає, висловлював ся Палїй, що Поляки вже не одного сина східної церкви вирядили з сего свїта і багато христїян мечем стрїбили в нашїй Українї, котру треба оплакувати.“ Палїй благав гетьмана про ратунок. Але гетьман не сьмїв вмїшувати ся, хоч і писав до Приказу, що на его думку можна було б поратувати Самуся, тільки зпотаїна. Гетьман сам повинен був

стерегти ся. Турбованне правобережних козаків проти польських панів могло відповідно обізвати ся теж і на лівому боці Дніпра, бо недавно ще запорожці з Петриком підбивали посільство проти своїх панів. Тепер, коли на правобережю, тільки що почали розправу з Поляками і з жидами то й на лівобережжі, у переяславському полку, почали поривати ся бити жидів. Бити Поляків та жидів українському народови здавало ся ділом принадливим, утіканне з лівого боку на правий збільшало ся найбільше, коли між народом панувала неприхильність до московського уряду. Мазепа писав до Приказу: „Всі селяне на мене ремствують; тут кажуть, нас згублять Москалі і у кожного думка утікати за Дніпро.“

Шляхта воеводств кийвського, подільського і волинського оповістила посполите рушення всеї своєї братії, щоб втихомирити козацьке і хлопське повстання, котре Палій попустив у Богуславі та Корсуні. Головним робом коронного гетьмана просили вигнати з Хвастова Палія. Посполите рушення місцевого шляхотства у той час вважало ся єдиним тільки заходом ратунку, бо польське кварцяне військо покликано у середину Польщі, щоб відбивати напади Шведів. Тим часом Самусь рушив на Білу-Церкву, написав до гетьмана Мазепа, що хоч замок там — добра фортечка, але у нему обмаль людий і не вдержить ся проти него. 7 вересня, з табору під Білою-Церквою, Самусь розіслав універсал до всіх козацьких старшин; універсалом сим він сповіщав, що присягнув за весь український народ до смерти бути вірним царській пресвітлій величності і бути покірливим гетьманови Мазепі, що тепер він з козацьким війском під Білою-Церквою воює проти ворогів-Поляків, і усі з ним у одну душу будуть добивати ся, щоб свого часу Поляки на все пішли з України і вже в неї більше ніколи не вертали ся. „Благаю вас, панове, висловлював ся Самусь, прикладіть все пильнованне ваше, зберіть з усіх міст подністрянських охоче товариство у сотні та тисячі і поспішайте ся стати з нами за одно. Як Бог тільки нам запоможе узяти білоцерківський замок, ми не станемо гаяти часу і рушимо на ворогів наших польських панів.“ Сей універсал прислано подністрянським козацьким старшинам Валозону, Палладію та Рингому.

Самусь недурно тоді звернув ся аж у подністрияський край. Богуславське та корсунське повстання, що підняв Самусь, пішло на захід до Богу і Дністра. Хлопи, жадні крови шляхетської, як висловлювали ся Поляки, „повстали“... Місто за містом, село за селом вибивались зпід влади панів і скоро повстання простягло ся аж до Каменця. Подоляне просили Палія, бути „патроном“ народного повстання проти Поляків. Палій хоча потай і був у приязни з Самусем, але спочатку не виявляв одкритої ворожнети до всіх Поляків. Він, як би йшов за порадою Мазепа — не втручуватись до повставшого бунту. Але сама шляхта розлютувала его, раз-ураз тикаючи пальцем на Палія, як на свого першого ворога і наполягаючи перед коронним гетьманом, щоб він перш за все випровадив свого чоловіка з Хвастова. Отже Палій пристав на заклик Подністрия.

Він зараз вирядив на заемогу одному з подільських ватажків, Паллядію, свого невтомного пасинка Сімашка і ще якогось Лукіяна з частиною своїх полчан. Одночасово Палій відправив 1500 своїх полчан в другий бік, до Білої-Церкви, на підмогу Самусеві, а потім і сам туди поїхав. — Дві неділі простояв Самусь під Білою-Церквою. Козаки насипали шанці. Тоді прибув до Самуся якийсь Косовський і від імени нового гетьмана коронного Бронима Любомирського сказав, що як Самусь покине зброю і буде покірним волі королівській, то ему і король, і Річ Посполита простять за все, що скоїло ся у Богуславі, Корсуні і по других містах, де вибито Поляків і жидів. Самусь відповів: „Ми тоді тільки запобіжимо ласки у короля і Речі Посполитої, коли у нас по всій Україні від Дніпра до Дністра і вгору до Случа не буде й ноги лядської“. На поміч польській залозі у Білій-Церкві рушив регіментар Рушиць з двома тисячами війська. Прочувши про се, Самусь відійшов від Білої-Церкви і вкупі з полковником Искрою взяли на Котельню, де, йшла чутка, стояли Поляки. До Рушиця пристав пан Яків Потоцький з надворними корогвами і ополченням шляхти київського воеводства. З Самусем було тисяч коло двох своїх козаків та півтори тисячі Паліївців під проводом Омельченка. Поляків було більше, але у них не було ладу і часто стояли сварки: Рушиць і Потоцький сперечали ся на першенстві. Польське військо з під Котельні рушило

на Бердичів. 16-го жовтня козаки й собі підійшли до сего міста. Потоцький бажаючи перетягти на свій бік жовнірів Руциця, споював їх; отже коли в головах у шляхти добре шуміло, раптом увірвались козаки і почали рубати на право й на ліво; багато кинулось тікати, але зі страху потрапляли в воду; сам Потоцький ледви утік. Козаки вкупі з холопами, що пристали до них з сусідніх сіл, розграбували табор Потоцького. Руциць з частиною війська сховав ся у замку; але не пройшло і чверть години, як козаки взяли замок. Руциць в одній сорочці утік до волинської шляхти, що таборувала недалеко, а все его військо було до ноги вирубано. Місточка: Пятка, Слободище і др. за Бердичевом пристали до козаків.

Розправившись так з польським війском, що йшло на допомогу білоцерківській залозі, Самусь і Искра вернулись знов під Білу-Церкву. Там підчас его небутности, стояв, як і перше Палій, хоча не весь час: він навідувався потроху і у Хвастів, лишаючи провід над війском своякови своєму потітці, Михайлови Омельченку. Балакали, що Палівви приключилась якась хвороба на голові, але сам він жартував і говорив: „Коли не напюсь, то й не здужаю“. Чутка була, будім его обійшло те, що Самусь не віддав ему своєї булави після того, як громада подільська просила его бути патроном, се б то керманичем повстання. — Сім неділь стояли козаки під Білою-Церквою і наостанку вони взяли се місто в кінці листопаду. Козакам достало ся 28 гармат і сила пороху, олова і гранат. Кажуть, що Палій триумфуючи в'їхав туди шестернею в кареті, щоб показати, що він єсть пан полковник білоцерківський. Всі три проводирі козацькі прислали до Мазепи спільний лист, просили прийняти Білу-Церков під царську руку, настановити туди осадчого і вже більш не вертати її Полякам.

Від Білої-Церкви Самусь рушив на Немирів, де Поляки озвірили поспільство проти себе, жорстоко катуючи зловлених бунтарів хлопів. У Немирові, опріч тамошного поспільства, стояла польська залога і було трохи шляхти з воеводств брацлавського і волинського. 10.000 козаків підступило до міста; зараз же поспільство піддало ся своїм одновірцям і Немирів легенько взято. Всіх Поляків і жидів замордовано, опріч тих з жидів, що нахилили ся прийняти віру християнську. Тодішній

сучасник Залуський переказує, що хлопи замордували коменданта, обрубали йому руки і відрізали губи, а у єзуїти Цаполовського живим обідрали шкіру з бороди. — Потім козаки кинулись на Бар і взяли сто; невеличка польська залога утїкла до Межибожа.

Саме тоді, як Самусь з Палієм добували Білу-Церкву, в прибожській і подністрянській стороні творило ся таке, що нагадувало часи Богдана Хмельницького. В Брацлавщині якийсь Хведорина і Тригуб, хлоп-втікач, ще в липні згуртували ватагу бунтарів „гультяїв“, накинулись на Ілинці, маєтність Лещинського, поранили і покалічили тамошнього панського губернатора (управителя); потім повстанці розсипались по околиці гуртками; сі гуртки, зміцнені пристававшими хлопами, чинили усякі злочинства по маєтностях Жовківського і Юрія Любомирського. — На Поділлю (власне в подільському воеводстві) пролягали „левенці“, відповідно товмаченню тамошньої шляхти — розбишаки, що робили забаги на добро і на людей шляхотського походження. Треба звернути увагу, що тільки недавно воеводство подільське, разом з Каменцем, від Туреччини повернуло ся до Польщі. Польські пани почали заводити там осїлости і приманювали осадчих ріжними пільгами напр. від робіт і податків на якийсь час. — Але новосельці, приходячи, не осїдали ся міцно на одному місці, а вештали ся від одного пана до другого і готові були бунтувати. Поруч з панськими слободами полковник Абазин заводив козацькі слободи з усяких виходців і сі слободи підтримували по всему краю козацький дух. Отим ще не закріпощена міцно панами людність раптом заворушила ся, і в вересні шляхта скаржила ся, що хлопи, знявши бунти, не дають спуску ні шляхті, ні губернаторам. Поспільство збігало ся з усіх країв з жінками і дітьми до подністрянського полковника Абазина, заклятого ворога Поляків і жидів. На підмогу ему прийшов Палїв пасинок Симашко: по двадцяти волостях вибили вони орандарів-жидів, вигнали Поляків і оголосили край козацьким. Шляхта спасалась, утїкаючи до центральної Польщі, і забирала з собою все, що тільки успівала ухопити на швидку руку, пильнуючи найбільш забрати папери на володінне маєтностями, щоб згодом мати на них легальне право. Жиди з жінками, дітьми і крамом теж прямували туди-ж; їх по дорозі грабували не тільки козаки, але навіть

й шляхта. Були місця, де не зосталось жадного жида і католика. Став ся такий переполох, що люди не знали, кого їм і бояти ся, чи козаків, чи Поляків; а до того ще деякі дідичі з шляхти, користуючись з ворохобні, нападали на своєюж таки братію-дідичів, з якими попередю мали сварку, і нищили все пожежею і рабованнем. Ватаги посполитих множили ся не днями, а годинами і звали себе не инакше, як козаками Палія і Самуся. — Так напр. одна ватага, напавши на панську маєтність, схопила жінку губернатора і стала кричати, щоб віддала жида: „Давай нам, сяка-така, горілки, бо ми будемо з тобою чуда творити; пізнавш козаків Самусевих! Куди поділа жида? — кажи, а то ми вкупі з тобою і твою хату перевернемо!“ У жидів випивали горілку, нівечили посуду і добро, самих мордували, а трупи кидали собакам. Молодці чигали шляхами за шляхтичами-втікачами; як зловлять кого — катують дубиною, топчуть ногами, а потім ведуть до річки, страхаючи утопити і або обдеруть і роздягнуть, привяжуть до дерева і покинуть на волю Божу. — Усі ватажки таких гуртів звали ся полковниками. Зимою 1702—1703 р. на Поділлю явив ся якийсь Хведір Шпак; він величав себе полковником війська запорожського. Шпак писав до коменданта каменецького, що він йде на панів, що йти єму велів сам король, бо дідичі пани чиняють утиски своїм підданцям наперекір королівській волі. Є звістка, що під назвою Шпака розбишацтував осадний Білоцький з людьми, що до него понаходили, і немало католиків та жидів продав він Татарам. З инчих полковників, що збунтували Могилів, Калюс, Ушицю, Лоївці, Козлів, Лятаву, Ластівці, Яришів, Жван то що, відомі: Скорич, Мидопака, Аксентій Сотник, Дабяжа, Дерикаликя; ватаги їх сплодили ся переважно з Молдаван. — Розправляючись з ворогами руської віри і руського народу, вони не обмежувались на простому душоубстві, а ще додавали до того пекельних мук, відрубуючи руки й ноги, на силуючи шляхотних жінок і дівчат, знущаючись з костелів і шкіл жидівських. Але почувавши себе безсильними, бунтарі не сміли зачіпати огорожених міст, а робили напади тільки на такі осілости, які стояли на відкритті. — Ого тільки і всього, що напали вони на місто Старокопчанів і впевь зруйнували его. Міщани-уніяти і католики — були їм ворогами, як жида і шляхта, але пра-

вославні міщани подекуди сами прилучали ся до бунтарських гуртів і вкупі з хлопами вельми шарпали Поляків та жидів.

Довго для шляхти й жидів на Поділлю не було инчого ратунку, як втікати. Так зване кварцяне військо воювало тоді проти Шведів, і тільки 4-го грудня польвий гетьман Сінявський видав універсал, сповіщаючи, що йде тушити козацький бунт. — Хоча повстання було зовсім хлопським, то б то мужичим, але потом за участь в нему притягли до суду багато осіб з шляхотської верстви. Ми споминали вже, як де-хто з шляхти під час ворохобні робив звичайні наїзди оден на одного. Опріч того, лишило ся трохи православних шляхтичів, що не зрадили ще, як инча братія їх батьківську віру. Таким останнім могіканом свого часу був тоді Данило Братківський. Добре вихований, він кохав ся в літературі і надрукував по польски працю під назвою „Świat po szczęści przejrzany“ („Світ переглянутий по частинах), де в сатиричному тоні виставляє вади шляхетської суспільности. Сей добродій зібрав коло себе товариство шляхтичів, що ще, як і він, не відцурали ся православної віри і укупі з ним на соймиках вовводств київського і волинського уложив інструкцію послам, що вибирались на сойм до Варшави; там поставлено було вимагання запоруки вольности для православної віри. Римсько-католицька партія, яка складала більшість на соймиках і в соймі, вельми розлючувала ся за се, і православна віра, замість пільги, підлягла ще більшим утискам та зневазі. Так, напр., як Поділля знов повернуло ся до Польщі, в Каменці заборонено було селитись православним. Все Поділля, під взглядом церковним, відобрано було від київського митрополіти і прилучено до єпархії львівського уніятського єпископа, нуби на Поділлю й не повинно було бути православних. Братківський 1701-го р. пристав до Палія і розповсюджував свої літературні праці, де боронив права віри православної. У слід за тим Братківський рушив у Батурич до Мазепи, з котрим давно вже зносив ся. Звідтіль він повернув на Львів, де мешкав, але не навпрошки через Київ, а через Поліссє, остереігаючись Поляків, які стежили зго. Переглянувшись, він хотів обійти обоз „посполитого рушення“ волинського, що зібрало ся на війну просити бунтарів-хлопів; одначе зго схопили. В Луцьку Братківського позвали на суд; зго обвинувачували, буцім то він „ворогуючи проти унї, їздив

на Україну, і повертаючи, баламутив нарід і козаків, на вірність яких Речі Посполитій ніколи не можна покладатись; своїми речами він підлив масла в огонь бунту, який, мов би, виник зза прихильности до своєї віри, бо буцїм то сю віру пригноблюють Поляки, тим часом, як сего ніколи не було“. Такий присуд вирекли Братківському. Потім его катували на огні, але він нічого нового не визнав і не відрікає ся ні від чого, що вже раніш сказав. Его замучили лютою смертю 1702 р. листопаду 25-го.

Гетьман Мазепа не тільки не сьмів виявляти прихильности до Українців, що повстали на правому боці, але навіть в листопаді 1702 р. від царського резидента в Варшаві, князя Довгорукого, одержав такий лист: шведський король хитрий на вигадках, за порадою польских зрадників, що пристали до него, звелїв скрізь ширити чутку, ніби цар наказав вашій вельможности послати 20.000 війска на запомогу Самусеві, що назвав ся царським гетьманом, і що ніби бунти на Україні повстали з волї нашого царя. Тому то Річ Посполита відносить ся до него з великим підзором. Отже треба дїлом довести, що сей бунт став ся мимо волї царя і его царській величности жадної користи не приносить; треба погасити сей огонь, що перешкоджає Речі Посполитій зазброїтись на Шведів.“ Гетьманови наказувало ся мати повсякчасні зносини з польскими коронними гетьманами і не допускати, щоб козаки прилучались до бунтарів.

Справді в грудні і лютому 1703-го р. в листах до коронного гетьмана Мазепа наполягав, запевняючи, що чутка, яку розповсюджують правобережні бунтарі, буцїм вони бунтують з царського призволення, є дурницею.

Польський король Август писав універсал до Палїя, докряючи ему за баламутство, і умовляв козаків розійти ся.

Тим часом король шведський в Польщі панував як дома. Обидві столиці підлягли его владї, а панам польским ходило, як би помирити свого й шведського королїв і до спілки проти Росії їх підбити. Пани, власне, старали ся підтримувати думку проте, що бунти по Україні виникають через під'южування Росії. — Навіть серед українського народу ходили такі спокусливі чутки, ніби гетьман Мазепа обіцяв допомогти Самусеві.

Тим часом польський коронний гетьман просив гетьмана українського, щоб він допоміг потушити бунт на Україні. Одначе гетьман тільки на тому обмежувавсь, що лист до Самуся і Палія засилав і усовіщував їх не бунтувати, та вартових по границі розставив, щоб не допускати до бунтарів, і страхав карою на смерть за самовольне втікання. Але Мазепа мусів потроху потурати своїй старшині і взагалі козацтву, що, як щиро-українське, ворожо відносило ся до Поляків за все, що творилось в державі їх. З сего то приводу, певне, гетьман писав тоді до канцлера Головина, що тепер би найпридатніше було від Палія під царську владу Білу-Церкву прийняти. Цар же, замість того, щоб згодитись на се, наказував знову гетьманови, як можна пильнійше вартувати, щоб українського люду не пускати за Дніпро, брати участь в бунті проти Поляків, до Самуся ж і Палія писати, щоб вони королеви польському як володареві законному Білу-Церкву вернули. Для сего ж самого цар вирядив до Палія генерала Паткуля, умовляючи козацкого полковника волю двох державців-спільників виконати; а тоді ж таки і Август писав до Палія, доводячи, скільки не до речі его заява, що Білу-Церкву він тільки тоді віддасть, коли скаже цар російський. Палій не перечив волі двох монархів, але не поспішав виконати її. — А пани польські, спонукуючи гетьмана, щоб він поміг прибратн до рук повставших, підозрівали о нещирість і царя і Мазепу. Царський резидент при польському дворі, листом сповіщав Мазепу, що, мов, Поляки розпускають чутки, ніби він помагав Палієви; отже вони, Поляки, готові корити ся ворогови, що прийшов до них, а спільників і приятелів о ворожнечу до себе підозрівають.

Поляки потушили повстання українського народу. Невеликих заходів треба було польському гетьманови Сінявському, щоб рознести ватаги хлопів і Немирів від Самуся відібрати. Самусь утік до Богуслава. Тим часом Сінявський обложив Ладижин. Тут утікли козаки, яких виперли з Немирова; там же замкнувсь з 2.000 чоловіка полковник Абазин. Після завязаної оборони Ладижина, его взято. Абазина посадили на кіл, а всіх і старих і малих, які були з ним замордовано. Відповідно звісткам одних там загинуло 2.000 чоловіка, а другі підносять число їх до 10.000. Другого ватажка повставших поспо-

литих українських Шпака побив в лютому воевода київський Потоцький з генералом Брандтом. Потоцький звелів усім, на кого був підзор, відрізати ліве ухо і, як свідчить сучасник, може й побільшуючи число, 70.000 таким способом було помічено. Спершу побідники самі судили поголовне всіх і, пиймавши, зараз же карали на горло на місці. Тоді хлопці почали робити здоровенні засіки, забирали ся туди і боронили ся, сидючи з жінками, дітьми, худобою і усяким добром своїм. Жовніри вибивали їх звітіль зброєю і не розбираючи полу і зросту зараз же мордували. — Але потім почали винних ставити на суд, і тоді приходило ся засуджувати на смерть цілі села, бо всі мешканці гурмом брали участь в бунті. Як коли, то самі дідичі-пани виратовували, жаліючи своїх підданців від котрих згодом все таки робочі руки мати сподівали ся. Так минула зима 1703—4 рр. В королівському універсалі виданому 2-го серпня головними діячами що до потушення повстання поіменовано: двох князів — Януша і Михайла Вишневецьких, двох Юріїв Любомирських — коронного обозного і підкоморія — і двох Потоцьких — Йосипа, воеводу київського, і Якова — старосту Хмельницького.

Мазепа відписував у Приказ, що відібрати від козаків Білу-Церкву, щоб потім Полякам її віддати — справа вельми трудна: „не можу, казав він, брати на душу свою гріха того, щоб спершу ласкавими запевненнями прихилити Палія, Самуся і Искру до послушеньства і покірливости, а потім взяти і у неволю Полякам їх віддати. Не можуж я запевнити їх, що вони під Поляками зостануть ся живі і здорові і все добро їх ціле при них. Поляки не тільки з козаками, але й з цілим народом українським, їм підлеглим, поводять ся, як кати. Се довели їх недавні вчинки на Подністрянщині і Побожі; там, помщаючись за повставший бунт народний, багато скарали вони на смерть, — одних вішали, других на цвяхи кидали, або садовили на колі.“

А Сінявський, тим часом, лист за листом на протязі 1703 р. до Мазепа слав, де конечно намагав ся, щоб він розправивсь з Палієм і инчими повстанцями і примусив їх Білу-Церкву Полякам віддати. Польські пани, взагалі, певні були, що Мазепа скорійш, ніж хто другий, в стані се зробити. А Мазепа добре тямив, що якби він пішов на зустріч польським ба-

жанням, то розлютував би проти себе весь лівобережний народ український. Отже Мазепа не дуже хапав ся з рішучими заходами коло Палія то що, а обмежував ся на тому, що не одного разу вимагав від Палія, віддати Білу-Церкву Полякам; а вартіві, що по дніпровському побережю, були з волі гетьмана розставлені, не пускали народ за Дніпро „за для свавольства.“ — Сам Палій не геть то послішав Білу-Церкву віддавати, — навпаки він зміцняв її і побільшував військові потуги всякими „гультаями“. Мазепа доносив на Палія московському уряду, що як він, Палій, одержував від царя гроші, то зараз розголошував про се скрізь, отже з сего і пішла чутка, ніби цар бунтарям сприяє. „Палій, казав Мазепа, чоловік не великого розуму; він без просипу пє; як одержить пенсію і зараз напєть ся, надїне соболеву шапку і чванить ся в нїй та величаєть ся, щоб всі бачили: от, мов, якої ласки у царя він зажив.“ Трохи згодом Мазепа писав до Головина, що він боїть ся, як би Палій не погодив ся з Поляками, що перейшли на бік шведського короля.

Настав 1704-й рік. На новий рік прибув у Переяслав до тамошнього полковника Самусь і висловив бажання, віддати Мазепі, як гетьману всего війська запорожського, ознаки гетьманства, які дано єму колись польським королем. У слід за ним туди ж, до Мировича, приїхав з покірливістю корсунський полковник Искра і казав: „Не можемо ми з Поляками зжитись. І коли нас не прийме православний монарха і гетьман обох боків Дніпра, то не знаємо, де нам й подїтись.“ З дозволу царя гетьман 24 сїчня прийняв в Ніжені від Самуся гетьманські клейноди. Тодї ж до Палія було знову послано грамоту царську, віддати білоцерківську „фортецю“ спільникови царському, польському королеви. Палія страхали, що коли він охотою не віддасть, то її візьме силою московське і українське військо і все таки віддадуть Полякам. Мазепа дав знати у Приказ, що у него був полковий обозний Палїїв Циганчук з весільною хусткою від Палія з приводу шлюбу пасника Палїєвого з дочкою київського міщанина. Сей Циганчук розказував, що Палій провадить зносини з Любомирськими, а Любомирських у той час підозрівали о неприхильність до короля Августа, а до короля шведського. „Чи не лїпше буде, писав Мазепа до Головина, як я хитрощами закличу куди-небудь

Пал'я і затримаю его, поки не вийде царський указ, Білу Церкву взяти і Полякам її віддати. Інша річ, коли Пал'їй по своїй волі зійдеться з Поляками, тоді добра годі чекати. Через наших людей вони на сей бік Искру перекинуть.“

Як на правому боці не стало Искри і Самуся, Пал'їй зостав ся там єдиним вояком за козацтво, і оттого набув собі ще більше слави і поваги в народі; але разом ще більш став нелюбим і небезпечним гетьманови здававсь. — Мазепу вже давно обвинувачували за нахильність віддати Україну Польщі; навіть в кінці 1703 р. з Москви до Батурина прислано було чоловіка прибувшого з доносом на гетьмана, ніби він має зносини з прихильниками шведського короля, — одначе цар не йняв тому віри і доносителів відправляв просто до гетьмана. — Отже з свого боку Мазепа уживав перед урядом такого ж самого способу і в такій прихильности до Польщі обвинувачував тих, хто був єму нелюбим. І от проти Пал'я Мазепа показував, що сей чоловік своїм впливом може український народ на сторону Польщі нахилити. „Поляки, писав Мазепа, хотять обрати собі за короля сина Собеського і зняти війну з Росиею. Народ наш нерозумний тай витревалости єму бракує: він як раз піде на приваду. Він ще не звідав польского поводження; єму не прийде до голови думка про свій занепад і втрату на віки своєї вітчизни, найпаче, коли баламутити муть запорожці. Отже нехай великий державець не вельми віри їме українському народови; нехай зволить, не відкладаючи на Україну добре обучених жовнірів прислати, щоб Українців в покірливости і вірному підданстві держати. Одначе з народом нашим по людському треба обертатись, бо коли такий вольнолюбний, хоча і простий народ роздратувати, то тоді вже трудно буде до вірности его приводити. Я, гетьман і кавалір, хочу вірно за живоття мого єго царській величності служити, як перед святою євангелією я обіцяв ся, і раз-у-раз піклую ся, щоб держати непорушною Україну; але завдає мені сердечного болю те, що Поляки, несамовиті, неправдиві і злощі, мене, гетьмана, на весь мир обславили, а паче всего перед царським престолом поносять і недобрі про мене речі розпускають.“ Тут же гетьман додав, що він підозріває о зраду стародубського полковника Миклашевського. Миклашевський, буцім би, мав потайні зносини з литовським паном Коцелом;

сей останній сповіщав Миклашевського, що як Польща погодить ся з Шведами, то Поляки підступлять до границі московської держави і примусять царя вернути Україну Польщі. Тоді, казав Коцел, українська вольність буде така ж, як литовська і польська: скільки сенаторів з Корони і Литви, стільки ж буде і з України; усіх козаків буде даровано вольністю і шляхетством. — Позваний до військового суду, Миклашевський казав, що не чув від Коцела таких наговорів; одначе за самовольні зносини з Коцелом, без відома гетьмана, его скинуто з полковництва. Небавом він знов его одержав, погодившись з гетьманом. Трудно рішити, о скільки справді Миклашевський був винен, але треба сказати, що українську старшину спокушала ще не зовсім забута хоч і невдатна спроба Виговського, зробити з України автономну політичну державу під одною з Польщею федеративною владою. Гетьман Мазепа в душі більш, ніж вся старшина, нахилив ся до сеї думки, але завважаючи на обставини, бачив, що ще не на черзі і не зручно сприяти сему, тому то він і видав Миклашевського.

Але з Миклашевським гетьман міг погодитись, а з Палієм ні за що, бо Палій кермував зовсім инчим напрямом в народі, де про сполучення з Польщею не могло бути й речі.

Мазепа в кінці марця 1704 р. писав до Головина, що конечно треба виманити Палія з Білої-Церкви, закувати і відправити до Батурина; инакше Україні загрожує велика біда, бо Палій вже погодив ся з Поляками і вони через Палія найдуть собі в народі підпору, щоб перевести свої заміри лихі.

Глава ІХ.

В листопаді 1699-го року цар і король польський потай через повномочних уговоряли ся на Шведів. Король польський намірив ся відібрати Ливонію, що колись належала до Польщі і яку віддано було Швеції відповідно Оливській згоді. Петро з свого боку обіцяв допомагати ему війском.

Війну зняв польський король в Ливонії 1700 року. Отже цар велів гетьманови українському, післати на запомогу ко-

ролеви козацьке військо. Гетьман обрав полк охочекомонних і наказним гетьманом настановив полковника Искру. Ледви тільки зроблено було сю послілку, як новий наказ царський вийшов — самому гетьманови йти з 10.000 козаків. Не зібравсь ще гетьман рушити, як в серпні велено було зовсім не йти. Коли гетьман розпустив зібране військо, несподівано приходить наказ: вирядити, як мога швидко, 12.000 козаків. „Мені, — писав тоді Мазепа до Головина, — власне самому хотіло ся б великому державцеві служити і туди свою голову нести, де єго величність находить ся: тоді б і військо було впорядкованійше при гетьмані і на війні козаки визначили ся б більшою відвагою. Але нехай буде так, як чинить премудра і превелика — розсудна воля монархи. Де єго царська величність зволить тримати мене, там нехай і буду.“

Наказним війська, що рушало у похід настановлено було Мазепиною небожа Обидовського (син єго сестри від першого шлюбу); в військови було по 4.000 Ніжинців і Чернигівців, по 1.000 Киян і Стародубчан і чотири охочекомонні полки.

Прибувши під Псков, Обидовський з частиною своїх козаків похапцем рушив на Нарву, де мала бути січа, але там вже справа покінчена була: побите від Шведів московське військо, розбігло ся. Обидовський вернув ся до Пскову, не бачивши і в вічі ворога, а в лютому 1701-го р. він помер. Урядованне над війском прийняв київський полковник Мокієвський. Зоставшись без наказного, полковники сварили ся і лаяли ся між собою, писали до гетьмана доноси на Мокієвського, а сей на них, поки на останку не одправили їх, наказавши прислати друге військо.

Перші послілки козаків на північ не обійшли ся без скарг на скругу, на недогоди то на тому, то на другому; найбільше ремствували ті, що вийшли під Искрою. Через осінню чвару, брак харчів і паші багато повтікало до дому, прямуючи через польські володіння. Хоча за се гетьман до тюрми закидав, одначе листуючись з Головицом, мусів зауважити, що так з людей знущатись не можна: одні вернули ся без коний, у других коні ледви лізуть, а багато козаків позбуло ся одержі і чобіт. Козацтво, що було під Обидовським, скаржило зя „хоч не в вічі, то поза очі“, як казав гетьман, скаржило ся, що Москалі в псковській землі утиски їм чинили і зобіжали, як

приходилось їздити по волостях за харчами, били і навіть сорок чоловіка в річку вкинули. Сі козаки, вертаючись до дому, зустріли на дорозі військо козацьке, що гетьман послав їм на зміну, числом 7.000 чоловіка, під наказним гетьманством гадяцького полковника Боруховича; як розповіли вони своїм землякам, що було з ними в Московщині, то сі поперелякували ся і думали повертати назад; але гетьман послав умисно сказати їм, що як вони самовольно вернуть ся, то він скаже вішати. — Се військо Боруховича не визначилось ніякою подією, вартою уваги.

1701-го р. в лютому цар Петро бачив ся з королем Августом і, по кількох днях бенькетовання, обидва царі формально уложили згоду. Петро обіцяв Августови 25.000 війська на запомогу, обов'язував ся збудувати на свої кошти маґазини для харчів і доставити 100.000 карб. грошима. Землі, які мали бути звойовані, заздалегідь поділені були поміж спільниками. Петро брав собі Інгрію і Карелію (коло сучасного Петербургу), Августови і Речи Посполитій віддавав Остзейський край. Польські пани, що були на нарадах, вимагали, щоб Росія зреклась своїх прав на правобережну Україну. Петро з приводу сего послав до Мазепа дяка Бориса Михайлова.

Коли дяк, приїхавши до Батурина в квітні, сказав гетьманови, які вимагання ставили Поляки, Мазепа подякував цареві за довіре до себе і сказав: „Поляки хотять, щоб їм Трахтемирів, Стайки і Трипілля віддати — добре, — тільки нехай лишень вони поперед ствердять умови; а дозволити їм, як того вони хотять, Чигиринщину і другі місця на правобережній Україні залюднити жадним чином не можна; аджеж тоді і з лівого боку люди переходити муть на правобережжя і за одно літо воно залюднить ся. Певне Поляки почнуть єго звати своїм і від сего сусідства виникати муть різні сварки. Запорожці будуть прихильниками правого боку, і мені гетьманови корити муть ся хиба тільки з великої неволі. Від правобережан і запорожців чинити меть ся нам повсякчасна турбота. Просять Поляки де-кілька сіл в стародубському полку їм віддати: і сего не можна, бо стародубський полк річкою Сожем відграничуєть ся від польських володінь. — Не мало ратних людей і скарбу приобіцює цар Полякам, але яка запо-

мога буде з польського боку? Не сподіваюся я добра від Поляків: і попереду вони царські скарби брали, але відповідно згоді не чинили, та ще говорили, ніби згоду уклав без їх волі сам король, а не Річ Посполита. Наперекір умові, вони багато православних церков повернули на уніятські і торік катедру львівську віддали уніятам. Король покликав нашого царя на війну під Ругодів (під Нарву), а сам геть відступив. З Поляками приятелювати небезпечно. Наші літописці пишуть, поки світ стоїть світом, Поляк Русину не буде братом і досі воно так ведеться. Вже коли з ними згоду укладати, то хіба з найпершими сенаторами їхніми — арцибіскупом гнізненським та великим гетьманом коронним Любомирським, які проводять всі справи польські і у яких за Дніпром є маєтности⁴. Борис Михайлів сказав: „Великий державець нічого, що відносить ся до України, без поради з своїм вірним підданцем, гетьманом і кавалером, не зволить вчинити і щоб обнадєжити на сему, мене, Бориса, сюди умисне й прислано.“

Небавом по сему побачевню гетьман одержав наказ, самому на війну йти. Він рушив і, добравшись до річки Сожи, затримавсь, дожидаючись своїх полковників. Але 26-го червня прислано було другий наказ — вернутись, а натомість вирядити козаків. Гетьман відправив п'ять полків *) під наказним урядованнем миргородського полковника Апостола, звелівши „чехи“ (срібні таляри, биті московськими царями власне для козаків) за річну службу і на місячні харчі. Се військо брало участь в битві біля Ерестферської мизи, де побито генерала шведського Шліппенбаха. Доносячи гетьманови про сю побіду, полковники скаржили ся на те, що Москалі віднимали від них здобич війскову і зневажно поводили ся з ними. „Навряд, — завважали полковники, — чи хто з нас схоче далі на таку службу царську йти, — хіба з примусу і проти волі.“ Отея, друга вже, скарга свідчила, як недобре було Українцям з московським війском бути. — Се військо козацьке відпустили в січні 1702 р., але „козацьке поспільство“, то б то рядові козаки, утікали до Шведів. Царська грамота послана з свого приводу до козаків, виголошувала: „Прикро нам, великому

*) Миргородський, лубенський, перяславський, ніженський і полтавський.

державцєви про такі рєчи чути; отже ми вас, отаманів і козаків і посвільство усовіщуємо, щоб ви, памятаючи Бога і пригадуючи вашу присягу, службу дідів ваших і свою вітчину, без жадного вагання, до дому повернули ся: наша ласка ніколи не відійде від вас. Хтож сю ласку зневажить і не повернеть ся до своєї господи, від того воно відійде і той відбере кару на смерть, а родина і нащадки того вічним проклятом прокляті нехай будуть.“ Знати, що Українці, які були тоді в поході, не задоволені нелюдськими відносинами до них Москалів, не вбачали злочинства в тому, щоб ворогам царським служити йти. Повернувшись на Україну, козаки кричали: „Що наш гетьман? він он в Москву їздить та подарунки одержує, кавалєра (орден) єму дали, а про нас єму й байдуже, що от ми від служби цареви знищення терпимо. Коли й далі так буде, то ліпше йти нам в службу до польського короля.“ Сам гетьман був тоді у великій ласці у царя, їздив в Москву і там одержав милости як собі так і там, про кого хотів слово замовити.

1702-го року в Польщі стали ся великі події. Знищивши саксонське військо короля Августа біля Ріги, Карло XII. перейшов границю Рєчи Посполитої. Швидко Варшава опинила ся під ним. В червні по Клїшинській побіді над саксонським військом, Карло взяв Краків. Але Шведи розлютували Поляків податками і зневагою до костелів. Партія короля Августа піднялась вгору. Вірні єму Поляки в Сандомирі зробили конфедерацію і один перед одним заприсягли стояти міцно за свого короля. Таких, що присталиб до ворогів, конфедерація страла карою на смерть. Польське військо кварцяне теж ще було за короля.

Серпня 29. Август знов був у Варшаві і при нему 24.000 війська саксонського, а Карло став з 30.000 свого війська у Кракові. Саме тоді православні люди, що пробували в Польщі, сповіщали Українців, що польським панам дуже ходить о те, як би погодити королів польського з шведським, повернути зброю проти Москви і відняти Україну.

Тим часом липня 27-го цар видав наказ Мазєні — виправити козаків на литовські міста Бихів і Могилів, щоб не дати Полякам шведської партії тут окопати ся. Бихів обложив вже вірний Августови староста мозирський Халецький,

пильнуючи, щоб вибити звідтіль Поляків партиї Сапіг, які Поляки засіли там, — так званих Сапіжинців — бо Сапіги пристали до шведської сторони. За наказом Мазепи туди пішло 12.000 козацького війська під наказним гетьманством стародубського полковника Миклашевського. — Справа під Биховим для московської сторони не пішла добре; він піддав ся, не Полякам, а московському цареві, — одначе Халецький зараз впровадив туди королівських драгонів.

Здавало ся, що як Миклашевський вернув ся від Бихова, то Мазепа був трохи незадоволений ним за те, що Миклашевський допустив Халецького прийняти Бихів на королівське імя, хоча обложеної піддали ся цареві. — Мазепа хотів скарати на смерть запорожців, що служили у Сапіг; їх взято було у Бихові і приведено до Батурину; але полковники, що були при облозі, просили гетьмана не карати, покликуючись на те, що вони попередю ще заприсягли душами своїми, що провинних буде помилувано.

Зимою 1702—1703 року гетьман їздив до Москви і повернув ся з новими милостями: він одержав Крупецьку волость з усіми силами і слободами; крім того, єму надарували соболів, шовку, вина то що. Польський король, уважаючи на заслуги війська українського, прислав Мазепі орден Білого Орла.

1703-го р. козаки майже, що зовсім не беруть участи в війні північній; відомо тільки, що запорожці були на уїстю Неви і скаржили ся, що їм не дають ні круп, ні сухарів і вони мусять жити на одному хлібі та й того дають хіба половиною з положеного. Повернувшись на Запороже, січовики своїми оповіданнями наструювали товариство проти московського уряду. Став ся бунт, розворушений запеклим ворогом Москалів, Костем Гордїнком, що був тоді кошовим отаманом. Дух баламутства ширили почасти запорожці, що давним звичаєм кожного року, від масляної до Пасхи, відвідували свояків своїх на Україні, а по части крамарями українськими, що за своїми торговельними справами проживали на Січі. В Гетьманщині ремесло народне викликали і підозрівали царські люди ратні свавольствами, які чинили ся від них. Ватаги молодців почали утікати на запорожські степи, і гетьман вважав за потрібне обставити охочекомонними пол-

ками всю границу гетьманського реґіменту, щоб не пускати втікачів. На Запорозжі, де число збігців все більшало і більшало, повстало бажання йти на Україну і з Москалями, панами і орандарями розправу вчинити. „Терпіли ми, коли батьків і братів і кривних наших в неволі держали; тепер в кінець хочать підвести нас під ярмо; але ні, — за вольність нашу козацьку ми на таких супротивників війною підемо.“ — Найбільш втікало з полтавського полку. Гетьман з сеї причини скинув з полковництва Искру. А пишучи у Приказ, Мазепа мусів сказати, що у всіх Українців взагалі „дуже підупала прихильність до великого державця.“ Така ворохобня одначе не кінчила ся ніяким загальним бунтом і козаки, як і перше брали участь у війні проти Шведів.

З 1704 р. цар Петро найшов, що більше з руки виправляти козаків не на північ, а в польські землі, на запомогу своєму спільникови, королю Августу. Під сим взглядом гетьманови велено було тримати при польському дворі свого резидента, а з коронним гетьманом „любовно листуватись.“

В квітні, відповідно наказу царському, Мазепа з усім війском повинен був переправитись біля Києва через Дніпро, польську границу перейти і над панами, неприхильними до Августа чинити розправу, нещадно спустошуючи маєтности їх огнем і мечем. Мазепа виступив з потайним заміром схопити Палія. Тому в своїх доносах у Приказ він нераз писав, що, як знати з посвідчень якогось канцеляриста-втікача з Білої Церкви, Палій повсякчасно зносить ся з Любомирськими, які вже рішуче пристали до Шведів. Тим часом пильнував, щоб усунути всяку приздру Палія що до себе; отже гетьман кликав его з полчанами до себе і питав, як знавця місцевих шляхів: кудою йде краший тракт на Польщу — через Поділля чи на Волинь?

В маю гетьман Мазепа стояв табором біля могили Перепетихи *), чекаючи, поки прибудуть козацькі полки, яким велено було поспішати. Уважаючи на бажання короля Августа, що прийшло через царського резидента у Варшаві, гетьман відправив звідеїль 3.000 козаків з миргородським полковником

---

*) Поганське гробовище у Сквирському повіті в Київщині, розкопане 1846 року.

Данилом Апостолом, а четверту тисячу достав до війська комісаря князя Дмитра Михайловича Голіцина. Голіцин з потугами йшов туди ж таки, на запомогу Августови.

Червня 15-го Мазепа з війском стояв біля Паволочи на шляху Гончарисі. Тут до него прибув Палій з своїми полчанами, не підозріваючи нічого злого від Мазепи і отаборився поруч з обозом гетьмана. Мазепа сердечно витав і щедро прийняв Палія. А тим часом писав до Головина: „От вже зайшла четверта неділя, як Палій пробуває під боком у мене. Він раз-у-раз п'яний і в день і в ночі, тверезим я не бачив его ніколи. Я стараюсь его проти Любомирських підбити і пропонував для побільшування его полків дати козаків ему; однак він зовсім перейняв ся духом Любомирських, і все тільки відмовляється то слабостю, то другими приводами. Тим часом Любомирський, володар Полонного, написав лист до гетьмана, дивуючись, чого се гетьман з козаками переступив границю Речі Посполитої. Сам він, Любомирський, стоїть з війском, не мислячи нічого злого королеви; він се робить, щоб тільки захищати край від мужицьких бунтів; отже у гетьмана він прохав заступитись за его маєтности. Увесь час, в літку, стояв Мазепа біля Паволочи, листував ся з Головином і ріжними фактами доводив ему зраду Палія і звязки его з ворогами. Гетьман писав, що до него приїздив Самусь і казав, що Палій не бажає добра ні царю Петрови, ні королю Августови. Палій, доводив він, збирав раду у Кошоватій*) і висловляв такі промови, які свідчили про лихі заміри его проти Мазепи і війська. Далі писав гетьман, що до сего приїздив з Дубна польський полковник Барановський і скаржив ся на Палієвих „гульгтяїв“, що вони чинять руїну по маєностях панів вірних королеви Августу. На останку прислав до Мазепи листи Йосип Потоцький, воевода київський: „Два роки тому, — доносив він — хлопи під'юджені Палієм, лютували проти своїх панів на всему Подністрові, а Палій розповсюджував, ніби нелюдські вчинки зрадницькі чинять ся іменем царя і за згодою гетьмана війська запорожського. Тепер, яко песя, що вертаєть ся на своє блевоттє, Палій пустивсь на те саме: настроєна від него ватага свавольців замордувала мого сотника Олексу, по-

*) Тепер містечко таращанського повіту в Київщині на р. Роси.

тім бунтарі взяли Немирів і розграбували его.“ До Мазепи перебували, справді, губернатори з різних маєностей і коменданти міст, утїкаючи від „гультаїв“; вони давали знати, що багато великих ватаг вештаєть ся скрізь в краю. Однодумець Палїїв Шпак з Уманя зібрав ватагу і нищив все біля Дністра, покликуючись на те, що се, буцім, чинить ся з призволення царя і гетьмана війська запорожского. Другим ватажком в сїй самій місцевости був сотник Палїєвого полку Назуленко; третій — запорожець з Січи Корсун; четвертий — в околицях Каменця — Ворона. Всі вони звали себе царськими полковниками. — Губернатори, що приїздили до Мазепи, доводили ему, що все се походить від Палїя; наостанку і сам король Август скаржив ся Мазепі на те, що розбої біля Богу і Дністра чинять ся над шляхетством через під'юджуванне Палїя.

Липня 10-го Мазепа покликав Палїя до свого обозу і розповів ему, які скарги йдуть на него. Палїй відповідав: „Я заборонив своїм полчанам яку кривду Полякам чинити, але не всі мене слухають ся; инчий самовольно йде, куди хоче. Що мені робити? На те вони люди війскові. Вони дивлять ся, як поводять ся Поляки з їх королем. От як я почую що добре про поводженне короля й Поляків, то й препиню гультаїв: на шибенцях буде повно!“ Гетьман переказав Палїєви царське бажанне, щоб він їхав у Москву. „Нема чого мені туди їхати“, відповідав Палїй. Тодї Мазепа не пустив Палїя до его обозу, а затримав у своєму; одначе не повідав ему свого заміру силою до Москви відправити. „От вже шестий день, — писав Мазепа Головину — як Палїй сидить в моєму обозї, він без просипу паний, здаєть ся вже пропив останній розум, який тільки в него був. Нема у сего чоловіка совісти і коло себе таких, як сам, він тримає: не знають вони над собою ні царської, ні королївської влади, тільки раз-у-раз ладні грабувати та мордувати. Сам Палїй не памятає навіть, що говорять: я пропонував ему їхати в Москву, — він не схотїв, а коли через кілька день я почав его за се корити, він відповів, що нічого не памятає, бо був тодї паний.“ Але й сидячи в гетьманьському обозї, коли йняти віри доносам Мазепи, Палїй бунтував чотирох сотників полтавського полку, кажучи: „Добра не буде, поки не збудетесь ви ваших панів і орандарів.“ Сотники самі казали се перед гетьманом.

В кінці липня Мазепа перетяг свій обоз до Бердичева, а серпня 1-го звелів Палія під варту взяти; а тим часом раз же послав у Білу-Церкву оповістку, що усунувши „для певних причин“ Палія з полковництва, сей уряд доручає Михайлови Омельченкови, наказуючи всім полчанам Палієвим слухати його. -- Більшої частини полчан Палієвих не було тоді з ним поблизу козацького стану, отже вони не могли противити ся вчинкам і порядкованню гетьмана; ті ж, що були з Палієм через своє малолюдство не мали спроможности боронити свого полковника. — Тим часом в Білій-Церкві сиділо залогою кілька сот чоловіка Палієвих гультаїв. Одержавши наказ гетьмана віддати Білу-Церкву, вони уперли ся і кричали: „Поки батька нашого Палія не побачимо, поти не піддамо ся гетьманови.“ Але білоцерківські міщани закрячали на них: „Коли ви добром не уступите ся, то ми вас геть звідсіть вибемо, нікому инчому кланяти ся не будемо, тільки панови гетьманови“. Міщани, як знати, бояли ся присилки військової сили на случай, як би доброхіть не віддали міста.

Гетьман послав на Білу-Церкву 200 чоловіка Самусівців (се б то колишнього Самусівського полку) і додав ще 100 чоловіка переяславського полку, яким звелів прозивати ся теж Самусівцями. Він поміж козаками пустив таку чутку, буцім все, що стало ся Палієви, пішло з Самуся. Самусь, досадуючи, що Палій брав з Любомирських гроші, а з ним, Самусем, не ділив ся, доніс гетьманови про зраду Палія, аби в Білій-Церкві сіло залогою його, Самусево, військо.

Щоб ще більш довести і виставити провину Палія перед царським урядом, Мазепа послав до Головина побрехеньку, ніби її було відібрано у жида, хвастівського орандаря, через якогоб то Палій зносив ся з Любомирськими. В сій побрехенці говорило ся, що буцім коронний підкоморій Любомирський казав жидови так: „Нехай Палій набирає більше війська і до себе переманює сердюків і компанійців від гетьмана Мазепи; як прише мені король шведський грошній, я дам частину з їх Палієви. Саксонський пес закинув Собеських до тюрми. Помстимо ся ж на нему, поки напої снаги. Білу-Церкву буде віддано Палієви на довічне володіння. Тільки нехай Палій до віку буде прихильним родині Любомирських.“ Серпня 24-го того-ж року гетьман писав до Головина, що він божевільного

п'яницю Пал'я під вартою випровадив до Батурина вкупі з синком его Симашком і звелів обох їх в батурянському замку тримати до наказу царевого. „Як би, — зауважав Мазепа — не остеріг мене сотник уманський, то Пал'ї тойж ночі, коли его взято було під варту, утік би на Запороже через монастир межигірський, де для него човни на Дніпрі було заготовлено.“

Ще таборуючи у Паволочи, гетьман послав до короля Августу канцелярпесту Дмитра Максимовича, питаючи, що ему далі робити і куди йти. Серпня 10-го прибув під Бердичів з відповідю Максимович. Король писав, щоб гетьман прислав до него 30.000 козаків, а сам з останнім війском отаборив ся біля Полонного на маєтностях Любомирських, караючи їх за неприхильність до короля. Але Мазепа писав у Приказ, що виконати королівську волю слово в слово він не може, бо сам би тоді без війська зостав ся. Замість того, щоб послати 30.000, гетьман вирядив королеви тільки 10.000 під наказним гетьманством переяславського полковника Мировича. Всего козацького війська коло короля Августа, л'учучи і виряджених поперед з миргородським полковником, було 17.000. „Король Август, — писав Мазепа до Головина, — надокучає мені листами, вимагаючи, щоб я для користи его знищив свавольство, яке пішло з Пал'я і гультяїв его; гай шляхта воеводств брацлавського і подільського раз-по-раз приїздить до мене, напосідаючи з проханнями допомогти їм відібрати їх маєтности, звідкіль їх випер Пал'ї. А тим часом приїздять до мене і підданці панські і просять дозволу прогнати губернаторів польських.“

Таборуючи під Бердичевом, козаки зазнали великого скруту і недогод. З харчів, які були у них, вони вихарчували ся. Купити було дорого та у багатьох не було за віщо і купувати: того часу вся Україна без грошей зосталась, бо баламутство в Польщі причинило ся до того, що закордонна торгівля стала і Українці перестали гонити на продаж до Гданска та до Шлезка волів. Брак харчів тим більше повинен був датись в тямкі, що в обозі було багато людей. З гетьманом було тисяч двадцять козаків, а опр'їч того були ще й московські ратні люди під гетьманським ретіментом: останні були лихо зодягнені, невідь як зазбросні і бідно утримували ся. Взагалі багато дечого спонукувало гетьмана бажати, щоб

швидче скінчив ся похід сей і можна було на Україну повернути.

Молдавський господар писав до Мазепи, що користуючись з війни, яка виникла межі царем а шведським королем, Турки наміряють поєднати ся з Шведами, і не сьогодні — завтра Татари на Україну кинуть ся. Опріч того надходили вісти, що запорожці знову хотять кинути в народ баламутство. Знов ходили звичайні заклики проти панів і орандарів; на донос з сего приводу гетьмана київському воеводі — наказано було посилати, як буде потрібно ратних людей усмиряті запорожців, коли вони прийдуть бити богатих людей і крамарів на Україні.

Серпня 24-го гетьман одержав звістку, що король польський утік з королівства, а гетьманови українському казав нещадно маєтности Любомирських на Волині пустошити. Гетьман не вельми хапав ся волю короля виконувати, аж поки не одержав наказу царського про теж саме; він тільки посунувся далі на Волинь і отаборив ся за Любаром. От того самого часу повстала ворохобня межі козаками. Почали вони скуплюватись і до дому пориватись. На саме Воздвиження схопив ся в таборі козацькому галас великий: зняли его Самусівці і Палівці, а до них пристали і міські козаки з ріжних полків. Незадоволені з киями підійшли до шатрів урядників військових і кричали, щоб ті вели їх до дому. А тут ще пішла чутка, що шведський король наміряєть ся з прихильними до него Поляками на лівий бік Дніпра переходити і на зимівлю тут стати. — Тим часом мало що не на очах гетьмана Мазепи шляхта волинська, бачучи успіхи Карла XII на Червоній Русі, на бік Шведів переходила, а трохи згодом, почувши, що підносить ся справа короля Августа, знов готова була за ним стояти. Теж саме стало ся з Любомирськими: Мазепа, відповідно наказу короля, розгуртував козаків по маєностях Любомирського, помщаючись за те, що вони відпали від Августа; потім трохи згодом він одержав звістку, що Любомирські знов пристали до свого короля і велів козакам вийти з маєностей їх. Се доволі яскраво свідчило, що шляхта польська почала вагати ся то на той, то на другий бік; отже не було можливости устерегти, хто приятель, а хто ворог снільникови царському. — На останку резидент царський у Варшаві прислав

до Мазепа дозвіл короля вернути ся до дому і жовтня 12-го Мазепа був у Хвастові, а 29-го прибув до Батурина, і зараз же послав у Приказ донесенне, скаржучись, що король польський даремне продержав козаків без жадної користи для своєї справи.

Саме того часу. коли Мазепа з війском справляв свій похід на Волинь і назад, полковники Мирович і Апостол, котрих було відправлено на запомогу королеви, так виконували те, що доручено їм було. Мировичови прийшло ся побачити, як Карло XII взяв Львів. Ся подія, відповідно доносу козацького полковника, стала ся серпня 26-го: львівський комендант Камінський потай сприяв Шведам і в ночі впустив їх через потайник. Камінський, після слів історика шведського Нордберга, сховав ся, як брали місто і тільки другого дня прийшов і по добрій волі піддав ся Шведам. Прикомандирований до коронного референдара Ревуського, Мирович мусів під напором Шведів відступати з своїм війском до Бродів. Тут ему прийшло ся побачити, що Поляки більше ворожо відносять ся до козаків, як до самих Шведів. Багато Поляків, бачучи триюмф ворожої партії, роз'їздились по хатах, а „нас козаків, — писав Мирович, — ведуть в осені по дряговині і на стацнях бють за вязку сїна.“ Миргородського полковника Апостола прилучено до війська генерала Брандта; з ним Апостол брав участь у сїчі, проти шведського війська майора Лейонгельма: Шведів числом 760 чоловіка побито тут. „Більшу частину їх, каже Апостол, ми перекололи“, а 300 чоловіка у полон було взято і відправлено до короля Августа. Нордберґ каже, що Шведи піддали ся, як бранці військові і Брандт прийняв їх ласкаво, а козаки, яких тоді було з Брандтом мало що не 3.000, відібрали у Шведів зброю і спершу пообіцяли, що будуть живі, а потім варварським звичаєм перекололи їх. У слїд за тим в Варшаві піддав ся шведський генерал Горн: козаки теж брали участь в сїй значній події. — Отже ті козаки, що були під миргородським полковником, не нахвалились поведженнем з ними генерала Брандта. Апостол, доносячи гетьманови, називав его „чоловіком правдивої совісті“ любо й жити і вмирати з таким; з ним можна балагати і без товмача, і як би не він, то ми б й не знали, як до сих Німців і відносити ся, не вмiючи розмовляти з ними.“ Але ж так говорили ко-

заки про Паткуля, під команду якого після того стали. Се був, як каже Апостол, чоловік „гордомислений“, не балакав инакше, як по німецькому; его оточували все Німці, що поводили ся з козаками зневажно. Козакам не показано було навіть наказу царського, відповідно якому вони опинились під ним. У козаків зносила ся одіж, терпіли вони з голоду, бо не давано їм харчів, а велено самим собі молотити снопи, молоти зерно і пекти хліб. Але на сему не скінчило ся. Паткуль задумав обучати козаків німецькому муштру з мушкетами, і тих, що швидко не могли призвичаїтись до сего, дуже бито і страхано шибеницею. Тільки який козак хоч капельку випхнеть ся з строю, его зараз бють, не уважаючи на те, хоч би то був хто з полкової старшини. В Познані, де стояли козаки і вчили ся муштру німецького, козацький сотник Родзянка одного разу зауважив: „Як повчать ся з півроку, тоді хіба вивчать ся!“ Се прийняли як зухвалість і Паткуль хотів Родзянку на смерть скарати; помилував же він его після великих прохань всіх козаків. Наостанку там же в Познані скоїло ся от що: козаків обступило 2.000 саксонської кінниці; попередку взяли під варту всю старшину, а потім приїхали з обозу Паткуль з Брандтом і звеліли Німцям у козаків крапчих коней собі забрати, а останніх невідомо, де діли: козаки zostали ся пішими. Про сей сумний факт сповіщено було перееславського полковника, що вкупі з референдарем Ревуським йшов у Варшаву дорогою від Львова. „Як тільки наше товариство, — писав Мирович до гетьмана, — почуло, як Німці відносять ся до нашої братії-козаків, то і думка у всіх пропала, щоб далі за Вислу йти.“ Тай від польських жовнірів, з якими похід справляли, багато козаки Мировича натерпіли ся. Поляки, казав Мирович, ганьблять наших людей, називають хлопами й свинопасами, шаблями бють, посварившись за яку-небудь вязку сїна або порося. — Ніхто з наших доброго слова не почує від Поляків, все кричать на нас: в наших вєте руках, нога ваша не утїче звідєль, всіх вас тут-о вирубаємо!“ Біля Тикоцина жовтня 20-го Мирович з козаками відстав від референдаря, пішов простуючи шляхом на Буг і пустив козаків на кращу харч по Полїсєю, тим паче, що носила ся чутка про пошесть у Львові, в Білому-Камєні, в Бродях і Кременці. — Козаки, що були під миргородським полковни-

ком, zostавшись без коний, яких відібрали в них Німці, йшли пішки до Кракова; недалеко Велюня наткнулись на Шведів і Поляків шведської партії, мусли бити ся з ними і були побиті. Їх там згинуло 1.700 чоловіка, лишило ся всего 80, які й прибули на Україну з двома сотниками полків віжинського і прилуцького. — Полковники Мирочя і Апостол вернула ся в листопадї, відмовившись і холодом і голодом.

В царському наказі виданому грудня 20-го про них сказано, що хоча обох слїдувало б на горло скарати, за те, що вони розпустили козаків і самовольно утїкли з служби, але цар на проханне гетьмана прощає їм провину їх.

Палій сидїв у батуринському замку до початку 1705 р. Добро его описали і опис послали у Москву. Знайдено в него мало не 2.000 червінців, опрїч дукачів, які було українським звичаєм на жіночих коральових намистах начеплено; 5.274 талляри знайшли схованими у землі; за тих часів земля була звичайною схованкою, де ховали скарби від ворогів і розбійників. Опрїч того, 15.000 Чехів було розпозичено. Срібної посуду, яка в ту пору звичайно водила ся у козацької старшини, у Палія не гурт то було, принаймні як порівняти до богатства Самійловича. Посуди срібної у Палія було всего 5 пуд. 39 фунт. За те Палій лишав ся дорогою багато оздобленою зброєю і одїжю жіночою а більше чоловічою з оксаміту, едвабу, лудану то що. Колишній его фактор жид і его родич Омельченко (що осїв ся на полковничому урядї) казали, що Палій закопав в землю великі скарби, але не знали де. Гетьман без наказу царського не посїв мв мордувати его і жінки з сего приводу, хоча єму сего і хотїло ся.

З початку 1705 р. Мазепа пробував в Москві і тут доводив цареві, що лишати Палія на Україні не можна, а слїд вислати его у Великоросію, але і на столицї недовго тримати, а заслати куди небудь далеко. Палія привезено було укупі з его пасинком Симашком до Москви в марці 1705 р. З першу наказом мая 30-го Палія велено було заслати до Єнисейська і держати там до живоття. Але сего чомусь не зробили; натомість липня 30-го видано новий наказ, де велено на трох підводах, під вартою з 10 Москалів, везти Палія до Верхотуря; звідтіль его перевели в Томськ, де й наказано его тримати до смерти.

Народна пам'ять утворила такий поетичний образ Палія на Сібіру. Палій збираєть ся на молитву; его вірний чуря на-тягає на него сїру свиту і дає ему в руки кийок з ялини. Він йде у капліцю і не знає, чи ему молити ся, чи журити ся. Вернувшись з капліці, він бере бандуру і сьпіває пісню, де виливає й своє горе й сучасну філософію народну: „Горе в сьвітї жити: один запродавши свою душу, вишиває й гаптує собі одїж золотом, а другий, як у якому лісі блукає по Сібіру.“ Певне, що тут порівняно долю Палія з долею Мазепи, що згубив его, а сам жив у розкошах та в достатку.

Глава X.

Попередних років найкращі відносини Мазепи до царя ні на крихту не порушились. Гетьман і цар часто обмінювались подарунками, як найблизчі приятелі; оден одному на гостинець ріжні продукти свого краю засиляли. Мазепа посилав Петрови дичину свого польовання до столу — лосїв та серни — або дупь з українських садків, яблук, вишень і щеп з родючих пород. Цар, поміж инчими гостинцями, дарував Мазепу продуктами північного краю, напр. живою рибою з Неві і Ладожського озера то що. В початку 1705-го року гетьмана ще раз прийнято в Москві, як він сам каже, „з великим укон-тентованнем“; опис того, як приймали гетьмана в столицї, показує, о скільки его поважали. Коли цар пробував дома, гетьмана кілька разів запрошувано на бенкети до царя, де разом йшли і розмови про сучасні справи. Оттоді саме було запроєктовано — вдруге на весні похід на Польщу справити, щоб допомогти партії короля Августа. Але вже того часу Ма-зепи спостеріг якесь загальне недовіре до Польщі у Москалів, — до Польщі, з якою московська держава поєднала ся проти Шведів. Мазепа не тільки не підривав такого недовіря, а нав-паки — ще підперав его. „А що, якби Поляки перекинулись на ворогів наших, чи не проявив сяб у них тоді новий Палій, що став би нам в пригодї?“ питає у Мазепи Головин, натя-каючи ему, що може трапитись так, що щось користне вийде і з справжнього Палія, якого гетьман намагаєть ся заслати, щоб і повороту ему звідтіл не було. „Для Поляків, — відпо-

відав Мазепа, — всякий козак є Палій, але правобережні козаки без лівобережних нічого з Поляками не вдіють! По містах вони ще так-сяк обороняти муть ся, але в чистому полі не сила їх відпір дати. Та на правобережжі взагалі не ясно на людей: козацтва 4.700 чоловіка, а людности всего чоловіків з 8.200. Та й на нашій стороні не вадити ме, польского нападу стерегти ся. Поляки нас не зносять; жовніри польські, стоячи на зимових кватирах, де тільки зустрінуть Українця з Гетьманщини, обдирають его, звуть зрадником і бють.“ Коли гетьман повернув ся на Україну, цар дав ему нову ознаку довіря свого, звелівши сотника кобецької сотні, київського полку, на горло скарати за те, що він попав ся з зухвалими речами проти Мазепа. Місцевий отаман міський доніс, що сей сотник, їдучи з ним на возі, похваляв ся: не буде в нас добра на Україні, поки жити ме сей гетьман, бо він одно з царем; цар в Москві своїх губить і на заслання засилає, а гетьман Україну ріжними способами нівечить: тепер-от, чути, — кількох добрих козаків без надії згинуло. Недаром ото він і в Москву часто їздить, — щоб там науку брати, як народ свій вигубити.

Мандрика признавав ся, що се він з пяних очий таке казав.

Тим часом польські пани — Любомирський і Шембек — не раз просили гетьмана, щоб війском свого реґіменту поміг Українців до підданства панам підвести. Гетьман відмовляв ся тим, що не має про се царського наказу, а присланому до него панови відказував так: „Тамошні люди наші під владою вашою не хотять бути; вони кажуть одно, що їм краще під бусурменом, ніж під Поляком, та не тільки під бусурменом, а хоч би й під самим люципером... Найпаче прокинула ся у них ненависть до Поляків два роки тому, як польський гетьман коронний і старих і малих коло Богу і Дністра мордував. Трудно нам їх приневолити; а от як король Август до Польщі вернет ся і вся Річ Посполита з ним в згоді буде, тоді може его царська величність, задля приязни до короля, і добере способу правобережну Україну утихомирити.

На весні до гетьмана прийшов наказ, йти з війском до Сандомира, а на Литву вирядити полк козаків, який повинен злучитись з московськими потугами. Гетьман відправив гурт збірного козацького товариства, за одною звісткою — з 3.000

чоловіка, а за другою — з 4500 під наказним гетьманством прилуцького полковника Дмитра Горленка; харчів йому дано було на півроку. При Мазепі було тоді війська готового до бою 40.000 мійских козаків і охочих піших і кінних полків.

Виступаючи у похід, гетьман наглядав і за комісією, що мала межі царськими і турецькими володіннями границю витичити. Сю справу цар доручив дякови Омелянови Українцеву справити. В червні гетьман писав до Меньшикова, що запорожці перешкоджають в своєму ділі, домагаючись, щоб границя була по Бог, а Дніпро щобоставсь на їх стороні. Такі домагання висловлено було запорожцями в листах з надто нахабним і зухвалим тоном кошового отамана Гордієнка до дяка Українцева і гетьмана. Отже Мазепа, спробувавши, що усовіщування гетьманські пристають до запорожців, як він висловивсь, „немов горох до стіни“, відрядив на південну границю кілька сотень ніженського полку, наказавши їм, що, як Українцев вимагати ме, мусять вони збройно відперти завзятість і свавольство „тих псів-запорожців“. Московський уряд обійшов ся, одначе, тоді дуже ласкаво з запорожцями; їм послано було милостиву грамоту, де прощено їм усї їх провини і наказано — пограничній комісії допомагати, в згоді з московськими людьми жити і на смерть супротивників карати, які б безчинство робити наважувались. Одначе погранична комісія не прийшла до жаданого вислїду.

Гетьман виступив червня 18-го. Дійшовши до Паволочи, він вирядив уперед Самуся й Искру; їм велено було по козацькому спустошити подільські маєтності Потоцького і виницьке староство, що тоді належало до Лещинського якого шведська партія обирала тоді за короля. Одначе, руйнуючи маєтності панських губернаторів, гетьман наказував, не чинити ніякої кривди суспільству.

В першій половині липня Мазепа вступив з війском на Волинь. Тамошня шляхта прислала до него заступників і просила, не чинити вовводству кривди, бо всі вовводяне волинські, мов, вірні королеви Августу. Вони показували на вовводства подільське і руське, де розкидані були маєтності панів, що пристали до шведської сторони. — Сповіщаючи про се у Приказ, Мазепа доводив, що він мало йме віри щирости і вірности Поляків. Мало покладав він надї і на самих козаків,

нагадуючи випадки давних часів, коли козаки головою видавали Полякам своїх ватажків.

Від липня 13-го аж до 4 серпня гетьман таборував з військом на березі р. Случа, біля Старого Константинова. Всі губернаторі панські й жиди розбігли ся, на місці лишили ся одні православні, народ убогий. Мазепа звелів своїм козакам весь хліб по маєтностях Потоцького і других панів шведської партії скосити, а то кіньми вибити, а мешканців контрибуцією на користь свого війська обложити. Серпня 14-го козаки підійшли до Львова. Мазепа мусів до Сандомира їх провадити, щоб там з саксонським військом сполучити ся, але не знав, куди воно рушило. — Серпня 23-го козаки вступили у воеводство белзьке. На протязі усеї путі сеї, починаючи від Збаража, козаки нищили хліб на пні і пасіки по волостях Потоцького і других панів; скрізь, де наближало ся козацьке військо, обивателі втікали з своїми родинами і добром, ніби находила яка татарська орда. Доставало ся, правду кажучи, не тільки маєтностям панів ворожих до короля Августу, але й усім без розбору; отже шляхтичі кричали, що їм прийдець ся сідати на коний та від козаків боронитись.

Цар Петро не раз наказував гетьманови нещадно спустошувати маєтності панів ворожих до короля Августу; а підканцлер польський Шембек звертав ся до Мазепа з инчим проханням: ошаджувати маєтності не тільки прихильників Августу, але й ворогів его, бо всеж таки вони підданці Речі Посполитої. — Опісуючи зруйнування краю, Мазепа в своїх доносах цареві зауважав, що як почати контрибуціями обкладати тих, що хоч і не прихильні до Августу, але прикидають ся такими, то можна всіх до війни з козаками довести. Тим часом у Варшаві вересня 3-го відбула ся коронація Станіслава Лещинського, обраного з волі Карла XII за короля польського, не вважаючи на те, що ще був у живих Август. Після сего шведська партія в Польщі значно побільшала і зміцнилася; але панн якось чудно поводили ся, — ніби грали ся з своєю присягою: то приймали новокоронованого Станіслава, то знов вертали ся до Августу.

Ворожа до Августу партія тим більш вигравала, що козаки, а тим паче московські ратні люди, що йшли з ними під командою Нецлюва, багато терпіли від голоду і в такому

*

скрутї так багато дозволяли собі, що не минали навіть божих церков, хоча за се їх й карали та ще й суворо.

В часї місячного пробування під Замостем, новий король спробував нахилити гетьмана українського до зради московському цареві. Приїхав якийсь Поляк Вольський і секретно присоглашав гетьмана на бік Лещинського і шведської партії перейти; за се гетьманови обіцяно „усякі вольности від его милости королівської і таку винагороду, якоїб він сам собі забажав“. Гетьман катував его; посьвідчення, які дав Вольський укупі з відбраною від него інструкцією, послано у Приказ; самого Вольського Мазепа не відсилав, боячись, щоб его де по дорозї не відбили.

В своєму доносї до царя Мазепа доводив свою непорушну, невідлеглу жадним спокусам, вірність.

Листопада 12-го відповідно царській волї, Мазепа половину свого війська розставив по воєводстві бельському і в землі холмській — в такому, дійсне спустошеному краї, де бракувало і харчів для людей і паші для коний, а з останньою половиною рушив на Волинь. Прибувши на Волинь, Мазепа головну кватеру заклав в Дубні. Сюди прибув до него з Гродна прилуцький полковник Горленко, наказний гетьман над полчанами, вирядженими на Литву. Коли він прибув до Гродна, то цар звелїв Горленкови послати 1.000 козаків під Ригу, віддавши їх під команду генерала Рона. З рештою Горленко зостав ся у Гродні. — Ще в кінці вересня він, Горленко, листом, посланим через курера, сповіщав гетьмана про надто прикре становище козаків, виряджених під Ригу, і про всю ту зневагу, яку козаки в литовському краю зносять від полковників московських. Царським наказом там на який час заведено було пошти і до сего дїла приставлено було козаків прилуцьких: отсі козаки найбільше зазнали лиха від нахабних офіцерів московських, які їздили поштовими кіньми. „Коний гонькою загнано; трох козаків прилуцьких невідомі якісь люди напавши зарубали сокирами; козаків, що стояли по черзї на поштї, нераз знаходили забитими, а довідатись, хто, трудно, бо не кажуть“. Трапляло ся, що у козаків відбирали коний і утікали на них, а козаки муєли коний шукати; часом знаходили їх замордованих від прудкої їзди та цей без паші; трапляло ся й так, що офіцер, що брав коня (з козаком), немилосердно гнав

его і бив коня й козака разом. Горленко скаржив ся, що самого его, гетьмана наказного, було зіпхнуто раз з коня і забрано під підводи коний его і других значних людей козацьких, які з ним їхали. — Листопада 9-го Горленко вблагав Шафірова, випрохати ему відпуск з служби, бо вкинулась якась хвороба в ноги. Лишивши в Гродні з полчанами сина свого Андрія, він укупі з своїм товаришем, полковником київським Мокієвським, прибув в Дубно до гетьмана. Там вони з подробицями і докладнійш переказали гетьманови про всю наругу, яку витерпіли українські козаки від офіцирів московських. Горленко додав, що він зумисне вдав з себе хорого, щоб его з козаками не вирядили до Прусії і не почалиб там регулярному строю козаків учити. Про сю посилку козаків — регулярному строю учити ся — ще попередю писав до гетьмана Іван Чорниш, що був тоді теж в Гродні біля гетьманського небожа Войнаровського. Чорниш казав, що ему довело ся навіть бачити на свої очі копію з наказу царського. Може справді був такий проект, ухвалений Петром до переведення, і зараз відмінений; бо за царювання Петрового дуже було багато постанов, які зараз же і відмінялись. З других місць Гетьманщини доходили до Мазепи скарги на прикрі відносини Москалів до Українців. Городенський сотник чернігівського полку доносив своєму полковникови Полуботку, що Іван Зіків, що їхав з Москалями з Могилева на Київ, не забороняв їм кривди і зневагу мешканцям чинити*). Через Чернігів з Москви проїздив якийсь Роптїїв і вимагав 44 підвод; ему обіцяно було, але він, не дочекавшись, послав своїх людей ловити в полі коний, а піймавши більше сотні, вимагав від господарів, щоб вони викупали їх. — Мазепа одержуючи з ріжних сторін такі звістки, так розлютував ся, що поміж близькою старшиною казав, що другий би давно згодив ся на ті пропозиції,

---

*) ...„Господи відмикали, футра й одєжу забирали, гусий і курий різали; оселившись в сотниковому дворі, коли его не було дома, потім ледві не вбили на смерть та сховав си в краниці; з кухви випустили на посьміх горілку; дяка з крилоса в церкві вивели і так побили, що ледві й жити ме, ганяли ся за людьми і кололи їх тесаками так, що бідні люди хотять з родинами покидати свої рідні дворища; взяли коло сімдесяти коний і багатьох й не вернули, — так і пропали“ (Донесення гетьманови від Полуботка. „Архивъ иностранныхъ дѣлъ“, 1705 вік.)

які до него прислав Станислав Лещинський через Вольского, „Якогож далі нам добра чекати за нашу вірну службу. Та й де єсть такий дурень, як я, щоб по сей час не нахилився до противного боку, пристаючи на ті пропозиції, які Станислав Лещинський мені ставив.“

(Лист Орлика до Яворського.)

Пробуваючи в Дубні, Мазепа їздив на короткий час до Білої-Криниці і там був кумом у князя Вишневецького. Мати двох Вишневецьких, родом з Ходоровських, Ганна, удова по Константинові Вишневецькому, воеводі белзькому, була по смерті чоловіка, вдруге замужем за князем Дольським, фаворитом покійного короля Яна Собеського, великим маршалком литовським, помершим 1695-го року. Вдова по двох чоловіках, княгиня Дольська, ще була нестара і мала в собі багато привабних кебет. Мазепа хрестив з нею дочку у її сина. І відповідно звісткам Орлика, чоловіка близького до Мазепи, він провадив з нею під той час „денні і нічні референції“; тоді, певне, було кинуте зернятко спокуси — перейти на шведський бік.

Глава XI.

Перша спокуса не підвела Мазепи до якоїсь акції проти московського уряду. Мало нахилила до сего і та сутінь ворожнечи до Москалів, яка оповила кругом Україну. Правда, в Січі запорожській ся ворожнеча виступала надто остро, так що коли ратні люди московські, пливучи по Дніпру, потрібували байдаків, перевозчиків, щоб безпечно через пороги переїхати, то кошовий Городієнко звелів полковникови запорожському, що сидів у Кодаці, так справу поставити, щоб на порогах пропали усї байдаки з Москалями. Взагалі Січ запорожська не переставала бути пристановищем молодців-втікачів з українського поспільства, що сьпівали там одну пісню стару — йти на Україну і бити панів і орандарів. Але така ворохобня в народі не могла бути користною про гетьмана, бо ненависть поспільства до попів перш за все надана на его голову: він був самий перший і головний пан. Народови не до смаку було урядованне московське, але не терпів він разом і свого гетьмана, маючи его і за польського пана і за угодовця

московському урядови. Отже ворогованнє Українців проти Москалів не могло стати гетьманови за привід — з московською державою зірвати. До того, всі отсі палкі і загонисті заклики до знищення панів і орандарів зводили ся на ніщо, а свавольство січовиків обмежувало ся на тому тільки, що було зруйновано кілька пасік в „товщі (дебрі) Самарській“ та украдено багато скоту і коний „запорожськими харцизами.“

В тогочасних обставинах ніщо не сприяло, щоб Мазепа повднав ся з Шведами; до тогож така думка походила від жінки, що була матірю чоловіка, стоявшого укупі з другими на чолі Августової партії в Польщі; а Август воював проти Шведів; отже на щирість її покладатись було річю зовсім нерозумною. Таке намоторюваннє вело ся, знати, точно, ненароком, ніби ходило тільки о те, щоб розкинути думками і зімркувати, що робити тоді, коли справи зовсім не на користь Августови і Петрови повернуть ся. — Одначе справи здавали ся Петрови не надто лихими, не зовсім погано стояли; отже Мазепа, повсякчас ставлячи над усе власну користь, ще не бачив потреби повертати на другий бік.

З зими 1705 р. становище Петрове і Августове гіршало і гіршало, а справи Станислава і Карла що разу підносились. — Карл вступив на Литву. Їму не вдало ся взяти Гродна, за те він розоставив своє військо так, що воно не допускало підвозу харчів для московських потуг військових, що стояли залогою у Гродні. Тільки що Карл став ногою на Литві, шляхта сего крою швидко прихилили ся до Станислава Лещинського. Воєводства новгородське, слонимське і волковиське обстали за нового короля. У виленькому воєводстві сторону єго взяв повіт лідський.

Саме тоді цар Петро покликав Мазепу до Миньска, куди й сам обіцяв ся прийти. Гетьман приїхав до Миньска в початку марця з компаніями і двома полками городовими — миргородським і переяславським; потім ще підоспіло козацтво. Усього з Мазепою було коло 14.000 війська. Він розгуртував своїх козаків „на пасах“ від Гродна до Вильна. Цар наказав їм турбувати Шведів, поки саксонське військо до помочи не прийде. Тут на козаків напосіла ся одна біда за другою. В Несвіжю стояв залогою стародубський полковник з чотирма сотнями полчан. В ночі на них сонних напали Шведи і одну

сотню до ноги вибили: погіб і стародубський полковник Миклашевський. Козаків другої сотні, повіривших на слово воюрогам, що їх відпустять на волю, як що вони покладуть зброю, було перевязано, як бранців. Третя сотня зачинилась у бернадинському монастирі і не здавала ся ні на які запевнення; отже, коли Шведи, не ставши добувати їх, відійшли козаки сеї сотні, сполучили ся з четвертою сотнею і прийшли до гетьманського обозу. Вслід за тим Шведи обложили в Ляховичах, за чотири верстви від Несвижа, полковника переяславського Мировича.

Партия Станиславова на Литві щоразу вбивала ся в силу, — більшала. Скрізь шляхта поспішала визнавати Лещинського за короля. Багато спричинялась до сего, опріч страху від Шведів, ще ненависть до війська московського, якого багато набилось в край, щоб підтримувати ворожу Станиславови партию. В Орші відбув ся повітовий соймак, де приватними нарадами ухвалено: хитрощами знищити військо московське, щоб й духу его в краю не лишилось. — Пробуваючи в Миньску Мазепа одержав від княгині Дольскої невеличкий лист, написаний числами; вона сповіщала гетьмана про те, що вернув ся післанець її від якогось двору з листом від короля, що на імя не називав ся в листі. Мазепа звелів своєму писареві Орлику голосно сей лист прочитати, а потім промовив: „От дурна баба хоче через мене підвести его царську величність; думка в неї та б то, щоб цар покинувши Августа, прийняв під своє заступництво Станислава і допоміг ему міцно на престолі польському осістись; за се він обіцяє цареві дібрати способу, щоб Шведів ему побідити. Я вже переказував цареві про сю дурницю і він сьміяв ся з сего“. Сповіщаючи про сей випадок в листі до Яворського, каже, що він, Орлик, поняв віри Мазепі і ні на крихту не придрівав, що гетьман нахиляється до зради царя. Певно, що так й справді було. Справи царя і прихильників его не стояли тоді так лихо, щоб викликати опаску з боку тих, що йшли за Петром.

Мазепа, відповідно наказу царському, повинен був пробути у Миньску, поки військо московське не вийде з Гродна. Всяк же гетьман думав визволити Мировича, якого обложили в Ляховичах 5.800 Шведів. Для сего він відрядив полк Москалів 5.000 чоловіка, додавши ще своїх козаків, під командою Не-

пільова. Одначе вони пройшли верстви зо три від Миньска і вернулись назад, бо заїзджені конї не мали сили вести їх далі. Тут притьмом прийшла до гетьмана звістка, що сам король шведський поспішає до Ляховичів з 6.000 війська. Тодї Мазепа, покинувши полковника переяславського „на волю Всемогутнього Бога“, рушив з Миньска на Україну.

Дорогою гетьман довідався про те, щб сталося з сими — горопашними козаками, покинутими на Литві: переяславські полчане числом 150 чоловіка пристали в Борисові до его війська і розповіли, що Ляховичі добув ворог; побиті козаки утікли на Україну через Слуцк; самого Мировича з старшиною і товаришами забрав у полон генерал шведський, з ними він рушив на Полонне до підкоморія Любомирського, що отверто став прихильником короля шведського. Конець Мировича був такий. Генерал шведський послав его вкупі з другими бранцями до Штетина, і полковникови не довело ся вже побачити вітчину: в неволі він і вмер.

Повернувши до Батурина, гетьман одержав звістку, що цар в лїтку прибуде на Україну, щб обдивити фортецю кнївську, яка на тодїшній час вважала ся за головнійший пункт оборони на случай яких подій військових. Мазепа лагодив ся, щб на границі чернигівського полку зустріти такого високого гостя, якого ще й не бачили на Україні, але цар притьмом звістив і его, що прибуде водою просто до Києва. Гетьман велїв збиратись туди козакам, а в кінці червня і сам рушив на Київ, скаржучись в своїх листах до Головіна на свої „подаґричні і хираґричні“ недуги. У Києві знов чекала гетьмана спокуса. Та-ж сама кума, Дольска, прислала до него лист числовий. Мазепа покликав Орлика, сам ліг, а генеральному писареві звелїв читати. Тут княгиня іменем короля Станислава просила Мазепу починати йти „витченим“ шляхом, маючи на увазі, що швидко з Волиня прибуде ціле військо шведське; княгиня запевняла, що всі бажання гетьмана будуть виконані. Опріч того, княгиня обіцяла прислати „асекурацію“ Станислава і „гваранцію“ від шведського короля. Орлик потім розказував, що Мазепа, вислухавши свій лист, з великим, як було знати, гнївом пїрвав ся роз'ярений з ліжка і почав поносити княгиню такими словами: „Проклята баба з глузду з'їхала. Попереду просила тільки, щб цар під своє

заступництво Станислава взяв, а тепер инче верзе; бісить ся баба, хоче мене ношеного і битого птаха одурити. На біду б мені останню пішло ся, коли-б одній бабі дав ся підвести себе. Чи чувана річ, щоб залишивши живне, мертвого шукати і від одного берега відпливши до другого не пристати. Станислав і сам не певен за своє королюванне, Річ Посполита розчахнута на двох — якіж можуть бути підстави до нерозумних тієї баби спокус? Постарівсь я, несучи вірну службу теперішньому цареві й батькови і братови єго, не піддурили мене ні король польский Ян III., ані хан кримський, ані донські козаки: тепер на заході віку мого одна баба мене ошукати хоче“. Висловившись так, каже Орлик, взяв гетьман з рук моїх оригінальний лист і переклад єго і зволивши принести вогню, спалив єго. Звернувшись же до мене, сказав: „Напиши, не виходячи звідсіль, до тієї проклятої баби числами ось що: прошу Вашої княжої милости залишити отсю кореспонденцію, що може загубити і занастити і життя і честь і субстанцію мою. І не тільки не сподівайте ся, але й не гадайте, щоб я на старість літ вірність мою царській величності порушив. Сю вірність з молодих літ я й досі непорушно заховував і в ній вмерти бажаю; отже й не хочу ні за життя ні по смерті моїй слави і безчести зрадника на особу мою навести. Отже вдруге прошу вашої милости княжої, ту кореспонденцію залишити і більш про те до мене не писати“. Такий лист числами написаний гетьман звелів при собі запечатати і взяв до рук своїх. „Чи відіслав він єго до княгині Дольської через кого-небудь, каже Орлик (післанця я жадного не бачив тоді), чи инчого рукою своєю писав, про те, Бог свідок, не знаю“.

Кинувши оком на обставини, можна думати, що Мазепа, справді, ще не важив ся у той час піти на зраду. З одного боку могутність Карла ще не піднесла ся так високо, щоб одна вірність ворогови короля шведського ставала вже небезпечною; а з другого боку справи царя московського не підупали так низько, щоб викликати опаску за пришло. — Що княгиня Дольська пробувала нахилити гетьмана українського на бік нового короля польского — се було вже тепер річю натуральною; бо й сама вона була з рідні Станиславової, той син її на бік Лещинського перейшов. Одначе Мазепа, здаєть ся, видивляв ся і, мовляв, приміряв ся, як єму поступитись, коли,

справді, обставини спонукувати муть, приязни з Карлом і Станиславом шукати.

Петро прибув до Києва липня 4-го. В часі пробування царя у Києві Мазепі випало зустрітись з де-якими людьми, і ся зустріч примусила гетьмана, уважнійше прислухуватись до намов куми гетьмана.

Довго Петро заховував велику прихильність приятельську до Мазепи: ніхто не ставав на дорозі між ним і монархою. Але потім що раз виразнійша прихильність до Меньшикова, викликала з боку Мазепи завидування Меньшикову.

Коли цар прибув до Києва, несподівано рознесла ся чутка, що Карл XII прямує на Україну. Цар виправив Меньшикова з кавалерією на Волинь, а Мазепі казав допомагати йому і чинити, взагалі, те, що Меньшиков скаже. Ся тоді проєктована виправа ні до якого вислїду не довела, бо король з Польщі повернув не на Україну, а до Саксонії. Одначе наказ царя Мазепа прийняв за зневагу собі: „От, — казав він близьким до себе, — от яка менї на старости лїт пошана за мою многолітню службу вірну! Велять бути під Меньшиковим! Не жаль би було, коли-б віддано було мене під команду Шереметєва або якого-небудь високо-іменитого і з предків заслуженого чоловіка!“ Як бачимо, шляхотні гордощі чоловіка, що за молоду був „покойовим“ у польського короля, підіймались від одної думки, бути під командою того, хто хлопцем продав пиріжки у Москві. — Опріч того, у Мазепи була ще особиста причина набирати проти Меньшикова. Гетьман сватав сестру его за свого небожа Войнаровського. Князь Олександр Данилович спершу обіцяв, а потім зрік ся обіцянки. Орлик словіщає, ніби князь відповів гетьманови, що з его сестрою має-б то одружитись сам цар. Щоб там не було, але з виду Мазепа й Меньшиков були добрими приятелями. Коли цар пробував у Києві, Мазепа запросив до себе на обід царя й дєкого з вельможів. Орлик каже, що в числі значних гостей був і Меньшиков. Коли гості добренько підпили, Олександр Данилович, що був „трошки ворохобним та загонистим на той час“, каже очевидець, узяв Мазепу за руку, сїв з ним оддалеки від других і нахилившись казав на вухо, але так, що генеральні старшини та де-хто з полковників міг чути дещо.

„Гетьмане Іване Степановичу! Час брати ся за ворогів“

*

— і підморгнув на старшин. Ті, помітивши, що пани хтять потай побалакати проміж себе, почали віддалятися, але Мазепа кивнув їм, щоб вони zostали ся і відповідав Меньшикову ніби на вухо, але так, що другі чули: „Ні, не час“. — „Не може бути більш придатної години, як тепер, коли є тут сама царська величність з головною своєю армією“, промовив Меньшиков.

Мазепа заперечив.

„Небезпечно, не скінчивши однієї війни з ворогом, починати другу хатну.“

„Їх би то ворогів боятись та милувати? — промовив світліший. Яка користь з них для царської величності? Ти конечно вірний цареві еси, але тобі треба чимсь показним довести свою вірність і на вічні часи пам'ять по собі лишити, щоб й пришлі царі про тебе відали і імя твоє славили, що от мов один був вірний гетьман — Іван Степанович Мазепа, що так багато зробив добра для держави московської“.

Саме тоді цар встав з свого місця, щоб їхати й розмова гетьмана з Меньшиковим осталась недокінченою.

Провівши високих гостей, Мазепа вернув ся до старшини і питає: „а чули?“

Ті відповідали, що чули.

„Отсе раз-у-раз, промовив Мазепа, — таку пісню співвають мені і в Москві і на всякому місці! Не попусти їм, Боже, перевести те, на що вони заміряють ся“.

Розмова з Меньшиковим, якби навіть її старшина і чула, не було про їх зовсім зрозуміла, отже Мазепі можна було наддати їй, якого хтілось значіння, і певне, що тоном его пояснення вона збентежила усіх. Ходило про зміни у козацькому устрою Гетьманщини. До сего справді йшов Петро, що наміряв ся усю державу наново переробити. Досі цар не торкав ся українських справ, шануючи тільки поради Мазепині. Гетьман вважав не на часі зачинати сї справи на Гетьманщині, хоча принципіально раз-у-раз стояв горою за реформи царя, чим й підтримував Петрову прихильність до себе. Меньшиков певне чув і попередку бесіди гетьмана з царем; отже тепер підпавши, натякував про се відповідно приказці: „Що в тверезого на умі, то у п'яного на язичі“. А старшина й полковники, почувши від гетьмана значінне, проти чого казав Меньшиков, почали у один голос скаржитись, „Козаки — ле-

ментували вони — не противлячись служать цареві вірним та слухняним серцем; на свій кошт у далекі походи ходять і до Інфлянтів (у Лифляндію) і в Польщу і на Литву, були і у донських городах, і у казанському царстві; козаки гинуть, що раз їх менчає й менчає, а за їх службу вірну колишню — за турецькі війни та сегочасну — за теперішні війни — не тільки нема на їх ласки, а ще й мають їх, зневажають, — кажуть, що від нас нема діла ніякого; — вірна служба наша й за шаг не йде, а на остатку гадають про нашу погибель“.

Саме тепер одержано новий писаний числами лист від княгині Дольскої. Тепер вона вже не писала про короля Станислава, не натякала так виразно, щоб можна було спостерегти, що вона кличе до зради. Ніби послухавши Івана Степановича, вона зовсім залишила політичну кореспонденцію; — вона тепер ніби з приязни остерігала его проти Меншикова. Княгиня писала, що була у когось за куму вкупі з Борисом Петровичем Шереметєвим. На хрестинах, сидячи за столом між Шереметєвим та генералом Реном, вона повела річ про гетьмана і щось добре сказала про него. Генерал Рен теж кинув добре слівце про гетьмана й додав: „Шкода тільки сего доброго та розумного Івана! Він, бідолаха, не знає, що князь Олександр Данилович яму під ним копає, і хоче, скинувши его, сам стати за гетьмана України“. Здивована княгиня, писано далі у листі, звернулась до Бориса Петровича Шереметєва і питала: „Чи-ж правда сему?“ „А правда!“ сказав Шереметєв. — Чого-ж ніхто з добрих приятелів гетьмана не остереже его?“ промовила княгиня. — „Не взяти річ, відповідав Шереметєв: ми самі багато терпимо, та мусимо мовчати!“ Оттаку розмову переказано було у цифровому листі і Орлик прочитав его відповідно наказу гетьмана голосно.

Тоді Мазепа промовив: „Я й сам знаю добре, що думають заподіяти зо мною і вами: хтять мене вдоволити княженєм Римської держави, всю старшину викоринити, міста наші під себе підгорнути, посадовити там своїх воеводів або дубернаторів Коли-б же наші пішли напроти, то за Волгу усіх перегнати, а Україну своїми людьми осадити. Годі про се дуже розводити: самі здорові есте чули, як князь Олександр Данилович у Києві, підчас як там перебував цар, у моїй хаті казав мені на ухо: час вже за тих ворогів взя-

тись! І другий раз Меньшиков просив у царя собі княження Чернигівського: через него він й стелить шляшок до гетьманства“.

До тої досади, яку почував гетьман до Меньшикова, лист княгині Дольської був, як кажуть, підлитим маслом у полум'я. Гетьман пригадав тут усе, що прикрого зазнав від Меньшикова і на останку промовив: „Господи! Визволь мене з під їх пановання!“

Він звелів Орликови написати до княгині Дольської вдячну відповідь за приязнь та осторогу.

Тим часом 1706 року на заході Європи стались події, що круто повернули північну війну на користь Шведів. Щоб як небудь приспати обачність ворогів, Карл XII. пустив чутку, ніби намірив ся вдарити на Україну і відрадив ніби передній полк свого війська під Київ під командою капітана Бракенгайма; а тим часом сам з усею потугою кинув ся зовсім у другий бік і у серпні був уже в Саксонії.

Август перебував на той час біля Новгородка у Литві. Щоб не збутись батьківщини, він не бачив ніякого иншого способу, як погодитись яко мога швидче з шведским королем. З такими замірами Август послав двох комісарів; їм дано було повномочіє, укласти такі чи инчі умови згоди, оглядаючись на обставини і навіть, як того вимагатиме стан речі, видав право зробити заяву, що Август зрікаєть ся корони польської. 14. вересня отсі комісарі уложили згоду у замку Альтранштадті. Август зрік ся польської корони і порвав згоду з московським царем.

Не можна було, щоб такий величезний успіх Карла не відгукнув ся і на Україні, де пильно придивлялись до війни. Відгукнув ся він дуже некористно про московського царя: сяєво сили, яке оточувало его, погасло: куди так ему бороти ся з таким лицарем, яким здавав ся тепер король шведський. Оттепер і обставини підбуджували Мазепу, зробити один крок до єднання з царськими ворогами. Тим часом ціла низка дрібненьких подій, де Москалі поводились з Українцями образливо та зневажно, примушувала его думати, що невеликої любови зазнати московському урядови від Українців. 1706 року, а найбільш за останні его місяці, у тогочасних справах зустрічаєть ся велика сила скарг з ріжних країв Гетьманщини.

„З усіх усюдів, — писав до Головіна Мазепа, — до мене доходить скарги на свавольство московських людей.“ Гетьман благав Головіна, добрати способу, щоб свавольство московського війська як небудь приборкати. Як доказ, гетьман послав що до характеристики духу тогочасного дуже цікаву скаргу городенського сотника Стаховича на безчинства московських людей ратних, що проходили через его сотню*).

Вельми тяжкою була для Українців у той час царська служба, найпаче-ж від суворої дисципліни, яку запроваджував у військо Петро. Запорожців, що були на царській службі за свавільне утікання віддано на галерні та інші тяжкі роботи; деякі добрали способу утікти, прибились на Січу і оповіданнями викликали там велике баламутство. Рада вирішила до царя у Київ посольство, але посланий отаман Гнат Галаган опізнився і, не заставши вже царя у Києві, мусів вернути ся назад. Тоді товариство запорожське так заворушилось, що збиралось з кримським ханом погодити ся і присогласити до помочи проти Москви татарську орду. До сего під'южував запорожців кошовий Гордїєнко. Але проти сьміливих та надто загонистих замірів стали старі козаки і відвернули від лихих вчинків тих, що вже наважували ся рушати війною на Гетьманщину.

У Києві теж ремствувало козацтво ріжних полків, що неволею працювало над фортецею київською. Цілих п'ять місяців літних робили вони коло фортеці на своїх харчах. З 15. серпня роботи ще побільшало. Цар знайшов, що місцевість, відведена під фортецю, непридатна; отже він і наказав зводити нову твердиню навкруги Печерського монастиря. Саме на Пречисту після обряду, Петро сам зробив закладниці і по них доручив роботи козакам під доглядом гетьмана. На гетьманаж цар наложив обовязок, не відступати від робіт аж до зимних

---

*) Якийсь майор Данило Евстратович з полку Рєпина і другий капітан Дмитро Яковлевич, йдучи з Полоцка з московськими людьми, перш за все у своїй сотні городенській великі кривди і навіть убивства людям чинили; і на останку у селі Хоробричах чоловіка на смерть замордували за те тільки, що він з кіньми утік до лісу. Перше коліна прокололи тесаком, а потім з рушниць прострелили. У тому ж таки селі стрільці взяли з кіньми на полі хлопця Івана і не знати де поділи; опріч того узяти ще десятеро коней.

морозів, хіба тільки на короткий час. На поміч Мазепі надано полковника московської служби Гейсена з царськими людьми.

Офіцери московські поводитись з козаками по хижацькому: били їх киями, обтинали у них вуха і наруги та гнобительство над ними чинили. Бідолахи-козаки терпіли усякий скрут, переносили дуже велику спеку на земляних роботах, по всяк час бідкаючись про свою госпуду, бо знали, що без них нема кому скосити сіно та зібрати збіжжя, а до того ще раз-у-раз повинні були тремтіти: бо московські люди безперестану сновигали через Україну то з некрутами, то з харчами й знасилювали козацьких жінок та дочок, що zostавались в дома, забирали та нівечили коний та худобу і навіть самим старшинам часом перепадало кий. Перед гетьманом встоювали тоді за козаків полковники миргородський Апостол та прилуцький Горленко. Горленко казав Мазепі: „За душу Хмельницького, що визволив Україну з під польської кормиги, усї ми молимо Бога, а твою душу діти наші з кістками проклянуть, як ти по собі у такій неволі лишиш козаків“.

Гетьман відказував, що він багато вже разів писав до царя про такі кривди, але нічого не допомоглось і він радив старшині, знов їхати і вдатись до царя з просьбою.

Через кілька одначе день гетьман сказав полковникам, що він радився про ухвалену посилку з київським вовводою Дмитром Михайловичем Голіциним, але князь сказав, що ся річ буде прикрою для царя і гетьман пошкодить і собі і козакам.

У кінці жовтня став ся царський дозвіл і гетьман розпустив своє військо, яке відповідно єго доносови стало й голе, й босе, й голодне та до решти замучене п'ятимісячною тяжкою працею. Сам гетьман поїхав до Батурина. На весну заходило те, що знову скликати козаків на фортифікаційну роботу. Грудня 24. цар переїхав через Київ а звідтіль рушив на місто Жовкву. Мазепі звелено було теж прибути туди на нараду. Під новий рік 1707 цар прибув до Жовкви вкупі з близькими особами. Межи них був і новий канцлер Гаврило Іванович Головкин, він заступив місце колишнього зарядчого посольського приказу Федора Головіна, що недавно вмер у Глухові по дорозі до Києва.

Тим часом у Львові з'їхались пани польські, що не хтіли

признавати Станислава за короля польського, коли Август підписав абнегацію. Їх ображало одно: узнаючи Станислава Лещинського за короля свого, вони б волею-не волею визнавали в польських справах верховодство Карла XII, який по своїй волі й вивів Станислава у королі. На сему львівському з'їзді пани ухвалили: не признавати у Польщі инчого короля опріч обраного нацією з вільних голосів без чужого примусу. Звідсіля у Жовкву до царя прибули значнійші і з найбільшим впливом пани польські: краківський каштелян Януш Вишневецький, мазовецький воевода Хоментовський, Волович, Шембек і ин. Тоді обидві сторони — і московська і польська — були потрібні одна одній. Московський цар, борючись з Карлом, зостав ся тепер без спільників; Поляки ж добре зрозуміли се і вимагали, щоб він закренив за польською Коронаю правобережну Україну. Цар не тільки згодив ся на се, але обіцяв дати Полякам 20.000 карбованців підмоги — так ему хтілось відчахнути панів від Станислава.

Тим часом Петро добирав способу, як дипломатичним шляхом так сю справу оборудувати, щоб користнійше випутатись з прикрого становища. Він скрізь розсилав до європейських дворів дипломатів, добиваючись або спілки, або посередництва у справі замирення з шведським королем; польську корону він пропонував і королеви Собоєвській і семиградському князеві Ракочому, й могутньому герцогови англійському Мальборо; сему останньому, кажуть, обіцяв опріч того на вибір князівство київське, володимирське, або сибірське. Тим часом по весні відповідно наказу царському з усіх полків Гетьманщини поспішали козаки, щоб кінчити київську фортецю. Цареві дуже хтілось швидче докінчити її, щоб поставити перепону на случай нападу Шведа. Петро думав, що Карл, розправившись з Августом, тепер зо всіма потугами своїми напад зробить на московську державу. Тому цар і звелів Апраксину видати наказ, щоб усі обивателі, чекаючи ворога, тримали хліб не по коморах, а конечне в ямах, в лісі, де б можна ліпше заховати. „Весь тягар війни тепер лишив ся на одних нас“, писав до Мазепи цар, закликаючи его на раду до Жовкви.

Відповідно закликови, Мазепа 11. квітня, саме у страстну п'ятницю з деякими старшинами прибув до Жовкви. Після

20. цвітня була військова рада. Що там скоїлось, ми не знаємо, але після сеї ради Мазепа не пішов на обід до царя, а вернув ся до своєї господи збентежений, цілий день пічого не їв й дуже був роздратований. Гетьман не розповів старшинам, якої прикрости зазнав він, а тільки промовив, певне не на добре, такі темні для присутних слова: „Коли б я так вірно і дбало служив Богови, то дістав би найбільшу нагороду, тут же хоч би й на ангела змінив ся і тоді, здаєть ся, жадної не зажив би подяки за службу і вірність свою!“ Він відпустив старшин і ті розійшли ся ні в сих ні в тих, — не втямку їм було, що з їх гетьманом скоїло ся.

На другий чи на третій день після сего військовий товариш Дмитрашко доставив лист найяснійшого князя Меншикова компанійському полковникови Танському. Меншиков велів Танському, взявши за 6 місяців плату, купити харчів і рушати з своїми полчанами у похід. Се до решти розпалило гетьмана. Вів взнав за зневагу собі, що князь звертаєть ся до козацького полковника, минаючи єго, гетьмана козацького. Розлютований Мазепа закричав: „Чи може бути більше наруги, зневаги та кепкування з мене! Князь Олександр Данилович що дня бачить ся зо мною, раз-у-раз бесідує зо мною і не сказав мені про се ніже єдиного слова, а без мого відома і згоди розсилає накази людям мого реґіменту! Хто ж то без мого дозволу дасть Танському місячні гроші і харчі? І як Танський може йти з моїм полком, котрому я плачу гроші, без моєї згоди? Та як би він пішов, яб єго звелів як собаку застрелити!“

Для Мазепа, знать, тоді запахло чимсь дуже недобрим — він міг, здаєть ся, позбутись гетьманства; для старшинж тут ходило о зміну ладу військового: замість обраних військом запорожським старшин, козаками стануть комадувати царські бояри; а страх, що ся зміна порядків станеть ся, вже немало часу турбував Українців. Дуже загонистий в справі реформ цар вже намірив ся зачепити Гетьманщину, тим паче, що від попередньої політики московської він унаслідував бажанне, як можна тіснійше злити сей край з останніми частинами московської держави. Недурно Мазепа вернув ся з військової ради в Жовкві збентеженим. Там, виходить, дано було знати гетьманови про замір царя зробити деякі відміни що до служби

козацької: цар хотів, щоб з усього мійського козацтва обиралось певне число козаків і вониб гуртували ся у компанії, якіб і одержували плату, рештаж козаків зоставала ся б дома. Про се ми довідуємо ся з Мазепиною листу до Головкина. Він писав, що наказу про згромадження козацьких гуртів, переказаного царем у Жовкві не можна привести через баламутство народу, на якого не можна покладатись. Орлик зве сей наказ „наказом про устрій козаків на лад слобідських полків в пятаки“ і додає, що вся полкова старшина вважала тоді обрання „пятаків“ (пятий чоловік з полку) за ступінь до реформування козацького війська на драгонів та солдатів. Старшини дуже ворущились, часто збирались то у обозного Ломиковського, то у миргородського полковника Апостола, радились проміж себе, кричали і навіть брались до читання гадяцької умови Виговського. Гетьман сповіщав Головкина, що наказ про „компанії“ вельми не прийнятний полковникам. Сам гетьман не виявляв ніякого ремствования проти наказу. У всякім же разі сего наказу не видано.

Саме тоді, коли вчинок Меньшикова з Танським в Жовкві розлютував Мазепу, ему сповістили, що у чекальному покоєви дожидає львівський єзуїт Заленський, ректор єзуїтської школи у Винниці. Мазепа несподівано ніби роздратував і радо скрикнув: „а він звідкіля взявся?“ Гетьман звелів вести єго обозному Ломиковському та Орликови до єго внутрішнього покою; старшин усіх гетьман відпустив до дому.

Розмови єго з єзуїтою на самоті ніхто не чув, але у кожному разі ніхто нічого й не прозирив і у сій візитациї єзуїти. Згодом Орлик довідав ся від самого Мазепи, що гетьман посилав сего єзуїта у Саксонію до Станіслава Лещинського, який пробував там з своїм оборонцем шведським королем.

Небавом після сего цар відпустив Мазепу і старшину з Жовкви укупі з своїм сином Олексою-царевичем. Відїхавши кілька миль від Жовкви, гетьман умовив царевича, їхати у перед, обіцяючи дїгнати єго, а сам трохи збочив з прямого шляху, заїхавши до одного з дворищ, що належали до княгинї Дольської. Самої княгинї там не застав, але знайшов якогось ченця з Тринїтарського ордену. Перебалакавши з ним на самоті де про що, Мазепа поїхав далі і нагнав царевича. „На сей раз, каже Орлик, ніхто з нас ні на крихту не прозирив

*

про гетьмана, що він має зрадити цареві; всі ми думали, що княгиня Дольська намагається позичити у Мазепи певну суму грошей, щоб викупити з застави свої дорожочі речі, бо з проханкою про се зверталась до него перед сим.“*)

Вернувшись з Жовкви, гетьман недовгий час побув у Батурині; а у червні рушив до Києва. Там біля печерської фортеці працювали всі козаки — і городові і охочекомонні, виключаючи тих, що були у військових командировках. Робота вийшла важкою, ніяк думалось. Попереду була думка тільки полагодити частину окопу, який вже було виведено навколо печерського монастиря; але трапило ся так, що сей окіп скрізь пообсовував ся, отже прийшлося насипати его заново. З низу й до гори обкладали окіп дерном, а по дерен приходилось їздити далеко. Інженір, що порядкував фортифікаційними роботами, звелів, починаючи від гори печерського місточка аж на низ до Дніпра, вивести не один, а два окопи і таким чином завдав козакам подвійної роботи. З українськими козаками працювали і московські стрілецькі полки. Тут як розкопували гору печерську знайдено було купу старих монет. Сто з них Мазепа послав до Головкина. Антиохійський патріарха, якому послали їх на показ, назвав їх асирійськими. По заснованню „академії наук“ сей скарб передано було туди. Монети сі — арабські куфичні. У вересні Мазепа писав до Головкина і у листі малював сумне становище, до якого дійшли козаки від довгої тяжкої праці**). Гетьман просив у царя дозволу розпустити козаків; він доводив, що їм треба ще й свої городки по ріжних полках полагодити та укріпити. Але дозвіл увільнити козаків від фортечних робіт Мазепа одержав не раніш листопада 7-го. Тоді фортеця київська була

*) Лист Орлика.

***) ...Козаки мого реґіменту, писав гетьман, пробуваючи тут, у Києві на службі монаршій від цілорічної праці коло печерської фортеці так знемогли ся та стратили ся, що не можна вже на жадну роботу більш посилати їх. Від безмірних трудів невгавяючих третя частина їх хорувє, тіж, що ще здужають, давно вже не мають з чого жити і як найостанні старці по монастирях та по дворах ходять і просять милостині; останню одежу з себе продають, щоб прохарчитись. Не тільки людей, і коний, що возять дерне, дерево, частоколіну, цеглу, вапно — так затигнево, що й за одну мидю неможна поїхати ними“... (Донесенне Мазепи вересня 29).

вже зовсім готова і гетьман передав її губернаторови київському князю Дмитрови Голіцинови а 500 чоловікам козаків з стародубського полку звелено було стати залогою у Києві вкупі з царськими ратними людьми. Мазепа зіставав ся у Києві, чекаючи, поки помре стара його мати — людина вельми довгого віку.

Ми вже казали попередю, що польські панн поставили на своєму і примусили царя Петра згодитись на те, щоб правобережжя було наведено знов під Польщу. Про се гетьманови було дано знати ще у Жовкві; але й тоді цар казав Мазепі, що перше, ніж прибуде комісія, наражена розв'язати се питання, про се сповістять українського гетьмана заздальгідь, щоб дати час і можливість тим, що не схотять жити під польським урядом, перебратися на лівобережжя, „щоб польський уряд несподіванно не пригорнув їх до своєї держави і не помстив ся над ними, бо вони, беручи участь у бунтах з Пал'єм, Самусем та Іскрою великим кровопролиттєм й мордованнєм шляхти, ксьондзів та жидів розлютували Поляків і подвигнули їх до невпинного вороговання“. (Лист Мазепи до Головкина). У серпні каштелян волинський Вельгорський, призначений до відбирання правобережжя, звернувся з листом до Мазепи; він присоглашав його вкупі з Поляками доложити рук, щоб повернути Білу-Церкву зо всею правобережною Україною під владу Речі-посполитої; Вельгорський показував на умови царя з тими панами, що повдвались з царем проти Шведів. Серпня 22. до Мазепи прислано потайний наказ царя, не давати Україні Полякам — відмовляючись тим, що він не одержав ще власноручного про се від царя наказу. На підставі сего Мазепа, на прохання Вельгорського щоби приїхав до него порадитись про таку поважну справу, рішуче відміг ся. Таке вагання що до виконання царської обіцянки Вельгорський доводив собі тільки упертостю самого Мазепи; отже він почав страхати гетьмана, що коли так, то польське військо займе правобережжя силоміць без участі українського гетьмана. „Бачу, — писав Мазепа з сего приводу до Головкина, — без кровопролиття не обійдеться ся; а війська у мене обмаль: усе розкидано по різних краях: одні досі у Польщі, другі у Бихові, треті на Волині, четверті аж в Казані, зо мною лишило ся мало козаків та й то знесилені працею коло фортеци, не мають ко-

ний і самі голі й голодні — мало не валять ся, як повіє вітер“. Маючи на увазі тогочасне становище справ, коли в Польщі не було єдиного уряду а ладу й почотів і коли більшість Поляків усе таки прихилилась до Станіслава Лещинського, натурально було, що цар мусів потривати з сею справою, хоча він, може, як найшцирїше бажав вернути Польщі правобереже, яко нагороду за користне з него єднанне. Полякам певне дуже догодило те, що не в їх силі було підгорнути під себе край, який віддавав їм сам цар; вони багато страхали, але сі страхання нікого не обходили. Справа затрималась і годї було вгадати, коли буде їх певний якийсь. У кожному разі Українці не могли спокійно дивитись на те, що віддавались голїним ворогам їх половини вітчизни. Яких би там потай Мазена не мав поглядів що до сего питання, але в колї старшин мусів подїляти загально-національні. „Певно, — міркував він у лєстї до Головкина, — важка річ приватна повинна вступати загальній користи. Нам не збагнути у внутрішні зиміри царя, — таку услугу Польщі зробити, щоб тільки бути з нею у згодї; але ми нічого доброго не сподїваємось від Поляків, коли вони будуть нашими сусїдами. І коли вже на те пішло, що великий монарха віддавати ме Білу-Церкву і другі українські міста під польську владу, то слїд принаймні б міністрам царської величності, укласти та ствердити з міністрами польськими умову, аби Поляки не оглядали ся на міста та місця, що понад Дніпром, як от: Канїв, Черкаси, Чигирин та инчі, які генеральня комісія за короля Яна Собєського у час уложення довїчної умови призначила бути незалюдненими“.

Тим часом війскові подїї в Польщі не чекали й притягували і козяків туди. З Жовкви під заряджування польського гетьмана коронного Сїнявського відправлено полковника Танєського. Потім у маї цар звелїв Мазепі прислати ще 5000 козаків і Мазена послав їх яко охочекомонний полк під командою свого небожа Войнаровського. У кінці червня, відповідно царському наказови, гетьман виразив зібраний козацький гурт ще на Волинь під Полонне на сполученне з фельдмаршалом Шереметєвим, на острах „бунтарям — Полякам, аби вони не приставали до ворожого боку“. У червні гетьман посадив 1300 Стародубців залогою у Бихів, що піддав ся тоді генералу

московському Баверу. Військо відправлене у сім році в Польщу поступило під команду князя Волконського, „чоловіка молодого, дурного і нерозсудливого, як атестував его польський історик. Як раз у жнива козаки пройшли усе краківське воєводство. „Сі люди, — описує польський історик козаків Танського, — ворога не стрічали, але за те обдирали всякого мирного мешканця, не розбираючи стану й значіння соціального, і мало лишалося у воєводстві хат, деб не грабували й не били вікон. Вони забирали пивні й горільчані казани, по пасіках видерали бджіл й парили їх окропом ні з сего ні з того, палили хати, вирізували до ноги скот; бувало заженуть у ліс цілу череду, виріжуть з живого вола собі шматок мяса на печеню, або смугу по живій шкурі на спині — тай кидують нещасну товарину. Скрізь, де тільки козаки стояли обозом, то вже туди не можна було чез смрід й повернутись. Не з доброго вони знищили копи хліба на полях, палили на току скирти, обдирали костели, знущались з католицьких святинь; від них не можна було ні відмолити ся, ні відкупити ся. Обібравши багатьох селян, вони калічили їх, нещадно бючи по голому тілі, а тих, що намірялись боронити ся або уткати від них, забивали на смерть; як би з семи козаками не було 600 Москалів, то в Краківському воєводстві, здаєть ся, не зосталоб ні живої людини, ні скотини“. Певне, що козаки чинили такі люті насильства, виконуючи тільки волю свого царя. Петро послав їх нарешне, щоб вони руйнували маєтності панів, що єднались з Шведами і визнавали за польского короля Станислава Лещинського. Таку війну Петро наказував провадити й Шереметеву у Ливонії, теж саме чинили тепер у Польщі і не самі козаки українські, але взагалі усі царські ратні люди. Саме тоді у Великій Польщі лютував з Калмиками і Москалями полковник царської служби Шульц: чисто до тла палив замки, оселі й цілі міста, а у одному місці підручні ему Калмики загнали до хати купу дїтїй і спалили. Тогочасні звістки шведських істориків подають відомости про таке поводженне Москалів з ворогом за увесь час північної війни, що, читаючи, волося встає на голові. Москалі нівечили Шведів, що попадали ся у їх руки, не давали пощади ні беззбройним жінкам, ні дідам, ні безневинним навіть дїтям; а кого й зоставляли живим, то гнали з собою у неволю. Шведи рем-

ствують, що з бранцями їх Москалі поводитись жорстоко та не по людському знущалися з них; коли-ж бранець часом умре, то тіло його викидали собакам та хижим звірям. Але часом й не одні тільки царські вороги зазнавали біди: Денгоф, супротивник Станислава, що поєднався у Жовкві з царем, скаржився, що козаки руйнували й грабили його маєтки. Отак мордували нещасний польський край і Москалі і козаки, і Калмики, і Шведи, але найбільш мордували його своїж діти: — декотрі, хто не хотів коритися Станиславови, стояли за нову „елекцію“, не знаючи ще й самі, кого оберуть за короля; другі — і таких була більшість — визнавали за короля Станислава; але інші не прилучалися ні сюди ні туди, переходили то до одної, то до другої партії, шукали власної користі і ловили, як кажуть, у каламутній воді рибу. Отсі — то добродії і чинили тоді справжні розбишництва та злочинства, покликаючи на те, що хочать других повернути на правдиву стежку: одні — на бік Станислава Лещинського, другі — до нової „елекції“, заставляючи других визнати те або инче, але в дійсності таке, чого вони самі щиро не визнавали. Оповідають, що один козацький полковник, піймавши одного шляхтича-ватажка такої ватаги зневажило повівся з ним й промовив: „Ви, Ляхи, колись були нашими панамі, а ми вашими холопами. Але тоді ви були хоробрими, а тепер у вас стільки хоробрости, скільки у старої баби і тому ви дійсне заслуговуєте на те, щоб ми, колишні ваші хлопи, знущалися з вас, бо не вмієте боронити себе. Як ви не станете инчими, то ми вас усіх за вуха візьмемо й поздираємо шкури“. Але козаки, лютуючи в Польщі за царським наказом, не охоче однак провадили там війну, бо першої пригідної години утікали звідтіль. Наприклад, козацький гурт 440 чоловіка, що його покинув кн. Волконський між річкама Сяном та Вислою, zostавшись без харчів і паші для коний, весь до одного чоловіка розбігся, покинувши свого наказного полковника; останній без підручних нічого кращого не надумав, як тільки вернути ся на Україну, але, не вважаючи ні на що, гетьман звелів забити його в кайдани і посадити під варту.

Вдаючи з себе вірного підданця царського, гетьман з звісток одержаних з Молдавії, оповістив царя, що Турки хтять зняти війну, бо увійшли у відносини з його ворогами.

Післанці від Станіслава були у султана турецького й Порта вишком заслала приязні грамоти до шведського короля і до Станіслава Лещинського.

Дуже цікаві і поважні для того часу відомости подавав вищому урядови московському український гетьман, тому в Петра й не виникало що й найменшого сумніву про вірність Мазепи, що і в голову не могло прийти ні Петрови, ні його найблизчим порадникам. От що робило ся на пр., 16. жовтня, коли Мазепа ще пробував у Києві. Була нічна доба. Его писар писав в покоях гетьмана якесь довжезне послання. Мазепа кілька разів звертав ся до него з внутрішніх покоїв: „Чи швидко ти скінчиш? Ще є діло!“ Але ось послання скінчено й писар поклав его на стіл перед гетьмана. Мазепа сидів за столом і тримав у руках лист у невеличкому куверті.

„Княгиня Дольська надіслала мені через одного Волоха сей лист, зашивши его у шапку післанцеви. Я наперед знаю, що вона все про одно пише, а лихий її просить о ту кореспонденцію: коли небудь ся безглузда баба мене загубить! Не дарма кажуть: У жінки волося довге та розум короткий. Чи можливе діло, щоб одна баба дитячим своїм розумом мене одурила! Відпечатай сей лист та прочитай“.

Орлик підійшов до сьвічки, а щоб сьвіт не бив єму у вічі, Мазепа поставив парасоль, зірвав куверту і вийняв звідтіля лист писаний числами від княгині Дольської; в сей лист було вкладено другий маленький лист запечатаний. Думаю, що й се останнє писання від тої-ж таки княгині і не додивившись до печати, Орлик розірвав і вже потім зауважав на печатку, де стояло: Stanisław król. Писар не сказав гетьманови нічого і поперед сам пробіг сей лист короля Станіслава. Мазепа дивить ся, що писар довго мовчить і голосно не читає лист, промовив:

„Чого ти так довго гаїш ся і не читаєш? Ти-ж і без перекладу звик читати писані числами листи: до їх в тебе-ж є ключ“.

„А, — відповів Орлик, — і без ключа прочитаю княгининий лист, але тут є лист від Станіслава, для якого не треба й ключа!“

„Від Станіслава? Не може бути?“ скрикнув Мазепа.

„Може! — відповідав Орлик. Тут і підпис его імени і печать!“

„Дай сюди!“ сказав Мазепа, взяв і нишком прочитав. — Тоді він уявив таку ознаку жахання, що впустив лист з рук на стіл і висловив ся так: „О, проклятуща баба, ти загубиш мене!“

Довго потім сидів він замислившись і мовчав. Мовчав і Орлик. Нарешті звернувшись до свого писаря, гетьман промовив: „Що мені робити з сим листом? Чи відіслати его до царя, чи задержати?“

Орлик сказав: „Ваша вельможність сам зволиш високим розумом скоїм зміркувати, що треба послати: тим самим і свою вірність непорушну доведеш і набудеш у царської величності ще більшої ласки“.

Мазепа замовк і знов довго сидів, увійшовши в думку, потім звелів Орликови читати лист від княгині Дольської.

Княгиня писала до гетьмана, що вона отсе послала в Саксонію до двору Станислава ксьондза-тринітара; ксьондз вернув ся звітіль саме тоді, коли військо шведське рушало на Польщу. Він привіз з собою лист короля Станислава. Опріч же того король звелів переказати на словах гетьманови, щоб він починав задумане діло перше, ніж Шведи наближать ся до української границі. Ксьондз привіз ще проект умови короля з Мазепою і з цілим війском запорожським. Княгиня просила Мазепу, прислати по него якого небудь довіреного чоловіка.

„Тут, — пише Орлик у своєму листі до Яворського, — я собі пригадав, що Мазепа бачив ся з сим ксьондзом-тринітаром у палаті княгині Дольської, куди заїздив по дорозі, вертаючись з Жовкви. Тоді тільки я спостеріг, що Мазепа замислив щось лукаве“.

— „Спали передо мною сей лист“, сказав Мазепа.

Орлик спалив. Мазепа довго сидів і мовчав.

„З розумом борю ся, — промовив він на останку, — чи посилати сей лист до царської величності, чи не послати? Ще вранці порадимо ся, — додав він, — а тепер іди собі в свою квартиру і моли ся Богу, да „якоже хочеть, устронть вещь“. Може твоя молитва догоднійша, ніж моя.

Ти живеш по християнському. Але, додав гетьман, Бог відає, що я не про себе чиню все, а про вас усіх, про жінок і дітей ваших“.

„Прийшовши до себе, — оповідав у тому-ж листі Орлик, — я взяв два карбованці грошей, ввійшов на двір і почав роздавати убогим, що лежали на улиці та по богадільнях Печерського монастиря. Се робив я, щоб всемогутній Бог вратував мене з біди тяжкої і відвернув Мазепине серце від лукавих заходів. Жебраки, що валялися на улиці, лаяли мене, коли я стукав ся в ночі до їх шатрів: вони не милостині від мене сподівались, а боялись покражі; одначеж коли почули говір та зрозуміли, що я не злодій, відчиняли дверці шатрів і приймали милостиню“.

Минула ніч. Другого дня вранці покликали Орлика до гетьмана. Коли писар ввійшов, гетьман вже сидів за своїм столом, а перед ним лежав хрест з часткою животворящого дерева.

Мазепа сказав Орликови таку промову: „Я досі не вживсь вселовлювати перед тобою про мої заміри і відкриваю тобі мою тайну, що несподівано виявилась учора. Не то, щоб я не покладався на тебе, на твою певність. Конечно, я ніколи не подумав на тебе, що ти можеш відплатити чорною невдячністю за мою ласку до тебе, за любов і щедрости мої і став би моїм предателем; але я міркував собі так: ти чоловік розумний і доброї совісти, одначе-ж ще молодий і недоволі досвідчений. Я бояв ся, щоб ти, бесідуючи з московськими і з нашими усякого чина людьми, не проговорив ся як-небудь про сю потайну річ, або довіряючись на них, або через неосторогу свою і через се саме не погубив би мене й себе. Але коли вже ся тайна несподівано виявилась, то я й кличу всемогутнього Бога в свідки і записягаюсь перед тобою ось на чому: не ради приватної користи, не ради високих почестий, не для багатства, або яких-небудь инчих примх, а для вас — усіх вас, що під моїм урядом і регіментом есте, і для жінок і дітей ваших, для загального добра матери нашої бідної України, для користи усього війська запорожського і народу українського, для піднесення і розвитку військових прав і вольностей хочу я за помочю Бога так чинити, щоб ви з жінками й дітьми вашими, і вітчизна з війском запорожським не заги-

*

нули ні під Москалями, ні під Шведами. Коли-ж я роблю се ради яких-небудь моїх приватних примх, то нехай побе мене і душею і тілом Бог в Тройці Святий Єдиний і безневинно понесені страсти Христові!“

Він поцілував хрест з часткою животворящого дерева і, звернувшись до писаря, казав далі так:

„Я за тебе зовсім певен і надію ся, що як совість твоя так і повага до себе, чесність та природжена кров шляхотська не допустять тебе зрадити й продати свого пана та добродинця. Одначе-ж для більшої певности, щоб у мене й тіни якого небудь вагання що до тебе не було, як я тобі заприсягнув, так і ти дай мені присягу перед лицем розпятого на животворящому дереві Христа, — присягу, що будеш вірним мені і не виявиш тайни нікому“.

Орлик присягнув і поцілував хрест, який тримав у руках Мазена. До того часу він все турбував ся, приздриваючи, що гетьман вивіряє его; але після присяги Орлик більше запевнив ся, що Мазена балакає з ним щиро і повіряє ему секрет великої ваги. Писар набрав ся сьміливости і сказав:

„Присяга вашої вельможности доводить вашу щирість та батьківську дбалість про свою вітчину і нас усіх, але хто вгадає, що призначив Бог? Який кінець поклала Єго свята воля отсій війні й хто візьме верх? Коли Швед візьме верх, то вельможність ваша й усі ми будемо щасливі; а як що — цар, то й ми усі пропадемо й нарід занепастимо“.

Мазена відповів: „Яйця курку не вчать! Дурень я був би, коли-б я відступив перше, ніж треба; не відчахнує я, поки не буде конечної потреби, поки я не побачу, що у царя не стане спроможности не то що України, але й своєї держави оборонити від Шведа. Ще пробуваючи у Жовкві, доводив я цареві про те, що як король шведський і Станислав порізнять ся і першій піде на московську державу, а другий попростує на Вкраїну, так не з нашими потугами, не з нашим, безсиьним війском, знеселеним й зменьшеним від частих походів обороняти ся від шведського і польського війська. Тому й просив я царя там же, в Жовкві, щоб зволив він нам до помочи дати хоч тисяч з десять, принаймні, з свого регулярного війська, але він мені відповів: „Не то що десять тисяч, але й десять чоловіка не можу дати“, обороняйтесь самі, як знаєте“.

Се підбило мене послати ксьондза-тринітара, капеляна княгині Дольскої у Саксонію (про єзуїта Заленського Мазена не згадав), щоб там, віряючи на якусь мою прихильність, не важили ся поступатись з нами по ворожому і спустошувати бідну Україну огнем і мечем. Одначе при тому всему я зоставатимусь вірним до царської величності доти, поки не побачу, з якими потугами прийде до українських меж король Станислав і який успіх матиме шведське військо. Коли справді буде видко, що не сила наша обороняти самих себе і Україну, то з якої-ж речі й самим нам йти на погибель і віддавати свою вітчизну? Бог сам і цілий світ бачити муть, що ми примушені були зробити так як вільний, незвоєваний нарід ми повинні були дбати, щоб нас не розшарпали на шматки. Без самої скрайної нужди, самої останньої я не зраджу цареві. Під сим поглядом розмислив я сам собі написати до царської величності і на доказ моєї вірності послати цареві отсей квіточок Станислава до мене. Ти отут же зараз напиши оден лист до царя, а другий до Гаврила Івановича Головкина. У сей лист ми вкладамо квіток Станиславів яко донос цареві“.

Гетьман навчив писаря, як скомпонувати донос цареві і лист до канцлера Головкина. Писар виготовив те й друге й показав гетьманови. Взявши до рук писані листи, гетьман промовив :

„У моєї матери ігуменї печерської є вірний чоловік, ще й трохи нам з рідні; через єго вона обіцяла послати сі листи до Войнаровського, а Войнаровський доставить їх і цареві і графу Гаврилови Головкину.“

Але Мазена одурив свого писаря, бо ще не зовеїм покладав ся на него, найпаче коли той насміїв ся зауважити, що зрада цареві московському може не мати добрих наслідків. На власній душі Мазена досвідчив ся, як легко може чоловік поступитись усякими почуттями приязни, як легко продасть він прихильність, вдячність, коли прийде спокуса. Опісля Мазена сам признав ся Орликови, що мати єго, ігуменя Магдалина, не дала послати сих листів до Войнаровського, але придержала у себе і перед смертю своєю (що зустріла її вельми швидко) доручила їх своїй вуйці, що закрила її очи, Мазепиній небозї панні Маряні: вона вродилась від другого чоловіка Мазепиної сестри. Ігуменя наказала їй після її смерті

віддати сю записку гетьманови. Мазепа, оповідаючи про се Орликови, додав, що „пані-матка его просила одну богобоязну черницю молити ся Богови, щоб Він сам вказав: чи сї листи треба посилати, чи придержати. Сїй черниці й було дано з неба знати, що як сї листи буде послано, то гетьман згине“.

На другий день після того, як гетьман на душі признав ся Орликови про сей намір 18. жовтня, писар з наказу гетьмана відписав Станиславови числами, що королівського наказу не може виконати через багато причин таких: у Київ і другі фортечки по Україні наслано вельми численні залоги Москалів і під ними козаки як перепелиця під кобцем, не можуть голови підвести; опріч того кілька тисяч московского регулярного війська, добре вимуштрованого й вистровного, пробуває зо мною гетьманом: вони доглядають ся до усякого мого вчинку і остільки потужні, що можуть усякий злий замах з мого боку зразу обірвати; головні потуги царські пробувають у Польщі, недалеко від України. У нас на Україні і зарядчі люди й підлегли їм, і духовні і світські — ніби ріжні колеса, що не на один бік крутять ся: одні сиріяють протекції московській, другі — турецькій, третім до смаку побратимство з Татарами задля прищепленої з роду ворожнечи до Поляків. Самусеви з иншими полковниками і старшинами правобережної України не легко, після недавних бунтів, прихилити ся до Речі-Посполитої. Отже найперше рук треба доложити, щоб військо й весь нарід український на обох боках Дніпра привести до єднання. До того-ж і сама Річ Посполита розчахнута на двоє і в ній самій нема ні крихти згоди“. Мазепа з сего боку обіцяв ні на чому інтересам Станислава й шведського війська не шкодити. Він радив Станиславови спершу звести на згоду Річ-Посполиту, щоб уся вона одностайне признала его за свого державця й короля.

Другої зими, коли Мазепа проживав у Батурині, відбув ся такий випадок. Другого дня Різдвяних свят на Україну прибув єзуїта Заленський і затримав ся в селі Оленівці*), не доїздячи двох миль від Батурина, й послав лист до гетьмана, де, сповіщаючи гетьмана про свій приїзд, просив вказати, де він

---

*) Тепер село борзенського повіту біля річки Загоровки.

знайде притулок. Мазепу збентежила така несподіванка. Він покликав Орлика, розповів йому, що приїхав єзуїта і промовив:

„Тепер признаює тобі, що я з Жовкви посилав у Саксонію ксьондза Заленського стежити, чи швидко звідтіля рушить шведське військо. Тепер чорт єго приніс сюди: в Оленівці чекає розпорядження, де єму стати. Як він приїде сюди, тоді зараз піде про мене лиха слава. Їдь в Оленівку, вилай Заленського; скажи, що нічого було єму сюди їхати, слід було з Винниці сповістити, що він вернув ся з Саксонії і дати реляцію про становище справи, яку єму довірено; самому-ж єму їздити нічого було, щоб не викликати підзори і недобрих думок про свій приїзд. Звели перевезти Заленського у Бахмач*) до мого двірця**).“

Орлик рушив у Оленівку. Єзуїта здивував ся, побачивши, що Орлик відає секрет.

„Я думав, — сказав він, — що ні одна душа й сам Войнаровський не відає про се. Так казав мені в Жовкві сам гетьман. Я зумисне хапав ся в Батурин на съвятках, бо тоді саме з'їздить ся до гетьмана з привитанням старшина й полковники. При мені універсал Станислава короля, де він звертаєть ся до всіх Українців: я міг би оголосити єго перед усіма й на словах забезпечити усякими вольностями і відмінною увагою королівською та ласкою.“

Орлик привіз єзуїту Заленського у Бахмач іоставив у Мазепиній палаті. З Бахмача Орлик двічі привозив Заленського на Гончарівку***) до Мазепи, перший раз — для аудієнції, другий — на прощання перед від'їздом єго. Заленський доручив Мазепі універсал Станислава: король, вихваляючи мужність, хоробрість та відвагу війська запорожского, обнадєжував поширшенням та піднесенням прав і вольностей; обіцяв, що він по батьківському ціклувати меть ся про нарід український, казав усім Українцям вдаватись до него, як до свого

---

*) Тепер містечко копотоцького повіту коло річки Борзни на залізниці.

**) Двір Мазепи, що тепер не існує, був на хуторі Поросячці за верству від Бахмача, серед лісу.

***) Урочайце за пів верстви від Батурина, де був дворець Мазепи, обведеній окопом.

давнього державця й укуні з найдостойнішим гетьманом своїм за скорою допомогою війська польського і шведського дскласти рук, щоб з своєї шні скинути московське ярмо. Доручивши гетьманови такий універсал, Заленський розповів про становище шведського війська. Він казав, що Шведів дуже багато, що вони добре зазброєні, додавав, що шведський король з одного боку наміряєть ся йти на Москву, а з другого Станислав з Литви візьме на Київ й до останнього прилучить ся орда татарська, відповідно обіцянці турецького післанця. Власне до Мазепи взуїта не привіз листу від Станислава і Мазепа нічого не відписав з ксьондзом, а тільки велїв єму зоставатись неодмінно у Винниці, поки не одержить дальших відомостей!

Шведський історик Норберт сповіщає, що у жовтні 1707 р. до короля Станислава Лещинського прибув потайний післанець від Мазепи. Сучасник Адлерфельд а по нему і шведський історик Фріксель пишуть, що се був якийсь болгарський чи сербський розстрижений архиерей, що їздив немов за милостиннею, дійсна-ж мета єго поїздки відома була тільки чотиром особам: двом королям — шведському й польському, Мазепі і ще якомусь одному польському панови. Сей післанець казав так від імени Мазепи :

„Всім відомо, що московські ратні люди вельми боязкі і хоч і хвастають, що непорушно чекатимуть нападу Шведів, але раз-у-раз втікають, куди очи сьвітять. Отже Мазепа запевнює королям шведському й польському своє співробітництво і обіцяє задалегідь поробити містки для шведського війська, коли королї сприятимуть єго замірам. Московське військо, якого на Україні буде сїм або вісїм тисяч, все буде знищено“.

В Польщі були певні, що козаки не бажають нічого иншого, як визволити ся з під царської кормиги. Думали й радили так : московський уряд нестерпимим ярмом лежить на козаках, хоч вони й самі на себе наклали се ярмо. Алеж се стало ся давно: тоді їх приманювали надії на волю і ріжні вигоди, від яких одначе вони не покористували ся. Так гадав і Станислав і не вагав ся, що до щирости українського гетьмана. Через того-ж післанця він дякував Мазепі за сприяючу єму думку, запевняв, що заміри єго, гетьмана, будуть про всіх тайною ; король вимагав того-ж від Мазепи і надалі запевнив єму секретні зносини аж доти, доки козакам можна буде

отверто зірвати з Москвою. Шведський король, коли його сповістили про се послаництво, спершу не вельми зрадів за нове єднання. Він сказав: „З власного досьвіду я спостеріг, що козаки здатні у військових справах, коли приходить ся догонити ворога, що втікає, але взагалі підчас січи на них не можна покладатись“.

Таким чином з шведських джерел знати, що Мазепа, oprіч зносин з царськими ворогами через католицьке духовенство, списував ся з ними ще й другим способом; сей спосіб не був відомим близькому підручникови гетьмана Орликови і, певне, й другим особам, що знали про его зносини, які провадились тим попереднім способом. Гетьман, здаєть ся, і тепер ще не зовсім наваживсь переходити на шведський бік, але спрокволя наближав ся до сего. Успіхи Карла і Станислава Лещинського викликали тривогу, що цар не додержить справи, коли побідоносний супротивник кинець ся на его державу з сокупними польськими й шведськими потугами. Се здавало ся тим певнійше, що в осередку московської держави йшла страшна ворохобня. Тяжкий гніт над народом напруженої через силу війни нарешті став нестерпимим від неугавного здирства та рекрутчини і примусив нарід утікати з своїх осель величезними юрбами. Притулок утікачам давав Дон та сусідні з ним українські сторони московської держави. Там було збудовано городки, де був великий натовп втікачів: мешканці сих городків вважали себе за козаків, усі тягли до донського козацтва і ворогували з московським урядом. Проявив ся сьміливий ватажок донський отаман Кондрат Булавін, який і зняв прапор бунту. Вже у літку 1707 р. гетьман Мазепа з під Києва, відповідно царському наказу, мусів послати в той край полк тупити бунт. Цар відрядив князя Юрія Довгорукого з гуртом війська шукати втікачів по українських містах і вертати їх на колишні їх оселі. У жовтні 1707 р. Булавін побив і до ноги знищив виражений царем гурт, замордував самого князя Довгорукого і потім сьміливо кликав цілий Дон і всю Україну, повстати проти царського уряду.

Повстанне знаходило собі готовий ґрунт і на Запорозжі і в самій Гетьманщині. У Гетьманщині козаки і поспільство утікали з своїх осель, заводили на півдні слободи, понад межею запорожського краю, і не хтіли підлягати гетьманському ре-

гіментови. Так завела ся Вільна Слобода на Самарі, де оселили ся люде з полтавського полку. Привідця, сотник Лучинченко, не хтів слухати полтавського полковника, відмовляючи ся тим, що він залежить від самарського воєводи; одначе й воєводи він не хтів знати, покликуючись на те, що козак повинен слухати свого полковника. Ні полковник, ні сам гетьман не знаходили легальних способів справити ся з ним. По полтавському полку гасала вільна розбишацька купа, отаманом якої був Лебедин: 10 років поспіль він нагонив страху і тільки весною 1707 р. его вгамували компанійці. Кошовий отаман доносив гетьманови, що на запорожських землях розплоджують ся свавольні розбишацькі купи з втікачів. Опріч того то тут, то там, як і попередю московські ратні люди зчеплювали ся з українськими селянами; сварки часто кінчали ся кривавою розправою з обох боків. Як і перш гетьман засилав до царя скарги на грубиянство Москалів. Петро сам тямив, що Українцям, як і Москалям стає вельми тяжко. Він надіслав грамоту до усего українського люду, де заспокоював і велів їй читати по усіх полках. Тут цар казав, що й справді народ зазнає великого лиха від ратних людей, що з справами служби переходять через Україну. Одначе цар доводив, „що з приводу війни з королем шведським не можна без сего обійти ся; треба зносити сі прикрости ради загальної користи державної: він і сам не шкодує своєї особи“. Петро обнадежує нарід своєю царською ласкою, коли скінчить ся війна; до того-ж часу обіцяв строго наказати військови, що переходити-ме через Україну, і всім посланцям поводитись смирно і не чинити кривди і руїн українських мешканців, під страхом жорстокої кари.

Глава XII.

Памятний у історії України 1708 рік настав, коли межі гетьманом а московським урядом не переривались добрі відносини як з того так і з другого боку. Цар, пильнуючи про здоровя гетьмана, послав до него лікара свого, бо Мазепа щоразу скаржив ся на „подагричні та хирагричні недуги свої“; з сего боку гетьман у листах до царя розливав ся вдячностю за увагу до него.

Мазепа послав до Головкина дичини свого польовання для царського столу, не обійшовши, конечно, частиною падсиланої дичини і самого канцлера, побажавши ему їсти на здоров'є. З другого боку і державній власті випало ще раз явити приклад давного довірія непорушного та прихильности до гетьмана. Проявив ся знов донощик, що доводив про замір Мазепа зрадити царя: се був новохрещений рейтар Мирон, що визволив ся з турецької неволі. Прибувши до Києва, він дав знати, кому треба, що в Ясах він бачив ся з тугейшим мешканцем Василем Дрозденком; сей Дрозденко був син колишнього полковника брацлавського Дрозда — завзятого Дорошенкового суперечника, якого Дорошенко, узявши у полон, звелів розстріляти. Дрозденко казав Миронови: „Торік я був у Польщі коло короля Станислава саме тоді, коли туди прибув бусурменський посланець. Як раз того самого часу приїхав якийсь чернець до короля з листом від гетьмана Мазепа. Лист перечитано при бусурменському посланцеві; у листі, казали, було обіцяно, що козацьке військо вкупі з польським та Татарами кримськими воюватиме проти царського війська. Донощика з Києва відрядили у посольський приказ. Мирон говорив там, що Дрозденко звелів йому довести се до ушей царя ради єдиної віри православної і ради того, що єго батько був брацлавським полковником під державою московською. В Москві доноси не пійняли віри і цар утішав гетьмана ласкавою грамотою. Уряд відніс ся так до доносу, бо не вірив навчений вже попередним доносом на Мазепу; а тим часом ми бачимо, що звістка Дрозда була правдива і відносила ся саме до посилки Мазепою до Станислава болгарського або сербського екс-архидієрея.

Звіряючи ся на гетьмана зовсім, цар казав ему розіслати по полках свого регіменту наказ — щоб ловили і мордували тих, що розпускали-б „прелестні“ листи від шведського короля і Станислава; бо стало відомо, що король шведський звелів друкувати в Іданьску оголошення руськими буквами і їх через дезертирів розповсюджувати на Україні.

Коли турецький і гетьманський посланці подали Шведом і їх спільникам надію на заемогу; то Карл, набравшись більшій відваги, наваживсь перенести війну ближче до границі московської держави. Цар Петро став у Гродні, як раз в осередку великого князівства литовського. Шведський король

*

в невеличким полком сам вдарив на двохтисячне драгунське московське військо, що пильнувало міста на річці Немані, і прогнав его. Москалі утікли з міста у супротивлежні ворота міські. Шведи вступили до Гродна. Зараз же другої ночі цар наважився вигнати їх з міста, але не вдалося. Гетьманови казано було: зібрати полки і рушити до Києва на правобережжя; там, скільки треба буде, допомагати Полякам партії Сінявського, що ворогувала з Шведами; впустити в Білу-Церкву польську залогу і триматися коло регіментаря українського з табору Сінявського. 6. лютого Мазепа вже був у Хвастові з половиною свого війська. Сінявський писав, що самому гетьманови нема чого йти далі, а просив прислати у Польщу 6000 козаків; доносячи про се, Мазепа доводив, о скільки така посилка не зручна.

Мазепа, як знати, намірившись зрадити цареві і отверто перейти на другий бік в слушний час, почував себе вельми фалшиво, коли йому казано було своє підручне військо проти тих посилати, кому він секретно обіцяв допомагати. Тому то він з усеї сили старався, щоб під ріжними приводами ухилитися від посилки козаків на заповогу Полякам — ворогам Станіслава.

Мазепа повідомляв Головкина, буцім від деяких Поляків, вірних цареві, він одержав пересторогу, що ворог намірився вірвати на Україну; а Сінявський вагається, думаючи стати на шведську сторону. „Може, — писав Мазепа, — Сінявський навмисне хоче відтягти від мене 10000 козаків, щоб поділивши мої сили і дати дорогу нашому ворогові вдарити на Україну. Мазепа вдруге зазначив біду, яка загрожує з боку сераскира і Запорожа. Під захистом Запорожців, яких він у своєму доносі величав „собаками“, збирається ріжний зброд з Гетьманщини, Слободзеї, Польщі та Волощини, — люди готові на всяке здирство та свавольство. Все отсе, на з'около-розеудливий погляд гетьмана не дозволяло висилати его з військом з України. Сінявський ні за що не хотів брати Білої-Церкви і вводити туди польської залоги, вимагаючи безпремінної віддачі йому її території. Але Мазепа чим дужче старався переконати царя, що як віддати Білу-Церкву з повітом і дозволити там стояти польській военній силі, то межі Поляками, з одного боку, і білоцерківськими козаками, а за ними і зо

всіма селянами правобережної України, з другого боку, повстане невідмінно обопільна колотнеча. Всі отсі доводи здавали ся далеко не безпідставними з погляду недавних ще випадків; а до того все отсе відповідало тогочасним замірам царя. Петро умовляв ся тоді потайно з королем Августом; цар підбивав Августа прибути в Польщу і своїм приїздом підтримувати супротивників Станислава. Тому то Петро, скориставши з пересторог Мазепи, відложив віддачу правобережної України Польщі, затримав посилку Мазепи з українським війском на Волинь до Сінявського і, наостанку, задержав видачу на польське військо грошової підмоги, яку він обіцяв. Мазепа кинув тїнь підзору на Сінявського, виставляючи свою певність; але й Сінявський з свого боку не зостав ся у довгу і виставляв перед царем у негарному сьвітлі певність Мазепи. В квітні, жалуючи ся, що Мазепа, наперекір царській волї, не віддає України і сам не йде з війском під Дубно; він казав московським резидентам Українцеву і Дашкову: „Ох, глядіть, коли-б гетьман ваш та не мав з шведським королем та Лещинським потайного еднання“! Разом з тим стольник Кантакузен сповістив Мазепу, що посланець турецький, що їздив у Польщу до Станислава і шведського короля, чув, як Станислав хвалив ся, що у него на Москві є приятелї, що гетьман з Україною заодно з ним стоїть і почне помагати єму проти Москви, як Порта пошле до помочи орду. Мазепа повідомив Головкина про такі чутки про себе і винуватив у сїй брехні сераскира, що мов хоче притягти Порту до війни з Московщиною. В маю до Сінявського приїздив від Мазепи війсковий канцеляриста Максимович; з ним Сінявський прислав до Мазепи якийсь лист, невідомо ким і до кого писаний: сим листом хотїли нахилити Сінявського на бік Станислава і, як на приклад, вказували, що гетьман війска запорожського вже пристав до него. Мазепа зараз же сповістив про се Головкина, вважаючи лист сего за працю „адгерентів“ шведських, що сварять ся один з другим і єго, невинного, в свої брехні впутують. Мазепа дуже бідкав ся, що брехуни не дадуть єму спокійно на старість вмерти; він казав, що гетьманство завдає єму тільки муки нестерпимої. Головкин заспокоюючи „старого“, — писав до него: „Багато такої дурниці точить ся не проти вас одного, але й на инчих вірних слуг царської величності; тому нічого

йняти віри, бо вороги раз-у раз на вірних точать брехні на свою користь, щоб тим звеселити своїх однодумців“.

Сінявський, що довго вимагав усеї правобережної України, в маю місяці заявив московському урядови, що пристає на те, щоб взяти одну Білу-Церкву з її повітом. З сего приводу Готовкін писав до Мазепи, що ся справа цілком віддаєть ся на єго волю: як що гетьман має надію, що віддача Білої-Церкви не викличе ворохобні серед українського народу; то він може справдити вимагання Сінявського, а коли ні, то нехай потриває.

Таким чином Мазепа улучив таки справу з Поляками поставити так, як єму до якого часу було треба. Настроївши царя недовірем до Поляків, він не переставав держати царя у такому становищі; сам не йшов до помочи супротивникам Станислава, більш вже не посилав туди козаків і не віддавав Білої-Церкви, а стояв табором під Білою-Церквою, куди перебрав ся з Хвастова ще 27. марця, бо під Хвастовом не ставало паші для коний. Таборуючи під Білою-Церквою і наче-б то дожидаючи дальшого царського наказу, Мазепа, відповідно волі Петра, козацькі полки відправляв у другий бік.

На Запорозжі проявив ся Кондрат Булавин, ватажок Донців і українських молодців. Спочатку він отаборив ся на Кленковському урочищі над річкою Калміусом; до него зібрало ся мало не 9000 ріжних „гультаїв“; Донців з ним було коло тисячи чоловіка. Звідтіль Булавин прибув у Січ, приніс з собою лист від донського козацького війська, до низового запорожського і став під'южувати Запорозжців з Донцями йти війною на Росию — бити бояр, лихварів, шляхту та піддячих. На Запорозжі трячі збирала ся рада. „Молодята“ (тоб то недавні мешканці на Січі) з запалом гукали, щоб йти бити орандарів та панів за те, що заволоділи Україною. „Старіці“ вдержували їх і доводили, що знимати такий похід не можлива річ, бо раз, що зима була тепла і річки тільки трохи позамерзали, а друге, що в Москву тоді було виражено їх братів-запорозжців, які-б загинули там, коли-б Запороже пристало до бунтарів. Булавинови дозволено було жити у Кодаці, але присоглашати татарську орду не дозволено. Се відбувало ся серед зими. Мазепа вирядив у Січ батуринського сотника з наказом, запорозжцям видати Булавина. Спершу рада прирадила

виконати наказ гетьманський, але другого дня п'яниці й „гультаї“ перемогли дідів і закричали, що Булавина не можна видавати, бо у Січу здавна вільно приходили усякому і Січ ніколи нікого не видавала. Але Булавинови наказали жити у Кодаці смирно, гультайство розпустити і не важити ся ні на що лихе проти царя. Але скоро в Січі усе від разу змінило ся: старого кошового скинуто, обрано Костя Гордїєнка „звісного харцизяку та бунтаря“, як назвав его у своїх доносах Мазепа. Дурно гетьман посилав грамоти одну за одною, вимагаючи видати Булавина, або принаймні вигнати его. Булавин залишався на Кодаці і звідтіля розслав по Україні та на Дон 260 агентів з бунтовливими грамотами. Він підбивав Донців, доводячи що „дїди їх з батьками витичили старе поле і те старе поле за ними тримало ся міцно, а тепер злі бояри й Нїмці козаків лають, зобиджають, палять і карають на смерть, отже старе поле ні на що перевело ся“. Він, Булавин, встоює за се старе поле, а за одно з ним всі запорожці і орда білогородська. Він дає такий наказ війську донському і всім городам українським: половина люду з усіх полків нехай йде до него, а половина лишаєть ся дома. Він під'юджував усіх урядників і простих людей, чорних, чи посадських, чи волостних по селах і слободах суміжних городам, щоб вони знищували панів, лихварів, Нїмців; але вговоряв межі собою не заводити колоту, нікого не кривдити безневинно, страхаючи за се карою на смерть; всіх вязнів з турми випустити і скрізь по козацькому звичаю упорядкуватись, записавшись у десятки і обравши отаманів та оскулів. За нового кошового Булавину вже не тільки не забороняли кликати Татар, а навіть постановили, що коли до Булавина прилучить ся орда білогородська, Татари, гірські Черкеси та Калмики; то тоді й запорожці не вагатимуть ся рушити на московські городи. Булавин перейшов за Дніпро і звідтіля гукнув: „Отамани молодці, дорожні харцизяни, вільні усякого стану люди, злодії і розбишаки! Хто захоче з походним отаманом Кондратієм Булавином погуляти по чистому полю, красно походити, з'їсти й випити смашно, на добрих конях поїздити — то збирайтесь до мене у вершини самарські!“

Мазепа з свого табору біля Білої-Церкви вислав проти Булавина полтавського полковника Левенця і охочекомонного

полковника Кожуховського; але разом з тим писав до Головіна, що не вельми йме віри щирости й певности виправлених козаків. Певне, що Мазепа, посилаючи проти Булавина військо, і тут мусів чинити на перекір своїм справжнім потайним замірам. Натурально, що ставши прихильником Карла й Станіслава і ворогом Петра з погляду межі своїх потайних спільників, він повинен був всякі баламутства і нелад по царській державі вважати за слушні.

Тим часом виправа козацьких полковників досягла своєї мети. Булавин утік і став на рубежі. Він отаборився з своєю вольницею у Пристанному — городку над р. Хопром, збунтував міста понад ріками Хопром, Битюгом, Ведмедицею, Гайдарою та північним Донцем. Весь отсей край, недавно залюднений збіглим гультайством, тягнув до донського війська. З Пристанного Булавин вдарив на Черкасск, замордував отамана Лукіяна Максимова і був вибраний за отамана усього козацтва. Не малу надію покладав він на Запороже, а головна річ на силу гультайства, що набила ся туди з Гетьманщини та Слободзеї, яке тільки того й жадало, щоб увірвати ся у городи і вчинити розправу з заможними людьми, володарями дворич та земельних дібр. У кінці мая Булавин, взявши Черкасск, прибув з кількома тисячами лицарів до Бахмута, а звідтіля послав на Січ новий свій універсал „прелестний“. Він сповіщав, що князь Василь Довгорукий прибув з московськими ратними людьми, щоб знищити козацтво; старих і малих побити, всі козацькі городки попалити. Він казав, що військо донське, ждучи такої біди для всего козацтва, кличе увесь люд з берегів Дону, Ведмедиці, Хопру, Гайдару, Північного Донця, Дніпра і з берегів усіх „запольних“ (що допливають Дніпра) річок, де тільки є присуд козацький — повставати і йти проти страхаючого ворога, „щоб усі річки козацькі лишали ся, як і попереду, як і було там козацтво і щоб межі усіма козаками було побратимство“. Місцем зборища призначено Ямполь. Булавинів поклик наробив більше галасу та гуку, ніж справді допоміг ему. На Січі, у Кодаці і ріжних степових захистах гукали, що треба йти руйнувати і вбивати усіх значних та заможних людей. У самій запорожській Січі 13. мая відбула ся гучна рада. Лицарські та гарячі голови попереду одержали верх. Але ченці, що приїхали з Києва, винесли з січової церкви

хрест та євангелію і встигли частину козаків вговорити. Після того хоча Запорожці і приставали до Булавина, але окремими ватагами по кілька сот чоловіка у кожній.

Так наприклад, мая 30-го до него прийшло 300 молодців з червоними корогвами кумачевими, а червня 9-го пристала друга партія — 500 чоловіка піших. Але Булавин пошкодив сам собі, поділивши свої сили. Один гурт своїх козаків 5.000 чоловіка він вирядив під Азов, а два других, під командою прихильних до него атаманів, Драного й Голого, на захід виправив, щоб до себе люд притягати, і таким чином свої сили збільшити. Голый, в полку якого було тисяч з півтори запорожців, щасливо розправився з слободським полком сумським. Булавинці несподівано напали на полк, всю старшину й самого полковника Андрія Герасименка забили і взяли весь обоз. Се було на річці Уразовій*). Другі ватажки — Семен Драний і Безпалый — рушили під Ямполь, де мав бути зборний пункт; але їх відбили бригадир Шидловський і полковник Кротов: вкупі з ними проти бунтарів справляли баталію полковники полтавський і компанійський, яких вирядив гетьман. Коли ж Булавин покинув урочище Вороне, то гетьман звелів обом їм підлягати під майора гвардії князя Долгорукого. Полтавський полковник задалегідь звелів повиводити усі козацькі родини з городків Тора**) й Маяків***) у Ізюм, щоб не допустити торських і маяцьких козаків до бунту пристати. Недалеко від Тора, біля Кривої-Луки****) він стрів Драного, що вів мало не п'ять тисяч Донців і 1.500 запорожців. Стча була величезна; билися п'ять годин — три години у день і дві у ночі — і кінчила ся на тому, що бунтарів було побито у пень. Самого Драного вбито. Багато потонуло у Північному Донцеві: запорожці утікли в Бахмут. Шидловський обложив їх там. Запорожці приставали на те, щоб скоритись і прохали помилувати їх, але їх не послухали і вибили до душі. Бахмут спалено. Тим часом прийшла чутка, що Булавин стоїть табором

*) Вороніжської губернії, валуйського повіту.

**) Тепер Торська слобода, купянського повіту.

***) Тепер слобода ізюмського повіту над річкою північним Денцем.

****) Тепер слобода теж ізюмського повіту.

біля урочища Деркуля^{*)}). Супроти него рушили полковники полтавський та компанійський і розпочали січу з чотою (вартівий гурт передній) у 800 чоловіка. Бунтарів побито. Булавин утік до того війська козаків, яке ще раніш послано було з Черкаска під Азов, але тут був его кінець. Він спробував увірватись у Матроську та Плотничу слободи, що прилягали до міста; тут він запекло бив ся три години з трема ротами Москалів; з фортець Азовської та Петровської палили з гармат. Козаки стояли міцно; на останку їх відбито: 423 зостало ся вбитими, 400 потонуло утікаючи, а 60 попало ся у полон. Москалі заволоділи одною корогвою, позабирали коний, зняли багато панцирів з вбитих. Решту недобитків Булавин з соромом привів у Черкаск. Там проти него забунтував атаман Зерщиков, який думав теж саме, що Булавин прихильник zarazом і суперник останнього. Зворушені Зерщikovим козаки почали галасувати, що Булавина треба вбити, бо він згубив військо. Булавин утік до свого куріня з невеличким гуртом вірних порадників своїх. Козаки стали видобувати его з куріня. Обороняючись, Булавин застрілив двох своїх ворогів, але побачив, що годі єму бити ся. В голові его промайнула картина страшених мук карн, на яку він сподівав ся, коли-б він попав ся у руки козакам і его віддали-б урядови; щоб уникнути сего, він застрілив ся з пістоля. Козаки переловили его прихильників, межн якими були брат Булавина та син Драного. Усіх їх поприковували ланцюгами і видали Азовському губернаторови Толетому. Тіло Булавина переправлено було у Азов: голову відрубано й віддано лікарям, щоб зберегти її на показ, а саме тіло, що вже смерділо, повісили за ноги на тому місці, де саме Булавин нападав на Азов.

По українських містах повстанне тяглоє аж до кінця 1708 р.; наостанку князь Долгорукий невимовно жорстокими заходами нелюдськими затушив его. Левенець, Кожуховський і сотники їх полків, числом 21, одержали по парі соболів і по жупанови, яко нагороду за побіду біля Деркулі, яка підговтила повний розгром бунтарів. Але Мазена про полтавського полковника висловив ся не зовсім то добре.

*) Тепер слобода старобілького повіту, над рікою Деркуль.

В кінці мая гетьман одержав від польського підскарбія коронного Лещинського звістку, що ему нічого забиватись у осередок Польщі. Отже Мазепа проповував, що, на его думку й розум, слід повернути на Україну і з одного боку стеретти ся ворохобні в краю, а з другого — запомоги ворогам з Туреччини. Посланець гетьманів Згура, їздив до сераскира у Бендери „зъ комплиментомъ“ і там довідав ся докладно, що прихильник Станислава Лещинського, пан Тарло, домагав ся через сераскира у Бендерах, щоб Порта дала для запомоги хоч трохи орди. Сей Згура, родом Грек, Мазешин близький порадник, потім став одним з прихильників зради гетьмана; тому-то, подаючи страхополохливі реляції, навсправжки їздив до сераскира, маючи на думці не остільки користну для царя мету, як доводив се гетьман у своїх реляціях Головіні. Пан Тарло писав червня 9-го лист до гетьмана, яким намовляв его, приветати до шведського короля та Станислава Лещинського і іменем обох королів запевняв, що військо запорожеке і увесь нарід український зостанеть ся при всіх своїх правах давних і вольностях і з додачею нових, аби тільки гетьман, визволившись з-під влади тирана, привернув ся до свого споконвічного державця і загальної матери — Речи-посполитої.

Мазепа відрядив сей лист до Головіні і питав, як ему поступитись Цар звелів гетьманови, щоб відповів Тарлови, як ему завгодно. Тоді Мазепа відповідав Тарлови 23. липня, що годі его, гетьмана, відвернути від вірности своєму цареві, та й до того-ж і нарід український ніколи не згодить ся поеднатись з Поляками, зазнавши від них силу лиха. Мазепа пригадував Тарлови, як ще в недавний час воевода київський Потоцький чинив розправу з повставшим народом; жовніри відбирали від матерних грудий неповинних немовляток і настромляли на списи, кидали їх у ями і душили вогнем, заганяли жінок в хати і запалювали. Мазепа пригадував і те, як примушувано нарід до унії, як віддавали жидам-орандарям право заряджувати християнськими тайнами. Мазепа казав, що „золота воля“, якою величали ся Поляки, обернута у них „залізною сваволею“. Мазепа доводив нікчемність обіцянок вольностей народу українському, коли Станислав, якого Поляки звуть своїм королем, сам не більше як невольник шведського короля. Мазепа давав знати польському панови, що Україні

*

зовсім не погано жити під царською державою і через те ніякі обіцянки добра, ні облесливість ніяка ні тепер, ні надалі не в стані відчакнути український нарід від московського царя та его наслідників. На останку на прохання Тарла, відпустити Вольського, якого ще р. 1705 прислав до Мазепи Станислав, Мазепа відповідав, що сего чоловіка він не випустить, бо его варто на шибеницю.

Вчинок з листом Тарла і відповідь останньому, копію з якої відіслано було до Головкина, повинні були гетьманську непорушну вірність цареві і неправду всяких доносів на него ще раз певне довести. Зауважимо тільки, що немає певних доказів, що справді Мазепа послав сю іменно відповідь; у кожному-ж разі уряд другої не знав. Тим часом тоді вже виник і розбирав ся найповажніший з доносів, яких подано за гетьмана Мазепи велику силу. Річ відома про справу з Кочубеєм, яка скінчила ся саме тоді, коли Мазепа листував ся з Тарлом.

Мазепа й Кочубей, як ми вже попередю бачили, були здавна близькими приятелями. Вони колись-то вкупі служили Дорошенкови, потім у Самійловича і спільно викопали яму, куди їм пощастило звалити Самійловича. Ще кілька років по тому, як загетьманував Мазепа, межі гетьманом а его писарем була згода; се принаймні можна виводити з того, що гетьман одружив свого небожа, Обидовського, з дочкою Кочубея Ганною, а самому Кочубевви склопотав у царя жаловані грамоти на маєтности. Кочубей довго був за генерального писаря, потім его настановлено було за генерального суддю, а се у тодішньому уряді козацькому було вищою посадою. З дрібних звісток довідуємо ся, що межі них часами траплялись незадоволення один з одного; сам гетьман, розійшовшись з Кочубеєм, у листі до останнього пригадував, що на протязі 16 років він прощав ему якісь провини. Але випадок, який спричинив ся до запеклого вороговання, виникнув р. 1704.

Мазепа з молоду й до старости був великий жонолюбець. Жінка его вмерла р. 1702. А в Кочубея була гарна дочка, гетьманська хрещениця, Мотря. Лишили ся свідощтва, що Мазепа сватав ся за Мотрею, але ему відмовлено, бо після постанов церковних не можна було повінчати Мазепи з его хрещеницею. Той же Мазепа „підмовляв“ Мотрю через свого наймита Демяна... але нам не відомо — чи такі „підговори“

були перед сватанням, чи вже опісля, так що Мазепа почав свататись вже після того, як не встиг звести дівчину невінчану. Який погляд мав на се сватання гетьмана Мотрин батько, про се свідчить те страшенне обурення, з яким він розповідає про се у своєму доносї.

Як не єсть, а відповідно звістці Кочубея грудня 2-го р. 1704. Мазепа, пробуваючи у Бахмачі, прислав свого наймита Дамяна в Батурин до Кочубея з свіжою рибою у гостинець і потай поручив Демянови, давати Мотрі спершу три, потім десять тисяч червінців, аби вона прийшла до гетьмана. Мотря не згоджувала ся. Тодї Демян попросив у неї від імени свого пана пасмо кіс. Через два дні, саме на Миколи знов прибув той самий Демян і почав підбивати Мотрю, щоб вона вийшла до гетьмана. У городї її двору батьківського була у огорожі дїрка, туди й викликали Мотрю на любу розмову з гетьманом... До неї підсилено кілька разів. Старий гріховодник просив її, прислати єму то сорочку з тїла, то намісто з шиї, посилав їй у гостинець якусь книжечку і диямантовий перстень. „Моя сердешна кохана Мотроненько! Поклін мій віддаю вашій милости, моє серденько, а опріч поклону посилаю вашій милости у гостинець книжечку і обручик дияментовий, прошу те завдячне прийняти, а мене в любови своїй неодмінне ховати, нїм дасть Бог з лїпшим привитаю. За тим цілую уста коральовї, руки біленькії і всі члонки тїльця твого біленького, моя любонько кохана“, писав Мазепа.

Тим часом Мотринє становище в батьківській хатї стало незносимим: її мати, як зо всего знати, була жінка крутої і суворої вдачі. Ухиляючись від батьківського стеження, Мотря утїкла до Мазепа. Батьки стали ївалтувати. Мазепа не стерпів докорів Кочубея і відіслав Мотрю до батьків з полковником московським Анненковим, якого приставлено до гетьманської особи. Опісля, у листї до Мотрі, гетьман просив не гримати на него за те, що він так зробив з нею; інакше батьки її ганьбили єго, та до того-ж і він і вона не могли-б вдержати ся і почали-б жити як повінчані, а за се на їх голови спав би гнів церкви; певно, що потім вона сама-б на него ремствувала. „Моє серденько! — писав Мазепа, — зажурился я, почувши від дївки, що ваша милість за зле на мене мавш, що вашої милости при собі не задержав, але відіслав до дому.

Уваж сама, щоб з того вийшло. — Перше, що твої родичі по всім сьвітї розславили, що мов взяв у нас дочку у ночи гвалтом і держить у себе замість підложницї. Друга причина, що державши вашу милість у себе, я-б не міг жадною мірою витримати та й ваша милість так же: мусїли-б ми між собою жити, як чоловік з жінкою, а потім прийшло-б на нас неблагословенне церкви і клятьба, щоб вкупі не жити. Де-ж би я на той час її подїв. І менї було вашої милости жаль, щоб потім на мене весь вік не плакала. Мазепа зносив ся з Мотрею через якусь дївку Мелашку, писав до Мотрі нїжни листи, запевняв, що так нікого не любив як її, тужив о злобі батьків її, просив не відмінати ся в коханню до него, відповідно слову, що вона дала, коли виходила від него, а він доручив її такого дорогого перетня, на якого другого схожого не було. „Сама знавш, писав Мазепа, як я сердешне, шалене кохаю вашу милість; ще нікого на сьвітї не любив так. Моє то щастє і радїсть були би, коли-б ти їхала та жила у мене; тільки-ж я уважаю, який кінець з того може бути, а найпаче при такїй злості та уїдливісті твоїх родичів. Прошу, моя любовнько, не відмінй ся нї в чому до мене, про що не раз вже слово своє давала і рученьку; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду... Пригадай тільки слова свої, що давала єси під клятвою, коли виходила з покою мурованого від мене і коли я тобі дав перетень дияментовий, над котрий найліпшого, найдорожшого в себе не маю. Хоч так, хоч сяк буде, а любов межі нас не відмінить ся“. Старого гетьмана турбували ті муки, яких, як він довідав ся, зазнавала Мотря від своєї матери, яку він з сего приводу називав катюзкою. В другому листї він, шкодючи, що не може докладно з нею поговорити, радить їй йти у монастир.

Він навіть поривав ся помстити ся над своїми ворогами, що розлучили єго з нею, і казав, що тільки єму звязує руки не вичий хто, як вона сама; одначе він не буде терпіти більше і учинить своїм ворогам таку пімету, яку вона сама побачить. Але видко, що старий помітив вже Мотринину байдужність до себе, се показують єго листи, де він докоряє їй та пригадує обіцянку вічної любови... „Бачу, — писав Мазепа, — що ваша милість в усїм відмінила ся своєю любовю першою до мене. Як собі знаєш: воля твоя, чини, що хочеш! Будеш потім того

жалувати... Моя сердешне кохана, наймиліїша, найлюбезніїша Мотроновько! Швидче смерти на себе сподіваєсь, ніж такої у серці вашому відміни. Згадай тільки свої слова, згадай свою присягу, згадай свої рученьки, котрі мені не один раз подавала, що мене, хоч будеш зо мною, хоч не будеш, до смерти любити обіцяла“.

Мотря, пробуваючи під суворим доглядом батьків, нишком листувала ся з гетьманом і у сей час прямо божеволіла — кидалась, плювала на батька і матір, а батьки вважали такі вчинки наслідками чарів. Кочубей писав до гетьмана, не вговорював ему прямо, а тільки скаржив ся на свою долю: „Чи з ким небудь з тих, котрі жили при своїх реґіментах чиновно й нечиновно, що небудь схоже робило ся! висловлював ся він. Горе мені мізерному і всіма запльованому! Надія знайти прийшлу утіху з дочки стала скорботою. В очах моїх потемнів світ, навкруги біля мене посіла гідка розпуста; не можу прямо дивити ся людям у вічі; сором та зневага обгортають мене перед близькими та хатними. З бідною жінкою мовю з печали усе плачу“. Мазепа, відповідав ему, що причиною — вго жінка велерічлива, яку-б треба, як коняку, загнuzдати мундштуком. Він пригадує великомученицю Варвару, що втікала від лютого батька, радить Кочубеєви вдержуватись від бунтарського духу, страхає, що через чванство вго й вго жінки він доживе до якоїсь бідн. Кочубей у своєму листі до гетьмана натякнув про „блуд“ (розпусту); гетьман прикинув ся, ніби не розуміє сего, і відповідав, що певне він сам блудить, слухаючи своєї жінки, бо й приказка каже: „Де всім заправляє хвіст, там голова блудить“.

Не відомо, чи ся переписка між гетьманом та Кочубеєм, що зберегла ся в справі про Кочубея, чи була тоді, як Мотря утікла до гетьмана і пробувала в вго господі, чи вже після того, як гетьман вернув її в батьківську хату. Випадок з Мотрею відбув ся 1704--1705 рр. Те, що дійшло до нас, яскраво обмальовує з одного боку старого розпустника, що уживав самих поганих засобів, щоб спокусити, а з другого боку — вельми обмежану жіночу істоту. Одначе, уся родина Кочубеїв кілька часу після випадку з Мотрею ніби не рвала приятельських зносин з Мазепою. Кочубей, як генеральний суддя, все був близьким до гетьмана, брав участь з ним у бенкетах, що спра-

влялись по гетьманських палатах то у Бахмачі, то у Гончарівці. Сам гетьман приїздив до Кочубея як приятель, бенкетував у него та з ним й его жінкою вів інтимні розмови, котрі потім прислужили ся, як материял для доносу. Коли гетьман рушав до походу, то лишав Кочубея, як генерального суддю, намість себе у Батурині за наказного гетьмана, себ то до якого часу хозяїном та правителем усеї України. Так було у 1706 та 1707 рр.

У одне з таких наказних гетьманств Кочубея у серпні 1707 р. через Батурин переходили ченці сївського Спаського монастиря, що повертали ся з Києво-Печерської Лаври, куди ходили на прощу. Вони сіли спочивати на лавці біля шинку, збудованого на базарі, що тоді ставав за земляним окопом батуринського замку. Якийсь козак їм сказав, що наказний гетьман Кочубей вельми милостивий до прочан і щедро жервує. Ченці пішли у церкву до вечерні і там стріли жінку Кочубеєву; вони підійшли, вклонили ся їй і любязне прохали, ночувати у дворі Кочубея. Се було проти неділі. У неділю гостинний хозяїн лишив їх обідати у себе; після обіду, по стародавньому звичаю, Кочубей лїг спочивати, а ченці годин зо-дві погуляли у гаю, що був біля двору, потім прийшли до дому. Кочубей та его жінка обдарували їх полотном, рушниками, грїшми і дали на дорогу пирога. Але коли ченці, збираючись уже в дорогу, почали прощати ся з хозяїном, Кочубей упрохав їх, зостати ся ночувати ще одну ніч. Рано, у понеділок, вони укупі з Кочубеєм та его родиною відстояли заутреню й службу, потім одного з ченців, на імя Никанор, було попрошено у садок, де він застав Кочубея з жінкою, але без дїтий. У садку було напнуто шатро. Хозяїн увів туди ченця. Там був в чорних рамах образ Пресвятої Богородиці, намальований на полотні. — „Чи тобі можна вірити?.. — промовив Кочубей. Хочемо з тобою говорити секретно, — чи не рознесеш?“ Чернець, дивлячись на образ, перехрестив ся і запевняв, що нікому не виголосить довіреної єму тайни. Тоді Кочубей та его жінка стали лаяти Мазепу, казали, що він беззаконник, хотїв одружити ся з їх дочкою — своєю хрещеницею, але як вона не згодилась на те, то він закликав її до себе й знасилював її.

У сей саме час Кочубея покликано слухати „челобитни-

ковъ“, що приходило до него, як до гетьманового заступника. Жінка его, гуляючи з ченцем по садку, розказала ему ще дещо про гетьмана. Кочубей, скінчивши справи з „челобитниками“, покликав ченця до господи, віддав ему подарунки й доручив просити самого сївського архимандриту, приїхати до него, обіцяючи дати вклад на монастир. Ченці поїхали, а 26. серпня того-ж року знов приїхали до Батурина і привезли Кочубевви та его родині просекури від архимандрита, котрий сповіщав, що він сам не може приїхати за ділами в справі кермовання монастирем. В дворі Кочубея ченцям дали окремі сьвітлиці. Кочубеєва наймичка покликкала ченця Никанора до хозяйна і наказала ему, що як він проходити ме через панські сьвітлиці, то повинен замикаєти за собою усі двері. Прямуючи вказаним шляхом, чернець пройшов три покої, замикаючи за собою двері засовами та заціпками, і зупинив ся перед спальнею Кочубея, завішаною килимом. Звідтіля вийшов Кочубей, огледів усі двері і, запевнившись, що у покоях нікого не має, питає ченця, чи ему можна вірити. Монах, звісне, дав відповідь запевняючи. Тоді з'явила ся Кочубеїха з образом розпяття на дерев'яній дошці, подала его Никанорови і сказала: „Як Бог за нас постраждає на хресті, так і нам треба вмерти за великого господаря. Усі троє поцілували хрест і обіцяли у секреті ховати те, що буде висловлено. Тоді Кочубей виголосив: „Гетьман Іван Степанович Мазепа хоче зрадити великому господареви і ухилити ся до Поляків, щоб Московському царству вчинити шкоду і віддати Україну в неволю. З сим словом ти повинен зараз же їхати в Москву“. Кочубей дав ему, щоб найняти підводи, 7 червінців та 12 ефимків.

Никанор поїхав у Москву; спершу явив ся у Монастирський Приказ, а звідтіля его було виражено у страшний Преображенський Приказ. Ся посилка так й застрягла. Петро займає ся инчими ділами і, не ймучи віри ніяким доносам на Мазецу, залишив се діло, хоч Никанора й задержано у Преображенському Приказі.

Не дочекавшесь ніяких наслідків, з початку р. 1708 Кочубей знайшов собі другого посланця. Се був, якийсь Петро Яценко, вихрест з жидів; він жив у Полтаві й займає ся арендарськими промислами в ахтирському полку. Кочубей знає его здавна і вговорив їхати в Москву, щоб там у розмові до-

вести царському духовникови, що гетьман Мазепа, маючи на меті віддати Україну Польщі, зносить ся з Станиславом Лещинським через ксьондза Заленського, що він навіть самій царській особі не мислить добра: коли рознесла ся чутка, що цар сам хоче приїхати до Батурина, гетьман розставив 300 сердюків і звелів їм стріляти у приїзжих на знак, що буде даний з гетьманської палати; але потім гетьман довідав ся, що цар не приїде, і відмінив свій наказ.

Вирядивши Яценка, Кочубей укупі з своїм приятелем та свояком Искрою, що був полтавським полковником, закликали у Кочубеву маєтність, Диканку, полтавського попа Спаської церкви Івана Святайла й доручили останньому, по секрету довести ахтирському полковникови Федору Йосипову про зрадливі думки Мазепи: тепер, зібравши полки, він йде на правий бік Дніпра, маючи на меті укупі з Лещинським та Вишневецьким розпочати війну проти царської держави. Щоб розбуркати козацьке ворогованне до царя, він обклав козаків поборами по таляру з кожного коня та по „копі“ (півкарбованця) з кожного вола, розповсюджуючи чутку, ніби се робить ся з волі царя, котрий намірив ся усіх козаків повернути у Москалі. Кочубей та Искра доручили Федорови Йосипову, через попа Святайла довести про се київському губернаторови на той кінець, щоб він завчасу міг узяти Мазепу у руки, инакше можна бояти ся, що на правому боці Дніпра до него на поміч прийдуть Поляки, а на лівому, з его наущення, повстануть гультаї, хибкий народ, що гетьман наструнив проти царя. Ахтирський полковник повинен був сповістати про се князя Голіцина так, щоб про се не знали другі близькі порадики царські, найпаче Меншиков, бо як тільки довідають ся, то сповістять про се гетьмана.

Ахтирський полковник виконав доручення й київський губернатор відрядив его донос у Бішенковичі — тогочасну головну квартиру царя, де его й одержано 27. лютого, але вслід за тим туди прийшов і лист Мазепи з 24. лютого. Гетьман довідав ся про посилку доносів від Кочубея і посіпшив сам написати про се цареви. Запевняючи царя, що він до домовини зостанеть ся певне ему, Мазепа знаходив, що скомпонована на него брехня більш сьмішна, ніж варта того, щоб

завважити на ню, але благав учинити „розыскъ“ над брехунами.

І на сей раз Мазепа був остільки щасливий, що цар, котрий няв віри у прихильність свого гетьмана, прислав до него один за одним два заспокоюючих листи: 1-го й 11-го марця. Цар запевняв гетьмана, що брехунам, котрі неправедно на него показують, не дасть ніякої віри, але й більше — вони вкупі з учителями за свої вчинки приймуть відповідну кару. Цар доручив Мазепі зловити їх якимсь зручійшим робом; але вкупі з тим цар не дуже то й звіяв ся на те, що з Кочубеем не бере участі й миргородський полковник Апостол, і звелів гетьманови закликати і его до себе, буцім то командувати козацьким гуртом, та, узявши его таким робом у руки, вкупі з Кочубеем та Искрою у кайданах вирядити до царя. Миргородський полковник був батьком Кочубеєвої невістки — жівки Кочубеєвого сина. Цар знав, що сей полковник поперед не мирив з гетьманом; через се цар і думав, що й він брав участь у Кочубеєвому доносі. Але цар Петро не знав того, що Апостол вже погодив ся з Мазепою і зробив ся его секретним однодумцем на шкоду Петрови.

От так-то дивив ся на се діло Петро. І не дивно: у протяг більш ніж двацять років на гетьмана подавано було донос за доносом і не один не справдив ся, а тим часом гетьман служив цареві вірно, все виконував царську волю справно і до того був такий милий та любязний чоловік, що й цареві й усім близьким порадникам царським вельми подобав ся своїм повертаннем. — Гетьманови ні в якому разі не було потреби приманювати Апостола: тоді Апостол був біля гетьмана у Хвастові; але не доводило ся гетьманови також одного з своїх еднанців виряджати у кайданах. Чи знав Апостол у марці про намір зрадити, чи Мазепа ще тоді ему не відкривав сеї думки, але Мазепа бачив вже у нему чоловіка готового пристати до діла, — от через що у своїх листах до Головкина Мазепа звивяв все Апостола і не перебив ему післати післанця до Кочубея, щоб застерегти останнього, що наближаєть ся непевність.

Кочубей жив у своїй маєтности Диканці і вже кілька місяців не був у Батурині, відмовляючись нездоровем. Мазепа, виконуючи царську волю стільки-ж, скільки й себе виручаючи,

*

вирядив Трощинського, гадяцького полковника, та 500 козаків з сотнею Волохів, та охочекомонного полковника Кожухівського з его полчанами-верховцями, шіймати та привезти у обох до него Кочубея з Искрою. Але разом з ними туди їхав і післанець миргородського полковника з писулькою до Кочубея. З четверга на п'ятницю (18. марця). Трощинський та Кожухівський з своїми гуртами ночували в Великих-Будищах, а післанець Апостола випередив їх і прибув ранійш у Диканку і доручив Кочубеєви писульку. Кочубей зараз на всю ніч вирядив верхівця — свого слугу Завадовського у Полтаву, сказати Искрі, щоб він зараз же поспішав ся у Диканку. У ту-ж ніч перед сьвітом у Диканку приїхав Искра, а як розвидніло ся, обидва приятелі переїхали по містку збудованому проти Диканки, через Вореклу, прибули у село Гавронці на другому боці Ворекли, потім рушили у Красний-Кут*) — город Ахтирського полку. Там вони знайшли полковника Федора Осипова і віддали ся на его заступництво.

Ледви встигли Кочубей з Искрою перебрати ся через Вореклу, як набігли Трощинський та Кожухівський з своїми козаками у диканський двір Кочубея, щоб везти его до гетьманського обозу у Хвастів. „Де хозаяїн?“ питає ся Трощинський. Відповідали, що поїхав, але куди, не відомо. Трощинський не поняв віри і почав трусити у господі. Кочубея не знайшли. Трощинський і Кожухівський знов рушили у Великі-Будища; після того у Диканці їх не бачили три дні: п'ятницю, суботу й неділю. Хтось звістив полковників, що Кочубей з Искрою утїкли на Коломак, де в Искри була пасіка, але потім їх оповістили, що Кочубей та Искра роздумали та й утїкли до Самари. Полковники вирядили козаків переняти їх на шляху, але тут до їх прийшла нова звістка, що втікачі сидять у Красному-Куті.

Тоді Трощинський та Кожухівський знов поїхали у Диканку і у понеділок рано зупинили ся у Ковалівці**), другій

---

*) Тепер Краснокутск, заштатне місто богодухівського повіту, харків. губер. на р. Мерлі.

**) Тепер містечко зінківського повіту, полтав. губ. на рр. Ташанській-Грумі і Стесі.

маєтности Кочубея, у новому дворі володаря, і звідтіля вирядили Волохів кликати до себе Кочубеїху. 22. марця празнували св'ященномученика Василя. Кочубеїха вкупі з невісткою була у церкві (ледви чи не був се день іменин її чоловіка, або сина, котрого теж звали Василем). Волохи стали коло церкви, а ротмістр їх Кость Великий з трема підручниками увійшов у церкву і виголосив Кочубеїсі, що її кличе Трощинський. Кочубеїха відповідала: „Не піду з церкви, нехай постражду між олтарем, як Захарія!“ Ледви переконали її вийти з церкви; у ту ж мить обох підходили — її та невістку, і посадили у колясу. Їх повезли до Ковалівки. Там примусили господаршу стояти перед власним двором з добру годину і чекати поки сповістять Трощинського. Кочубеїсі надокучило довге чеканне, вона встала з коляси й пішла вузьким шляшком до воріт двору, протискуючись поміж козацькими кіньми, котрих натовпило ся там не обмаль.

Трощинський вийшов на іанок будинку, вбраний у білий кафтан, без пояса, у жовтих штаблєтах. По тогочасним звичаям то була ознака неувічливости. Трощинський був п'яний. Кочубеїха, шануючи власну особу, виступила перед него й висловила: „За те то Мазєпа прислав вас з таким війском по мого пана, що зичливе й вірне війську запорожському писарством й судейством служив?“ Трощинський з п'яну обезпам'ятів, розлютував ся і гукнув до Волохів „стріляти“. Волохи вже й курки пістолів позводили, але Кожухівський, що був при пам'яті, гукнув на них „стояти смирно!“ Що там далі балакало ся, не знаємо. Але Кочубеїху під доглядом козаків вирядили назад у Диканку. Там, навкруги її двору й коло самого будинку у дворі, було постановлено вартових. Трощинський, відповідно гетьманському наказу, пустив невістку Кочубея до її батька, миргородського полковника, куди вже попереду поїхав її чоловік Василь Василевич Кочубей. Їй дозволено забрати з собою своє придане.

24. марця Трощинський прибув у Диканку з Кожухівським та з новим, прибувшим від гетьмана, післанцем Валмузом, котрий привіз від гетьмана наказ про добро Кочубея. Трощинський зібрав усю худобу, усі скрині з усяким добром, уже склав на палуби (великі волові вози під вагу), а саму Кочубеїху з дітьми та одною наймичкою посадив у карету та

з вартою й повіз до Батурина. Усе привезене з нею добро відвезено на Гончарівку у гетьманські палати. Кочубеїху-ж привезли у власний двір, що був на батуринському подвірі, де звичайно попереду жили Кочубеї, коли перебували у Батурині. Через тиждень її перевели у другий Кочубеївський двір, старий, що був у осередку міста чи замку: там їй віддано на помешкання — тільки одну тисну хату. У дворі було поставлено дві варти: одна жолдатська, друга московська; хто-б там не був, а забороняло ся навідувати ся до замкненої, не дозволяло ся не тільки приходити у двір, але й підходити до огорожі.

А у Красний-Кут, куди сховали ся диканські утікачі, прибув московський офіцер з листом до Осипова від Головкина. Канцлер доручав Осипову, побачити ся з Искрою і сказати, що цар власне від него бажає чути про таке важне діло і він, Искра, повинен укупі з Осиповим через Смоленск їхати до головної кватери царя. Після того канцлер додавав, що Осипов та Искра повинні мати повну надію на царську милість до них і обидва вони за свою вірність одержать собі від царя нагороду.

Осипов та Искра зібрали ся їхати. Була думка, лишити Кочубея у Слободському кравви, куди не сягав гетьманський уряд і де через се Мазепа самсвласне не мав права добувати Кочубея. Одначе Кочубей поїхав проводити Осипови та Искру до Білгородка, але ледви усї доїхали до Богодухова, як прибув другий офіцер з листом від Головкина до Кочубея вже.

Канцлер оповіщав, що цар і ему, Кочубеєви, вказав, як можна швидче приїхати у місце близькі до Смоленска, щоб побачити ся, побалакати і порадити, як би втаїти можна було злий початок і яку-б певну особу, не гаючи ся, обрати намість того небезпешного. Сей лист привіз офіцер гвардії Озеров, перебраний в польську одежу, щоб сховати діло в секреті.

Всї поїхали. Здавало ся, що щастє повезло доносчикам. Листи Головкина уявляли довірїє до него. Вони самі обрали заздалегідь потрібних в своїй справі сьвідків і їхали у надії скинути гетьмана і повернути ся з царськими нагородами за певність „законному“ царєви.

Вони прибули до Смоленска, Головкін тоді був з своєю похідною канцелярією у Витебску і, довідавши ся, що прибули доносчики, післав у Смоленск підполковника, привезти їх сухопутем в Поріче, а з Поріча до Витебска водою. Завважаючи на погляди самого царя, Головкін вже наперед не чекав знайти винним Мазепу по розиску, а своїм ділом вважав довідати ся тільки, чи в сїм доносі нема ворожого впливу і на решті думав доносчиків відрадити до Києва, щоб вдоволити гетьмана. 18. квітня прибули до Витебска, під доглядом підполковника Левашова, Федір Осипов і двох головних доносчиків: Кочубей та Искра, а з нами ще приїхали особи, що дотикали ся справи: піп Іван Св'ятайло, сотник Кованько, а вихриста Петра Яценка привезено навмисне з Москви, де его задержано. Опріч сих осіб, прибуло тоді два писарі, небіж Искри і 8 служок. Всіх Українців розмістили у ріжних світлицях порожнього панського двору поза містом. На другий день 19. квітня до сего двору приїхали Головкін і его товариш Шафіров і попереду звернули ся до Федора Осипова. Той тільки мав змогу сказати, що запрошений паном Св'ятайлом він бачив ся з Искрою в своїй пасіці на річці Коломаці і від него почув обвинувачування гетьмана в зрадливих замірах, а потім до него в Красний-Кут приїхали Кочубей і Искра. Кочубея він зовсім не знав, а Искру він знав по військовим справам.

Міністри, як зняли з Ахтирського полковника показання, звеліли покликати з других покоїв Кочубея і Искру. Вони їх прийняли ласкаво і сказали: „Государ милостивий до вас, надійте ся на милість царську і докладно, нічого не жахаючи ся, викладіть усю справу“.

Головкін відпустив Искру, лишив при собі самого Кочубея, і той підбадьорений ласкавим привитанням, сказав не коротку промову, пригадав зраду Брюховецького, що навела на Україну колотнечу й кровопролиття, пригадав, що після того, як край було заспокоєно, цар гнівав ся на генеральних осіб за те, що, пробуваючи близько коло гетьмана, не помітили его злочинного заміру і задалегідь про те не сповістили. Тепер помічаючи в учинках свого реґиментара лихий замір і почувши на власні вуха такі слова від него: „Під ляхами конечно будемо“, вони зважали ся виявити царській величності. Вони так

чинять не задля якої користи, а „тільки величаючи превисоку значність великого царя“.

З семи словами Кочубей подав донос, написаний в 33 пунктах, що по змісту скорочували ся на 27.

1) Року 1706. гетьман на самоті йому, Кочубевви сказав в Миньску, що в Білій-Криниці княгиня Дольска, мати князів Вишневецьких, переказувала йому, ніби король Станислав хоче гетьмана настановити на князя Чернігівського, а війську запорожському дарувати бажану вільність.

2) Гетьман гудив князя Огінського польського гетьмана литовського за те, що він стоїть у згоді з великим государем, тоді як уже всі пани відступили від него.

2) Як Мазепа почув, що Август поїхав з Польщі в Саксонію, то сказав: „От чого бояли ся, того не злякали ся“!

4) Року 1707. травня 10, повернувши ся з походу і поїхавши до Бахмача, Мазепа нишком его, Кочубея, питав; чи правда, що Поляки побили царське військо біля Пропоїську, і сказав, що до него не дійшла пошта, що сповіщала его про се від Кочубея.

5) 11. травня того-ж року, в своєму дворі в Гончарівці, Мазепа балакав з ним, Кочубевм, і з Скоропадським, мовлячи, що одержав звістку, що царських ратних вибили біля Пропоїську, сьміяв ся і промовив: „Але суддя плаче про се, але-ж в него слези течуть!“ Потім в той же день запрошував гостей, пити за загальне здорове і, між инчим, за здорове княгині Дольської, мовлячи: „Вишіймо за здоровя княгині, її мосці, бо є зацна і розумна пані, моя голубка!“ Тоді всі багато пили і він шуткував.

6) Потім якось гетьман мені казав: „до мене дійшли певні чутки, що король шведський хоче йти на Москву і там посадовити инчого царя, а на Київ піде з польським війском та з шведським корпусом генерала Реншільда король Станислав, й прохав війська у царя, боронити Київ і Україну, а він відцурав ся, і через се нам мимо волі пристати до Станислава“.

7) 17. мая того-ж року я просив дозволу одружити свою дочку з сином Чуйкевича і у другу неділю відбути сватанне. Мазепа радив почекати, поки Українці сполучать ся з Поляками. Після того на другий же день ми з Чуйкевичем ухвалили швидче повінчати наших дітей.

8) 28. мая того-ж року сербський єпископ Рувим казав нам, що він був у гетьмана на Гончарівці й при нему гетьман скаржив ся, що цар гнітить єго, вимагаючи поставити коний.

9) 29. мая того-ж року він покликав мою дочку на Гончарівку вихрещувати жидівку й у сей день за обідом промовив: „Москва візьме Україну у тяжку неволю“.

10) 20. вересня того-ж року один канцеляриста писав записку: „У гетьмана у Печерському був ксьондз Заленський, єзуїта, ректор винницький і той перед значними особами висловив ся так: ви, панове козаки не бійте ся Шведа, котрий не проти вас, а проти Москви лаштуєть ся. Той же ксьондз казав: ніхто не відає де крнеть ся і тлів вогонь, але як разом вибухне, чого не забаром вже треба сподіватись, тоді хіба кожний дізнаєть ся; але сю пожежу не легко буде погасити“.

11) 8. жовтня того-ж року Мазепа з полковником миргородським та прилуцьким бенкетували у Києві: у него грали музики, він усіх заохочував веселити ся, а на другий день після того послав до ксьондза Заленського козака. На щоб єму було листувати ся з сим ксьондзом, як би у него не було лихого заміру.

12) Полковий писар полтавський казав своєму небожеви, що 10. жовтня того-ж року у Печерський монастир він приходив до гетьмана, але гетьманський слуга сказав, що гетьман, замкнувшись з полковниками, читає Гадяцьку умову Виговського з Поляками.

13) У грудні того-ж року до Батурина приїздив Олександр Кикін й Мазепа зібрав біля себе 300 чоловіка зазброєних сердюків. Певне, він се зробив, перечувши, що за Кикіним до Батурина приїде сам цар, щоб узяти з собою Мазепу в Москву, от Мазепа й намірив ся відстрілювати ся від царя.

14) На Різдво того-ж року до гетьмана приїздив ксьондз Заленський й гетьманський писар Орлик провів єго нишком у гетьманський хутір, що біля Бахмача, а у ночі ксьондз приїздив до гетьмана на Гончарівку.

15) Мазепа казав, що як хто з старшини, полковників або хто будь перечитиме єму, коли у него буде „зроблена підручникам оповістка та приговор на зміну ладу“, того він закине у острог на смерть без усякої жалости. З сего видно, що Мазепа хоче ухилити ся до Станислава.

16) Мазепа кілька раз послав полтавського козака Кондаченка та другого чоловіка, на прозвище Биевського, у Крип та у Білгородчину до татарських султанів й до самого хана. Він, здасть ся, робив се, щоб прихилити їх до себе й, коли треба буде, покористувати ся з них.

17) У кінці червня 1706 р., повернувшись з Миньска, Мазепа у мене, Кочубея, гостював й, трохи підгулявши, коли я, яко господар, виголосив за его здорове, він, зітхнувши, промовив: „Яка менї втіха, коли я раз-у-раз сподіваюєсь лиха, як від обуха“. Потім, звернувшись до моєї жінки, почав хвалити зрадників Виговського й Брюховецкого, казав, що й сам він старав ся б про власну єдність та вільність, але що єму ніхто не хоче допомагати так само, як і чоловік її.

18) У вересні р. 1707. у Києві гетьман казав полковникам: „Не думайте, щоб я хтів після себе гетьманство лишити Войнаровському. І тепер я радий віддати свою посаду кому инчому, аби він тільки мав змогу обороняти батьківщину. Коли-ж, привичаївшись до мене, хочете лишити сей тягар на менї, то повинні слухати мене. Я маю зносини й з ханом й з силістрійським пашею, тільки, здасть ся, на них мала надія і нам доведеть ся розпочати свою справу з инчої бочки та взятись за шаблі“. Певне, що під сею бочкою він розумів короля Станислава.

19. Мазепа держить біля себе слуг лядської породи й вживає, яко післанців без царського наказу, а се не годить ся.

20. Цар заборонив лівобережан пускати на правий берег, а гетьман сего наказу не виконує. Мати гетьмана, покійна ігуменія, багато людей перевела на привий бік у засновані нею слободи. Та й опріч того, усї спустілі міста та села лівобережні густо заселяють мешканці, що утікли з лівобережа. Таким робом, правий бік стає люднійшим, а на лівому людий зменчило ся, й тим, що лишили ся; стало важче содержувати охочекомонне військо й усї думають утікати за Дніпро.

21) На Коломацькій радї ухвалено дбати, щоб Українці ріднили ся та робили ся своїками з Москалями, а гетьман не допускає до того й навіть сердить ся, коли довідасть ся, що Українці водять хліб-сіль з Москалями. Від сего межі тими й другими побільшуєть ся далекість та незнаємість.

22. За перших часів українські міста були міцно зазброєні, а тепер уже „не оправляють ся“ й сам Батурин 20 років стоїть нелагожений. Але своє подвіря Гончарівку, де живе сам гетьман, він обкопав добрим окопом. Люди думають, що міста зумисне для того не лагодять ся, щоб не можна було обороняти ся від тих, кого покличе гетьман.

23. Гетьман застерегав запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли рознесла ся чутка, що запорожці, поєднавшись з Татарами, хтять напасти на слободські полки, промовив: „нехай ті недобрі снни усї, коли що мають чинити, то вже-б їй чинили, а то тільки оголошують, наче дражнять ся“.

24) Одна близька до Мазепи особа у розмові про Татар висловила ся: „Дайте ви тій речі спокій. Ті люди швидко стануть нам у пригодї“.

25. Львівський міщанин Русинович привозив до Мазепи листи від ріжних польських панів. Сей міщанин оповідав, що гетьман Синявський доручив сказати Мазепі, щоб козаки були з Поляками заодно, а Мазепа висловив ся, що він сам шляхтич й Поляк з роду, та жалкує, що цар утискає Польшу. Сей Русинович казав, що усї ляхи люблять Мазепу й мають надїю, що він Речі-Посполитій допоможе грїшми, а приставши до Шведів пан Яблоновський казав: „Маємо добру надїю на Україну, бо у нїй шляхта, брати наші, знайдуть ся“.

26. Гетьман самовласне порядкує військовою казною, бере з неї, кільки хоче і дарує, кому й скільки хоче, з арендних та індуктних (з внесень крамарських податків) бере збору на свою користь 50.000 золотих. Кочубей міркує, що індуктний збір можна-б було повернути до царської казни. З гетьмана десяти міст гадяцького полку та кількох волостей: шестаківської, рописької, бихівської та самбірської було-б доволї. А він бере собі ще не мало з усїх полків з коштів порукавичних, арендарських, через що шинкарі, виплачуючи великий арендарський кошт, дорожче продають горілку, а через се народови уявляєть ся тягар.

27. Попереду полковники обирали ся вільними голосами, а тепер за полковницькі посади беруть хабарі й одержує уряд не заслужений товариш, достойний сеї чести, а той, хто спроможеть ся заплатити. Умер кївський полковник Солонина: він служив царям вірою з самого поступлення Малої Росії

*

під царську державу й 20 років був на полковницькому урядови. Гетьман одібрав его села й віддав своїй матері, ігумені Магдалинї, а внукам та небожам, що лишили ся після Солонини, нічого не дав. Умер обозний Борківський, покинув удову та двох синів — підлітків. Гетьман у них одібрав село, яким покійник з жалованої грамоти 30 років володїв, і опріч того повернув на гетьманський двір місточко, що належало до уряду генерального обозного.

Нарештї Кочубей додав пісню, що склав Мазепа; в нїй, як Кочубей витолковує, „значна проти держави царської у-являєть ся противність“.

Міністри надумали причинити ся очевидячки, щоб мати юридичне право помордувати доносителїв, такий вже був звичай тогочасного суду. Вони знайшли, що донос Федора Осипова, який попередю доставлено київському губернаторови, з тим, що висказав Кочубей, в одній точці не сходить ся. У доносі Федора Осипова, з слів Искри, говорило ся, що Мазепа після невдатного заміру на царське житте підчас наїзду до Батурина Кікіна „всяко пильнував, щоб его, царя, предати смерти, або взяти до рук і віддати ворогам, а в минулу Пилипівку, з своїми полками сполучив ся і хотїв йти на російські міста. У додаткових точках Кочубеевих про замір гетьмана, віддати у руки ворогів і про походи війною на російські міста не казано. Искра, запитаний з сего приводу, показав, що се все він чув від Кочубея при жінці останнього, і годї Искра Кочубееві радив почекати, поки з'являть ся ясні ознаки провинности Мазепа. Про се спитали Кочубея. Він показав, що від Искри нічого похожего не чув. Сего було доволї. Між посвідченнями доносителїв знайшли ріжницю, їх розведено було по окремих покоям, приставлено варту, а добро й листи їх було описано.

Запитаний після того шп Святайло показав, що про заміри Мазепа чув від одного Кочубея і після прохання останнього до него привів свояка свого Петра Яценка. Коли гетьман післав у Диканку взяти Кочубея, то Святайло, котрого було попередю оповіщено, поїхав в Красний Кут і звідтіля по проханню Кочубея і Искри, рушив з ними до Смоленска. Солтник Кованько, на якого Кочубей вказав, як на свідка, що чув слова ксьондза Заленського в Печерському монастирі, казав, що якогось ксьондза бачив у свого повковника, а як ксьондза

звуть не знає; козаки, що там були, ксьондза запитали: „Де Швед?“ Сей ксьондз при нему відповідав: „Швед тепер притаїв ся, але раптом має змогу такий вогонь здійняти, що не швидко загасиш!“ Козаки ксьондза спитали: „На кого Швед піде, чи не на нас?“ А ксьондз відповідав: „не на вас“. Кованько більше нічого не чув, а Кочубей его намовив говорити про се при царських міністрах „з инчими околичностями“. Таким робом виходило не зовсім те, що сему ксьондзови надавав Кочубей в своїм доносї. 24. квітня Кованька вдруге запитано з „пристрастїем“. Він висловив, що нічого про непевність гетьмана не знає і ні від кого опріч Кочубея не чув.

Вихрист Петро Яценко виголосив, що він тільки був передатчиком, попередку з Кочубеем не був знамий, у него був тільки раз і то через Сьвятайла і від него одержав заповіт, який ему було доручено передати протопопови, духовникови царському в Москві.

Писарі, що з Кочубеем були, сказали, що вони не більш, тільки переписували те, що їм давав Кочубей.

З приводу ріжниці показань, першого мордовано Искру. — „Ніякої зради за гетьманом не знаю — показав він, проте тільки чув від Кочубея!“ Усе-ж таки его мордовано і 10 раз вдарено батогом. На мордованні Искра виголосив: „Від Кочубея я чув, що в него з повковником миргородським Апостолом і судцем генеральним Чуйкевичом була проти гетьмана рада; вони думали полковника миргородського обрати за гетьмана. Чуйкевич до Кочубея прислав писульку, де писав: „За Дніпром вогонь займаєть ся, борони Боже, як би й в нас не знайшов ся“. Тодї мордовано Кочубея. Ухляючи від себе муку, він виголосив, що за гетьманом не знає ніякої зради, що се все видумав через хатне ремствовање до гетьмана, а Чуйкевич такої писульки, як каже Искра, до него не писав. Искру вдруге мордовано через те, що Кочубей зрікав ся того, що сказав Искра. Искрі дали ще вісім батогів. Искра ствердив, що вічого не знає за гетьманом, опріч его певности царєви. Весь виказ на гетьмана вигадав Кочубей з ремствования, а его, Искру, переконав пристати, як свояка та приятеля.

Привели до мордовання Кочубея. Ще раз бажаючи утікти від муки, він твердо запевняв, що на гетьмана донос брехли-

вий, вигадав з ремствозання, а від повковника миргородського нічого не чув, опріч тільки того, що той писулькою застеріг тоді, як гетьман послав в Диканку взяти єго. Але Кочубея все таки мордовано і пять раз вдарено. Від него допитували ся, „чи єму не було підсилки від ворогів, чи не по ворожим заходам він сєй донос вигадав, щоб гетьмана скинути і брати инчого, прихильного до того лихого заміру їхнього і хто ще були однодумці з ним?“ Кочубей все казав заєдно, що й попереду: — ніякої непевности за гетьманом не знає, ніякої підсилки від ворогів не було, в него однодумців не було ніяких, опріч Искри і весь донос на гетьмана він вигадав брехливо. „Як Кочубей, писав Головкін, вельми старий і недужий без міри, то ми єго більше мордувати бояли ся, щоб попереду, ніж треба, не здох, про що вашій величности донесе Озеров, котрий при тому сам був.“

Головкін до гетьмана писав, що слід забити в кайдани полковника миргородського і прислати на слідство по ділу Кочубея й Искри. Кілька разів поновляло ся се вимагання. Мазєпа всіми заходами силкував ся викрутити Апостола і відписував ся тим, що посилати єго закутим не безпешне, щоб між козаками не вибухла колотнеча.

27. квітня між наперами Кочубея знайдено „челобитну“ на імя царя, де викладено справжню причину ремствозання до гетьмана, листи гетьмана до Кочубеєвої Мотрі і лист самого гетьмана з сєго приводу. Ціп Іван Святайло признав ся, що „челобитну“ складав він з слів Кочубея, котрий просив єго, як духовну особу, скласти, „виймаючи текети з св. Письма“.

30. квітня Кочубея, Искру й усіх, хто відносив ся до справи, виключаючи полковника ахтирського, у кайданах впряжено до Смоленська. Їх везли під вартою на човні до Поріча, а далі на возах у Смоленськ. Там розсадили окремо, заборонивши бачити ся і мати зносини між собою. Коло Кочубея та Искри завше було два офіцери, змінюючись так, щоб злочинці ні хвилину не були без догляду. Хоч попа Святайла, сотника Кованька, вихриста Яценка просто не було обвинувачувано у доносі на гетьмана, але міністри постановили, що їх на Україну не можна пустити, бо гетьманови тоді було б „не безь сумнінія“. Міністри останню долю всіх злочинців лишали на царську волю, але послали на ствердження царя

постанову: Кочубея та Искру скарати на горло, попа Св'ятайла заслати у Соловки, а сотника Кованька у Архангельск, тай там повернути его у жовніри. Яценка й ченця Никанора, які були власне передатчиками доноса, за те, що впутали ся в чужі справи, вважали за зле лишати на Україні і їх присудили заслати у які небудь московські міста. Федора Осипова пустили, похваливши; знайшли его людиною доброю, розумною і на той час потрібною. Про него київському губернаторови було написано похвальну грамоту і наказано її розповсюдити по всій Україні.

Мазені було не до смаку, що діло про донос на него розбирало ся не на Україні, і кілька разів від Головкина і Шафірова вимагав листами, щоб его ворогів було прислано до него на розправу. Довідавши ся, що після перших допросів обвинувачених, поки не буде нового наказу, відряжено до Смоленська, Мазепа затурбував ся, бо се виказувало, що діло ще не скінчило ся і може ще инакше повернути ся. Тоді Мазепа ще дужше вимагав прислати Кочубея та Искру до него на кару і міністрів царських лякав, що на Україні балакають і розповсюджують ся чутки, ніби Кочубей знов прийде в милість царську і стане гетьманом. Але царя Петра у той час турбувала думка: чи не вороги підбили зробити сей донос? Се було в час війни і така думка конечно приходила цареві у голову. Ёму здавало ся, що Кочубея та Искру не доволі суворо питали. Як їх було відряжено до Смоленська, коли міністри прислали до царя проєкт постанови діла, Петро зупинив стверження і написав до Головкина, щоб ще раз злочинців допрошували з мордованнем. Дарма Головкин писав цареві, що Кочубея через старість та шккчемність не можна мордувати. Петро дав наказ знов привезти їх і з мордованнем у останнє розпитати їх.

З того царського наказу 28 мая їх усіх з Смоленська привезла у Витебек і допрошували з мордованнем. Кочубея тричі вдарили, Искру шість, попа Св'ятайла 20, сотника Кованька чотирнадцять. — Всі стояли на тому, що й попереду. Кочубей запевняв, що він реметвуючи, вигадав сей донос на гетьмана, не радячи ся ні з ким, опріч Искри; останні — що ні про які сторонні намови не знали і казали тільки те, що чули від Кочубея.

Від Кочубея вимагали міністри, чи єму чого небудь не казав полковник миргородський, як свояк, та чи не радив чого небудь; Кочубей тільки й казав, що схожого нічого не було, все він сам на гетьмана вигадав, тільки з приводу старого ремствования, на него, і на тому твердо стоїть і за тим на останку і вмере.

З оповідання, що занесено в письменство істориком України Бантиш-Каменським, під Святайло та сотник Кованько після мордовання лежали на підлозі, вкриті закрівавленими рогіжками. „Кованько завважив: „Отче Іване“! яка-ж московська пужка солодка! купім її жінкам на гостинець! Він здаєть ся мав на увазі жінку Кочубея, котра свого чоловіка настроїла, а через него і останних впутала в донос. — „Бодай тебе, Петре“, побила лиха година, хіба трохи тобі спину списали! відповідав Святайло.

На останку Кочубея допрошували про его скарб. Він показав, що в его господі в одній скринці лишило ся 400 червінців, та в другий 500 червінців і 2000 талярів, до того розпозичено мало не 18000 золотих. Мученик вважав обовязком додати, що багато думає, ніби в него скарби великі, але се брехня і все, що він не одержував, було потрачено на домові потреби. „А що багато думає, ніби у мене великі скарби, то ті покладають на мене дуже багато, не обміркувавши, що як чужоземським так і тутешним, коли просили, то по змозі від мові особи, давалась милостиня більше „твердою, ніж мілкою“ монетою. Бувало частенько теж, що коли бувало чоловік який знаємий таляр та другий позичить, то й не приймав, назад віддавав. А що вбогим-бідним „чеховою“ давав, нехай не буде в лицеміріє, а на будованне кількох церков деревляних, що виложило ся, того гріх споминати, але з наказу докладаю... Своє показанне Кочубей підписав вельми оригінально: „Окаяний проступця і згубця дому і дітей своїх“.

Головкіну вельми хотіло ся дістати повковника миргородського і він нарікав на гетьмана, що той, не звертаючи уваги на часті вимагання, не хоче прислати до розправи Апостола. — Мазепа хоч як, а хотів спасти Апостола і доводив, що ганьбити таку особу, як полковник Апостол — не можна, і обіцяв до него тільки тоді взяти ся, коли до него буде до-
ставлено головних доносцелів.

На останку змордованих Кочубея та Искру в кайданах відряжено до Смоленська, а 13. червня їх Дніпром повезли до Києва, щоб віддати гетьманови скарати на смерть. Бідолашних доглядав у дорозі Валяминов-Зернов з ротою Москалів і досяг Києва 29. числа тогоже місяця.

Провинних він розмістив у новій печерній фортеці, віддавши їх, відповідно наказови, князеви Дмитрови Михайловичу Голіцину, а до Мазепи, котрий стояв обозом під Білою-Церквою, він вирядив гонця з оповісткою.

Донос Кочубея вельми налякав Мазепу, він почував, що як Кочубей не буде спроможен довести урядови видні докази зради гетьмана, то все таки, дещо таке скаже, що справді буде правда і може ствердити ся тим, що покажуть другі, як тільки цареві прийде до голови се діло вести ширше. З старшин, що були коло гетьмана, про его таємні заміти знав тільки поки оден генеральний писар Орлик. — Мазепа з власного досвіду на Самійловичеві, знав, як старшина добре може підкопати ся під гетьмана, і бояв ся зради Орлика. „Гляди, Гляди, Орлику, — будь мені вірним — казав він ему: самі знаєм, який я милостив. Мене на тебе не проміняють. Ти вбогий, а я багатий, а Москва гроші любить. Мені не буде нічого, а ти згинеш“.

Опаска Мазепи не була дурницею. В Орлика, як він сам потім признав ся, ворушила ся спокуса донести на свого гетьмана. Але він приглушив її у собі, совість ему забороняла спокусити ся на свого пана і добродія, якому в вірности заприсягнув, тоді як цареві він був зовсім чужий-чужинець, і навіть не присягав цареві. Перед ним з'являло ся жалке обличчя Мокриевича, що продав Демка Многогрішного, а потім, з волі Самійловича, замість нагороди, що сподівав ся, стратив писарський уряд, і було его заслано й до смерти терпів ганьбу від мирян та попівства. „Лякала мене, — казав він, страшна, нігде в світі не бувала суворість московського ладу, де багато невинних може гинути і де доносителиви дасть ся перший батіг; а у руках у мене не було писаних доказів“.

У той час, як Мазепі не вдало ся піймати Кочубея та Искру, коли вони встигли утїкти і просунути ся до верховного уряду, на Мазепу найшов такий переляк, що він кааяв ся в своїх замірах і казав, що їх покине. Тоді здасть ся Мазепа

на який час свої зносини таємні з царськими ворогами порвав; від них принаймні від першої половини 1708 року не лишило ся відомостей. Не диво, що гетьман не довольняв ся й тим, з ким вів сі зносини, бо йому стало відомо, що про его прихильність передати ся до Шведів розходили ся чутки поміж Поляками. Сі чутки виходили від самого Станислава і був великий привід ганьбити останнього за недостачу таємности. Але каяття Мазепи швидко пройшло, коли він з одного боку від Головкина і від самого царя одержував милостиві забезпечення, що брехунам не піймуть віри, а з другого — між своєю старшиною помітив настрої, який міг підтримати его заміри. Ще він не виявляв таємности нікому, опріч Орлика, а вже обозний Ломиковський і полковники: прилуцький Горленко, миргородський Апостол і лубенський Зеленський в розмовах з ним стали плакати на порушенє Москалями військових прав і висловлювали бажання, покористувати ся з сучасних воєнних обставин, щоб ствердити цілість козацтва і повну незалежність всеї України; виходило, що вони самі висловлювали те, над чим вже давно роздумував Мазепа. Але гетьман не тільки не піддав ся їм відразу, а пробуючи їх щирість, з ними сперечав ся, доводив їх до того, що вони розпалювали ся і запевняли, що жичать ему добра, що вони поважили ся, не відступати від свого ватажка і регіментара навіть у самому найбільшому нещасті; і Мазепа довів їх до того, що вони почали примушувати его повднати ся з Шведами, кажучи, що ему треба про користь усього краю дбати.

Тоді Мазепа по троху став удавати, ніби починає вагати ся й піддаєть ся їх доводам та обіцянкам, і вони, зрадівши, просили присягти їм на вірність, а вони дадуть ему від себе теж саме. „Напишіть сами, сказав Мазепа, — як знаєте, а я буду чинити, як ви зведите.“ Обозний Ломиковський написав і вкупі з другими однодумцями подав до Мазепи. Мазепа написане узяв, тримав у себе, дещо виправив, потім покликав усіх до себе. Принесли хрест і євангелію. Спершу вони цілували те й друге і присягли, потім і він перед всіми теж присягнув.

Сею присягою постановили, узглядняючи на обставини, передати ся до Карла, або до Станислава і їм допомагати проти царя московського, щоб, при згоді, Україну визнано незалежною державою.

Оттак здавало ся, ніби уся ся справа виходить з старшини, котра примуше гетьмана, тоді як дійсне старшина, сама того не відаючи, виконувала давно вже задумане бажанне свого гетьмана і була для него тільки німою зброєю.

Так оттож через таку умову з старшиною, гетьман так твердо і обстоював за полковника миргородського, що встряв у Кочубеєве діло.

Після взаємної присяги, що гетьман дав чотирем чоловікам і навпаки останніми гетьманови, думка відділити ся від царя стала розповсюжувати ся між іншими генеральними старшинами, полковниками і військовими товаришами. Виходило, що змова сама собою лаштувала ся. Орлик каже, що у сей час в его голові, ще раз заворушила ся думка через піддячого, що у військовій канцелярії вчив ся української мови, нишком довести Меншикову, що гетьман з приводу доносу Кочубея боїть ся и побоюєть ся нарушения військових прав. От добре було-б, як би від царя прислано було значну особу, щоб гетьман та вся старшина, полковники й сотники присягнули на вірність цареви. — „От так, каже Орлик, — я наміряв ся порвати Мазепині заходи, відвернути від них старшину, тай виконати хтів се, не порушаючи своєї совісти та присяги“. Нам не зрозуміло, що доброго утворив би сей намір Орлика. Навряд чи Мазепу та его однодумців ся присяга зупинила-б тим більш, що гетьман присягав вже при самому своєму виборі. Далі Орлик каже, що як прийшла звістка, що Кочубея й Искру пришлють до гетьмана, щоб скарати на смерть, то він покинув свою думку, сповістити Меншикова, бо пам'ятавав пораду латинського поети — навчати ся обережності з чужої біді*).

Тоді як Мазепа проводив справу у себе, ніби-б не він Українців, а Українці его підбивають відступити від царя задля незалежності України, — тайний его агент, як видко не відомий старшині, розстрижений болгарський архієрей, що переїздив від Мазепи до ворогів царських і назад від них до Мазепи, нишком з дозволу Мазепи умовив ся з Карлом та Станиславом. З першим умовини були на час і дотикали ся тільки воєнних справ. Мазепа прохав Карла прийти на Україну

*) *Felix quem faciunt aliena pericula cautum.* (Лист Орлика).

з своїм побідоносним війском і визволити козаків з під московської тиранії. Маючи се на меті, він клав на себе обовязок, віддати Шведам на зимівлю фортеци у Сіверщині: Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверск та інші міста, що попереду були під Великим Князівством Литовським. Гетьман повинен був привозити з України харчі шведському війскові, що стояло по Сіверщині.

Опріч того він обіцяв прихилити до Шведів донських козаків, які теж, як і українські не задовольнялись царем за утиски, що до їх війскових прав та вільностей. На останку Мазепа обіцяв, що постараєть ся поєднати з Шведами проти московського царя калмицького хана Аюку з усіма его підданцями полчищами калмицькими. А тим часом Карл з рештою шведського війска простувати ме до Москви, а з инчими силами шведськими з Фінляндії піде генерал Лібекер, завоює й зруйнує Петербург і пройде у землю новгородську та псковську. Таким робом цар московський стиснутий з ріжних боків, мусити ме покинути свою столицю і піти в північні частини Волги, де край не так родить, як землі, що лежать від Москви на південь. Відомо вже з досьвіду, що військо московське у чистому полі проти храброго війска шведського не має змоги встояти і король шведський може надіяти ся укласти закони своєму ворогови, а цар московський мусіти-ме, або віддати ся на волю, бо побачить, що військо его розбігло ся на всі боки, або з рештою свого війска гинути з голоду і всякої нестачи.

З Станиславом, що був укупі з Карлом, було так умовлено. Вся Україна з Сіверським князівством, з Черниговом і Києвом, а також і Смоленск прилучали ся до Польскої Речі-Посполитої, а Мазепі, яко нагороду за таку послугу, було обіцяно титул князівський і ему у володіння віддавано воеводства половецьке і витебське на тих правах, на яких володів підданам ему краєм герцоґ курляндський. За здалигоди намічали день, коли Мазепа скличе своїх полковників і пильнувати ме, вговорити їх з доброї волі прийняти сю умову, бо вона їм дає спроможність повернути собі попередню вільність, з якої Москалі лишили їм одну тіль.

В історії Карла XII., що склав Фріксель, котрий користувався з діл шведського державного архіву, сказано, що

Мазепу до боку Станислава більше всего прихилили єзуїти, а він їм піддався, бо з молодих літ був прихильником римської церкви, і хоч опісля вдавав з себе православного, але справді він тільки прикидав ся і у серці православної віри не терпів. Про теж про віру нічого не має в умовах, про які оповідає Адлерфельд, близький сучасник до Карла й котрий багато разів бачив Мазепу. Зрозуміло само з себе, що Мазепа такої умови, укладеної польським королем, не міг виголосити нікому з старшини: він добре знав, що з Українців ніхто по добрій волі не схоче піддатися Польщі. Через се метою заміру перед земляками він виставляв незалежність України. До сего вже давно простували українські патріоти. Се, як буде видко, не противно було і поспільству, тим більше, що скрізь і вельми значно зазначалося незадоволення Москалями. Отсе й давало надію Мазепі й его однодумцям знайти собі спочуття поміж народом.

29. червня Мазепа стояв з обозом біля Білої-Церкви. У сей день він одержав царський указ, повернути ся до Києва, розмістити ся біля него і ждати до другого указу. У сей же день було „тезоіменитство“ царя Петра і Мазепа послав до него лист, поздоровляючи і бажаючи побід над ворогами. Се дивно ріжншло ся з справжніми почуттями українського гетьмана. Мазепа рушив у дорогу, як тут до него з Києва прибіг гонець від Веляминова-Зернова з оповісткою, що провіз Кочубея та Искру, щоб скарати їх на смерть. Гетьман туди відрядив свого генерального бунчужного Максимовича з сотнею компанійців. 11. липня бідолашних засуджених привезли закутими у гетьманський обоз, що був у Борщагівці, що за вісім миль від Білої-Церкви. Другого-ж дня Веляминов-Зернов подав гетьманови при веїх старшинах царську грамоту, що Кочубея та Искру за брехливий донос на гетьмана, присуджено скарати на смерть. Грамоту прочитано було прилюдно. Кочубея ще раз запитали про майно і він в додаток до першого показання, висловив, що ще 1.500 червінців і 200 єфимків він обіцяв роздати дітям, а 1.000 червінців покійної его дочки, по чоловікови Забілихи, що обіцяв на будівлю церкви в Батурині; та ще є кілька штук срібної посуду, та візерунків, на останку кілька грошей, що у позичках.

14. липня раненько злочинців виведено перед зібранне

усього в війська запорожського і купу народу українського, що зійшовся з різних міст. Біля них йшли вартою три московські роти з набитими рушницями. Було прочитано їх провини. Після того їх обох підвели до помосту і відрубали голови. Тіла їх у протяг всеї служби божої лежали виставлені на безславе. Як скінчила ся служба, їх поклали в домовини і повезли до Києва. Там їх поховано у Києво-Печерській Лаврі біля трапезної церкви, де й тепер над ними можна бачити дошки камінні з затертим від часу написом, котрий звичайно складено вже після зради Мазепи.

У наказі, що дано Воляминову-Зернову, котрий і привіз злочинців, звелено було виголосити царську волю, щоб провинних скарати на смерть; але як гетьман стане просити, щоб їх помилувати, то Веляминов-Зернов повинен був обмежити ся на відповідь, що в наказі до него про се нічого нема і він без царського наказу нічого не сміє чинити. Але гетьман на сей раз не був милостивим. Мазепа в грамоті, що тоді послав до царя, висловив ся, що милосердіє християнське підбивало его просити, визволити від кари на смерть „лжеклеветників і всенародних бунтарів“, але-ж вони насміяли ся „язиком облесливим і брехливим бл...словити о превисочайшому вашої царської величності гонорі і здоровлі, за яке всім нам під високою вашою державою і найсолідшим царствованием пробуваючим повинно і достойно до останньої краплі крови стояти і вмирати, а не тільки що противне тому чинити і компанувати, але й помислити страшно, жахливо і душегубливо,“ — через се він і не виявив милосердія брехунам.

В листах до Головкина виявляв бажання, з'явити милість до родини скараних на смерть і жінкам їх та дітям Кочубевим віддати маєтки, „бо як він висловив ся, багато людей, а найбільш духовні багатьома сунліками докучають мені, щоб і жінка Кочубеева і діти їх і жінка Искрина могли без жадної біди і туги у господах своїх спокійно та мирно пробувати і з своїх маєтностей користувати ся, бо чоловіки їх за свою вину вже скарані на смерть“.

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить у Львові.

Передплата на оден том брошурований без пересилки 1 р. 20 кр., з пересилкою фралко 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. Передплата на два томи оправні в англійске полотно з золоченим витиском з пересилкою рекомандованою 3 р. 10 кр., без пересилки 2 р. 85 кр.

РУСКОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ вийшло досі :

- Том I. **Істория Руси** Стефана Качали, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
- Том II. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. I, ціна 2 р. (з пересилкою 2 р. 10 кр.)
- Том III. **Княжий Період України-Руси** до смерті Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том IV. **Княжий Період України-Руси** Д. Іловайского до князювання Данила Галицького Т. II., ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)
- Том V. **Монографії до історії Галицької Руси** М. Смирнова, М. Дашкевича і Д-ра І. Шараневича, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
- Том VI. **Істория Великого Князівства Литовского** В. Антоновича і Д. Іловайского, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том IX. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. II. **Богдан Хмельницький** том I., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том X. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. III. **Богдан Хмельницький** том II., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XI. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. IV. **Богдан Хмельницький** том III., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. V. **Богдан Хмельницький** том IV., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XIII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. VI. **Гетьманованне Івана Виговского і Юрія Хмельницького**, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
- Том XIV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. I. **Гетьманованне Бруховецького** ціна 1 р. 40 кр. (з пересилкою 1 р. 45 кр.)
- Том XV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. II. **Гетьманованне Многогрішного**, ціна 1 р. 30 кр. з пересилкою 1 р. 35 кр.
- Том XVI. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. III. **Гетьманованне Самійловича**, ціна 1 р. 50 кр. з пересилкою 1. 55 кр.
- Том XVII: **Мазепа**, історична монографія М. Костомарова ч. I. Ціна 1 р. 50 кр.
Друкуєть ся:
- Том XVIII. **Мазепа**, історична монографія М. Костомарова ч. II.

Передплату найлучше пересилати переказом під адресою: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, ул. Академична Ч. 8.

